

**ДОНИШГОҲИ ИННОВАТСИЯ ВА ТЕХНОЛОГИЯИ РАҚАМИИ
ТОҶИКИСТОН**

ВБД: 336+336,4+336,46+336,74(575,3)

Бо ҳуқуқи дастнавис

ШАРИФЗОДА ГУЛРУХСОР МИРЗОҲАКИМ

**МАСЪАЛАҲОИ МУКАММАЛГАРДОНИИ ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ
БОНКӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои иқтисодӣ аз рӯйи ихтисоси
5.2.17 - Молия, муомилоти пулӣ ва қарз

Рохбари илмӣ: д.и.и., профессор Шариф Раҳимзода

ДУШАНБЕ-2026

Номгӯи ихтисораҳо ва аломатҳои шартӣ

СМР-2030 – Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030

БМТ – Бонки миллии Тоҷикистон

ҶСК – Ҷамъияти саҳомии кушода

ҶСП – Ҷамъияти саҳомии пӯшида

ДАҚ – Доираи амалиёти қарзӣ

ММД – Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ

ТАҚХ – Ташкилоти амонатии қарзии хурд

ИҶШС – Иттиҳоди Ҷамоҳири Шуравии Сотсиалистӣ

ТҚМ – Ташкилотҳои қарзӣю молиявӣ

МФҚ – меъёри фоизи қарзҳо

НБҶТ – низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон

VaR – арзиши меъёри хатар

б.ф. – банди фоизӣ

ҳаз. – ҳазор

мар. – маротиба

МУНДАРИЧА

Номгӯи ихтисораҳо ва аломатҳои шартӣ.....	2
МУҚАДДИМА.....	4
БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР.....	16
1.1. Асосҳои назариявии идоракунии хавфҳои бонкӣ.....	16
1.2. Хавфҳои бонкӣ ва таснифи шаклгирии онҳо дар иқтисодиёт.....	37
1.3. Таҷрибаи ҷаҳонии идоракунии хавфҳо ва имкони истифодаи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	51
БОБИ 2. ВАЗӢИ ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ БОНКӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	63
2.1. Таҳлил ва баҳодиҳии устуворӣ ва босуботии низоми бонкӣ дар шароити афзоиши таъсири хавфҳо.....	63
2.2. Хавфҳои қарзӣ ва механизмҳои идоракунии онҳо дар бонкҳои тиҷоратӣ.....	78
2.3. Таҳлили алоқамандӣ ва бавучудоии занҷираи хавфҳо дар низоми бонкдорӣ муосир.....	92
БОБИ 3. МАСЪАЛАҲОИ МУКАММАЛГАРДОНИИ ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ БОНКӢ.....	103
3.1. Роҳҳои таъмини беҳатарии фаъолияти бонкӣ дар заминаи технологияҳои ҳозиразамон.....	103
3.2. Истифодаи усулҳои ҳозиразамони фаъолгардонии бахши бонкӣ дар ҳолатҳои бӯҳронӣ.....	114
3.3. Тақмили низоми идоракунии хавфҳои алоҳидаи бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	126
Хулоса.....	149
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот.....	151
Рӯйхати адабиёт.....	156
Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия.....	167

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар охирҳои қарни гузашта ва аввалҳои асри ХХІ дар самтҳои сиёсати пулию қарзӣ ва низоми бонкӣ таҳаввулоти бузурги иқтисодию иҷтимоӣ ба миён омад. Дар ин марҳала норасоӣ ва мушкилиҳои замони қабл ва гузариш ба низоми нави иқтисодӣ ислоҳоти ҷиддиро ба миён овард, ки он дар асоси талаботи замони муосир амалӣ карда шуд. Ин ислоҳот омили асосии мустақилона пеш бурдани фаъолияти сохторҳои иқтисодӣ гардида, заминаи нави рушдро ба миён овард.

Мусаллам аст, ки дар сатҳи ҷомеа ва иқтисодиёт бонкҳои тижоратӣ амалиёту хизматрасониҳои гуногунро ба мизочон пешниҳод менамоянд ва ҳар кадоми онҳо дорои хавфҳои ба худ хос мебошанд ва ин дар аксар маврид ба сатҳи даромаднокии бонкҳо ва дигар шахсони манфиатдори ҷомеа таъсири манфӣ мерасонад. Чун анъана, дар ҳама шароит мақсади бонку ташкилотҳои дигари қарзӣ гирифтани фоида мебошад. Дарачаи инкишофи муносибатҳои гуногунҷанбаи бозорӣ дар алоқамандӣ ба як қатор омилҳои номуайяни хавфнок пайвандӣ доранд, ки натиҷаи он метавонад дар сатҳи институтсионалӣ як қатор мушкилоти дигари махсусан хавфнокро ба миён оварад. Ба андешаи мо, дар шароити имрӯза низоми бонкӣ бояд фаъолияти худро на танҳо дар заминаи боварӣ ба объекти амалиёти бонкӣ, балки дар асоси тағйироти дар ҷомеаи иқтисодӣ бавучудоянда роҳандозӣ намуда, самтҳо ва хавфҳои мавҷуда ва эҳтимолиро ба инобат гирифта, идора намояд. Зеро дар шароити иқтисодиёти имрӯза идоракунии хатар ба монанди пешгирии хатар мебошад, гарчанде ки ин ҳолат ниҳоят душвор аст.

Дар сатҳи низоми бонкӣ масъалаҳои муҳимми идоракунии хавфҳо хусусияти меҳварӣ дошта, ба ин масъала пайваста аҳаммияти аввалиндараҷа медиҳанд ва сатҳи тағйирёбии онро зери назорати доимӣ мегиранд. Ҳамин тариқ, фаъолияти устувор ва густурдаи бонкҳои тижоратӣ шартӣ зарурии фаъолияти муътадили тамоми иқтисодиёт мегардад.

Аз ин рӯ, хавф ҳамчун ҳодисаи ноаён ва печида дорои хосиятҳои тасодуфию эҳтимолӣ мебошад ва оид ба ин масъала таҳқиқотҳои амиқи илмӣ

вучуд доранд. Баъд аз соҳибистиклолӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон як марҳалаи душвори ислоҳоти бонкиро бо дарназардошти хавфҳои бонкӣ ва дигар хавфҳои ба сиёсати пулию қарзӣ алоқаманд аз сар гузаронид, ки зарурати таҷдиди назарро ба ин масъала бештар намуд. Ҳамзамон, новобаста аз он ки зарурати омӯзиши амиқи ин чараён таърихи қадима дорад, назарияҳои гузаштаи классикӣ ва муосир тафовут доранд ва ин ба он боис мегардад, ки сатҳи хавфҳо вобаста ба марҳала ва дигар имконияту ҳолати иқтисодии кишвар баҳогузорӣ карда шаванд.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Дар таҳқиқи ин масъала назарияи олимони классикӣ, ки имрӯз ҳамчун воситаи баҳодиҳии хавфҳои иқтисодӣ, аз ҷумла хавфҳои бонкӣ хизмат мекунанд, дар миёнаҳои асри XVII пайдо шуда, як қатор меъёрҳои он то ҳол ҳамчун воситаи баҳодиҳии хавфҳои истифода мегарданд. Иброз доштан зарур аст, ки олимони машҳури он замон, ба монанди Б. Паскал (1623-1662), П. Ферма (1601-1665) ва Х. Гюйгенс (1629 - 1695) сатҳи хавфҳоро ҳангоми ба даст омадани натиҷаҳо дар бозори қимор таҳқиқ менамуданд.

Новобаста аз он ки доираи таҳқиқи сатҳи хавфҳо васеъ ва беохир аст, амиқтарин назария, ба андешаи мо, ин назарияи хавфи иқтисоддони амрикоӣ Фрэнк Найт (1885 -1974) мебошад, ки он аз аввалинҳо шуда, дар асари худ «Таваккал, номуайянӣ ва ғайба» (1921) ақидаашро бо як қатор меъёрҳои муайян асоснок кардааст.

Дар байни муаллифони муосири хориҷӣ ва дохилӣ, ки бо масъалаҳои хавфҳои бонкӣ сарукор доштанд, метавон Е.Г. Бағудина, А.В. Смирнов, М.А. Рогов, Л.И. Абалкин, В.К. Сенчагова, В.Д. Гордиенко, К.О. Хозяинова, О.И. Лаврушин, Д.К. Хусейнова, З.Р. Алиева, Г.Н. Назирӣ, М.С. Султонов, А.Д. Оев, Қ.С. Сафаров, Ҷ.Б. Боймуродов, М.Н. Тотский, Б.М. Ҷӯраев, Н.Ашуров И.И. Глотова, И.А. Бланк, Ҷ.С. Милл, Блуфффорд Х. Путнем, Э. Маргарет, Ю.В. Королевич, Р.Н. Гулшат, Е.Г. Князева, Н.В. Гаретовский, Г.П. Бортников, Т.Ю. Морозова ва дигаронро номбар намуд. Асарҳои онҳо ба

тадқиқоти илмӣ ва иқтисоддонҳое, ки дар соҳаи хавфҳои бонкӣ дар фазои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ кор мекарданд, таъсири судманд гузоштанд.

Баъзе масъалаҳои назариявӣ ва амалии марбут ба мушкилоти хавфхоро дар сатҳи бонкдорӣ ва низоми бонкии кишвар дар асарҳои худ олимони ватанӣ, ба монанди Т.Н. Назаров, Ш. Раҳимзода, Н.Ашуров, Б.М. Шарипов, Х. Умаров, Ш.Қ. Хайрзода, З.С. Султонов, Б.М. Ҷӯраев, С.Қ. Махшулов, М.А. Ниёзов, Н.Н. Солиев, Э.Қ. Миршарифзода таҳқиқ намудаанд. Таҳқиқи нисбатан фарогир вобаста ба хавфҳои бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар рисолаҳои илмӣ Қ.С. Сафаров, Ҷ.Б. Боймуродов ва А.Д. Оев баррасӣ шудааст. Бо шарофати талошҳои пайвастаи олимони кишвар дар ҳамкорӣ бо олимони хориҷӣ, инчунин, гирифтани таҷриба аз ҳолати воқеии ҳодисаҳои бавучудоянда идоракунии сатҳи хавфҳо ва бавучудоии онҳо тамоили коҳишёбӣ дорад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти анҷомёфта бо муқаррароти Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026, Нақшаи стратегияи солимгардонии фаъолияти Бонки миллии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2019, Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 ва нақша - чорабиниҳои Кумитаи суботи молиявии назди Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон, ки ба масъалаи таъмини суботи молиявии кишвар нигаронида шудаанд, инчунин ба мавзӯи корҳои илмӣ таҳқиқотии кафедраи молияи рақамӣ ва аудит, блокчейни технологияҳои таҳлили додаҳои Донишгоҳи инноватсия ва технологияи рақамии Тоҷикистон мутобиқат менамояд.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Таҳқиқоти диссертатсионӣ ба масъалаҳои муқаммалгардонии идоракунии хавфҳои бонкӣ дар шароити муносири Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Хусусиятҳои соҳавии низоми бонкии мамлакат бо вобастагии баланд аз тағйирёбии конъюнктураи макроиқтисодӣ, сатҳи

афзояндаи хавфи қарзӣ, ҳассосият ба тақонҳои беруна ва зарурати гузариш ба стандартҳои байналмилалӣ Базел муайян мегарданд. Дар қор унсурҳои амнияти низоми бонкӣ, фарқияти байни хавф ва таваккал, инчунин муаммоҳои пайдоиши хавфҳо дар бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ошқор ва мушаххас карда шудаанд. Таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ дар мисоли муфлисшавии ташкилотҳои қарзии кишвар дар солҳои 2012–2024 асоснок гардида, зарби хавфнокии низоми бонкӣ ва роҳҳои беҳтар кардани идоракунии он пешниҳод шудаанд. Натиҷаҳои таҳқиқот ба таъмини беҳатарӣ тавассути технологияҳои ҳозиразамон, истифодаи усулҳои зиддибухронӣ ва афзоиши босуботии молиявии низоми бонкии Тоҷикистон нигаронида шудаанд.

Мақсади таҳқиқотро масъалаҳои мубрами идоракунии хавфҳои бонкӣ дар шароити шиддат гирифтани таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ, зиёд гардидани таъсири омилҳои беруна, вусъати истифодаи техника ва технологияҳои муосир дар самти низоми бонкӣ дар бар мегирад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Вобаста ба мушаххассозии амсилаҳои муҳимми сатҳи таъсиррасонии хавфҳо ба низоми бонкӣ ва идораи босамари онҳо дар шароити имрӯза ҳамчун муаллиф дар назди худ вазифаҳои зеринро гузоштаем:

1. Дар марҳалаи кунунӣ вобаста ба духӯрагии як қатор масъалаҳое, ки дар оянда вобаста ба баррасӣ ва арзёбии дурусти мавзӯи таҳқиқот ҳассосияти бештар доранд, таҳқиқ гардида, хусусиятҳои назариявии таъмини амнияти низоми бонкӣ, ҳамчунин, баррасии масъалаи омилҳои таъсиррасон ба пайдоиши хавф, фарқи байни хавф ва таваккал, ба таври дуруст муайян кардани моҳияти аслии ин масъалаҳо.

2. Қоркард ва ошқор намудани муаммоҳои асосие, ки сатҳи хавфҳои низоми бонкӣ ва осебпазирии онҳоро баъд аз соли 2008 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон боло бурда буд. Ҳамчунин, дар заминаи таҳқиқи мушкilotи ошқоргардида дар сатҳи самаранокии пешниҳоди муаллифӣ вобаста ба идоракунии хавфҳо дар марҳалаи бавучудоии онҳо ва ҳамзамон, дарёфти

имкониятҳои нави таъминкунандаи босуботи низоми бонкӣ дар шароити тағйирёбанда будани вазъи низоми бонкӣ ва иқтисодиёти ҷаҳонӣ.

3. Дар сатҳи зарурӣ таҳлил ва арзёбӣ намудани тағйирёбии низоми бонкии кишвар дар муҳити осебпазирӣ барҳамхӯрӣ ва ҳамзамон, мушаххасоти гурӯҳи омилҳое, ки бевосита ба ин низом дар сатҳ ва зинаҳои гуногун таъсири манфӣ мерасонанд. Муайян намудани меъёрҳои баҳодихӣ ва ҳолати воқеии муфлисшавии бонкҳо ба таври нисбӣ дар давраҳои таҳлилшаванда.

4. Таҳлили идоракунии хавфи қарзӣ дар шароити печида ва тезутундшавии таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ва омилҳои умумииқтисодӣ дар шароити муосир, муайян ва пешниҳод гардонидани ҳадди имконпазирӣ идораи босамари хавфҳои қарзӣ; коркарди омилҳои таъсиррасон ба каму зиёдшавии хавфҳои қарзӣ ва дигар хавфҳои бонкӣ. Ошкорсозии зарби хатарнокии низоми бонкӣ вобаста ба нишондиҳандаҳои асоснок ва қобили эътимод.

Объекти таҳқиқотро низоми бонкии кишвар, нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ ва хавфҳои дар ин муҳит бавучудоянда ташкил медиҳанд.

Мавзӯи таҳқиқоти диссертатсиониро масъалаҳои мубрами ҳамоҳанг ба равандҳои печидаи ҷаҳонишавӣ дар самти идораи босамари хавфҳо ва баназаргирии таъсири омилҳо ва механизмҳои мавҷуда дар бар мегирад, ки он бо коркардҳо ва пешниҳодҳои амиқ санҷдашуда асонок мебошад.

Фарзияи таҳқиқотро дар шароити ташаккулёбии муносибатҳои нави хоҷагидорӣ бо омезиши равандҳои ҷаҳонишавӣ алоқаманд бо истифодаи техника ва технологияҳои муосир ва масъалаҳои мубрами хавфҳои низоми бонкӣ дар бар мегирад.

Вобаста ба ин, бо татбиқи амалии таклифу пешниҳодҳое, ки аз ҷониби муаллиф манзур гардидаанд, чунин натиҷаҳоро ба даст овардан имконпазир мегардад;

1. Дар шароити бамаротиб баланд гардидани талабот ба амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ то солҳои 2030 пурра аз байн бурдани бухрони эътимод ба ташкилотҳои қарзӣ;

2. Дар сатҳи максималӣ идорашаванда гардидани хавфҳо дар низоми бонкӣ;

3. Вобаста ба зиёд шудани дороиҳо ва захираҳои пулии бонк ба ҳисоби миёна дар як сол то 20-25% боло бурдани сатҳи устувории бонк.

Асосҳои назариявии таҳқиқотро табиати иқтисодии хавф ва дарки назариявии он, қорҳои бунёдии илмӣ олимони ватанию хориҷӣ, ки ба масъалаи таҳлил, баҳодихӣ ва низоми идоракунии хавфҳои бонкӣ бахшида шудаанд ва инчунин маводҳои ниҳодҳои молиявии миллию байналмилалӣ ташкил додаанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Заминаҳои асосии методии таҳқиқоти диссертатсионии моро як қатор қоркардҳои амиқ санҷидашуда дар таносуб бо методҳои қоркардҳои олимони дохилию хориҷӣ ва таҷрибаи инкишофёфтаи давлатҳои дар ин самту соҳа муваффақ ташкил медиҳад. Дар ҷараёни гузаронидани таҳқиқот ва арзёбию мушаххассозии таҳқиқоти илмӣ ба таври васеъ усулҳои зерин, ба монанди синтез, методҳои дедуксия ва индуксия, қоркардҳои оморию таҳлилий, аз ҷумла гурӯҳбандӣ ва ҳулосабарории маълумот, таҳлилҳои оморӣ ва динамикӣ, усулҳои ҳисобкунии таносуби молиявӣ, унсурҳои назарияи эҳтимолият ва ғайра мавриди истифода қарор дода шудаанд.

Сарчашмаи маълумоти диссертатсияро як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон марбут ба бонку ташкилотҳои қарзии ба инҳо баробар, ҳамчунин, асарҳои гуногуни олимони дохилию хориҷӣ, мақолаҳои маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА, китобҳои дарсӣ, сомонаҳои расмӣ бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, маҷаллаи иттилоотии Бонки миллии Тоҷикистон “Бонкдорӣ, тараққиёт, ҷаҳонишавӣ”, захираҳои интернетӣ, адабиёти таълимию методӣ, қоркардҳои нашршуда ва пешниҳодшудаи ҳуди муаллиф ташкил медиҳанд.

Пойгоҳи таҳқиқоти диссертатсионӣ. Кори диссертатсионӣ дар кафедраи молияи рақамӣ, аудит ва блокчейн технологияҳои таҳлили додаҳои Донишқадаи технологӣ ва менеҷменти инноватсионӣ дар ш.Кӯлоб солҳои 2020-2024 иҷро шудааст (Донишгоҳи инноватсия ва технологияи рақамии Тоҷикистон).

Навгонии илмӣ таҳқиқот ҳамчун қисми асосии рисолаи илмӣ тамоми дастовардҳои назариявӣ ва методӣ амалии диссертатсияро дар бар гирифта, дар он масоили мубрами идоракунии хавфҳои бонкӣ ва аҳамияти иҷтимоӣ иқтисодии онҳо дар шароити муосир ва як қатор роҳи усулҳои идораи босамари масъалаи мазкур баррасӣ шудаанд.

Аз ин лиҳоз, натиҷа ва дастовардҳои илмӣ, ки дар чараёни таҳқиқот дорои навгониҳои илмӣ мебошанд, инҳоро дар бар мегиранд:

1. Дар асоси заминаҳои назариявии бавучудоии хавфҳо бо дарназардошти равандҳои бегобиҳои ҷаҳонишавӣ аз тарафи муаллиф мушаххассозии унсурҳои асосии таъмини амнӣ низомии бонкӣ ва идораи босамари хавфҳо ва омилҳои таъсиррасон ба хавф, ҳамчунин, унсурҳо ва ҷузъиёти асосии фарқи байни хавфҳо ва таваккалҳои бонкӣ муайян ва мушаххасоти онҳо пешниҳод карда шудааст;

2. Вобаста ба усулҳои муқоиса, аз нигоҳи муаллиф ба сарчашмаҳо ва ҳодисаҳои бавучудомада дар бонкҳои тижоратӣ ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ муаммоҳои ҷойдоштае, ки ба хавфҳои бонкӣ боис мегарданд, ошкор гардида, мушаххасоти идораи босамари онҳо муайян шудааст;

3. Дар доираи диғаргуншавии вазъи иқтисодӣ ҷаҳон таъсири мустақим ва ғайримустақими равандҳои ҷаҳонишавӣ ба низомии бонкӣ муайян гардида, асоснокӣ он бо натиҷаи ҳолати воқеии муфлисшавии бонкҳо ва диғар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2012-2024 собит ва роҳҳои пешгирии он дарёфт ва пешниҳод гардидааст.

4. Дар фазои тағйирёбандаи равандҳои печидаи иқтисодӣ имрӯза хавфҳои мавҷудае, ки дар солҳои соҳибистиклолӣ низомии бонкии Ҷумҳурии

Тоҷикистонро таҳдид менамуданд ва айни замон бо тағйир ёфтани авзои иқтисодӣ дар сатҳи дохилӣ ва берунӣ ҳастанд, ошкор гардиданд. Ҳамзамон, вобаста ба вазъияти таҷрибашудаи низоми бонкӣ зароби хавфнокии низоми бонкӣ ва роҳҳои идоракунии он ошкор ва пешниҳод гардиданд. Илова бар ин, як қатор мушаххасоти зарурии дигар, ки ояндаи рушди низоми бонкиро инъикос менамоянд, пешниҳод шудааст.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда

Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ бо натиҷаи амиқ санҷидашуда ва таъсиррасон ба сатҳ ва дараҷаи идоракунии хавфҳо дар таъсия ба асосноксозии вазифаҳои таҳқиқоти илмӣ ҳамчун навгониҳои илмӣ чунин нуктаҳо ба ҳимоя пешниҳод карда мешавад:

- исбот шудааст, ки арзёбии таъсири хавфҳо ба рушди низоми бонкӣ дар шароити тамоюлоти тағйирёбандаи иқтисоди муосир ва равандҳои бебозгашти ҷаҳонишавӣ, бе таҳқиқи асосҳои назариявӣ концептуалии пайдоиши хавфҳои мазкур ва омӯзиши омилҳои таъсиррасон ба онҳо, муайяннамоии ҷузъиёти идораи хавфҳо номумкин ва манзараи бавучудой ва таъсиррасонии онҳо ба низоми бонкӣ нопурра мебуд;

- ошкор гардидааст, ки дар вазъияти ҷорӣ иқтисодиёти ҷумҳурий дар низоми бонкӣ хавфҳои гуногун мавҷуданд, ки бинобар таъсири омилҳои ҳам дохилӣ ва ҳам берунӣ дар шаклҳои мухталиф зоҳир гардида, ба нишондиҳандаҳои низоми мазкур таъсири манфӣ мерасонанд. Ҳамчунин, имкониятҳои нави таъминнамоии босуботии низоми бонкӣ дарёфт гардида, муаммоҳои асосие маълум карда шуданд, ки бинобар онҳо сатҳи хавфҳои низоми бонкӣ ва осебпазирии онҳо дар пасманзари бӯҳрони молиявии соли 2008 афзоиш ёфтанд;

- муқаррар гардидааст, ки байни нишондиҳандаҳои сандуқи қарзии низоми бонкӣ ва сатҳи таъсиррасонии хавфи қарзӣ алоқамандӣ вучуд дорад ва ин иртиботи мантиқӣ дар натиҷаи таҳқиқи ҳолати воқеии муфлисшавии бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкии кишвар дар солҳои 2012-2024 исботи худро ёфтааст;

- модели маҷмуии арзёбӣ ва идоракунии хавфҳои қарзӣ ҳамчун омилҳои калидии таъмини устувории низоми бонкии кишвар дар шароити тезутундшавии равандҳои ҷаҳонишавӣ ва омилҳои макроиқтисодӣ илмӣ таҳия шудааст, ки бори аввал таҳлили низоммандии таъсири муштаракӣ омилҳои дохилию беруниро ба зарифи хавфнокии низоми бонкӣ дар давраи соҳибистиклолӣ фаро гирифта, дар заминаи нишондиҳандаҳои эътимодноки сифати дороиҳо ва уҳдадориҳо, ҳадди оптималии хавфҳоро муайян менамояд ва барои бонкҳои тижоратӣ имкони ҳифзи суботи молиявиро дар шароити бӯхронӣ, коҳиш додани сатҳи хавфнокии умумӣ ва тарҳрезии стратегияҳои босамари рушди ояндаро фароҳам меорад.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқотро коркардҳои назариявӣ, методӣ ва амалии асарҳои олимони дохилию хориҷӣ ташкил намуда, дар асоси он заминаҳои бунёдии диссертатсия тибқи талабот сохта шудаанд. Ҳамчунин, вобаста ба масъалаҳои дар боло зикргардида низоми ташкили таҳқиқот дар ҳамоҳангӣ бо нишондиҳандаҳои мавҷуда муайян ва пешниҳод гардидаанд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқотро асосан таҳлилҳо ва коркарди нишондиҳандаҳои муҳимми низоми бонкӣ ва дараҷаи тағйирёбии онҳо, ки бо хавфҳо омезишдоранд, дар бар гирифта, вобаста ба мушаххасоти масъала ба таҷриба ва тамоюлҳои низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъҷа гардидааст, ки асоси равиши таҳқиқотро ташкил медиҳанд. Ҳамзамон, дар мушаххасоти хатар ва сатҳи таъсири онҳо ба низоми бонкӣ ва иқтисодиёти имрӯза як зумра арзёбиҳо пешниҳод шудаанд.

Дараҷаи эътимоднокии Муқаррарот ва натиҷаҳои асосии диссертатсия дар шакли фишурда ва васеъ дар конференсияҳои сатҳи гуногун, ба монанди конференсияҳои илмӣ-амалӣ, сатҳи байналмилалӣ, ҷумҳуриявӣ ва донишгоҳӣ, ҳамчунин, фишурдаҳои он дар семинару машваратҳои илмӣ, мизҳои мудаввари соҳавӣ ба таври роҳнамо мавриди баррасии амиқ қарор гирифта, дар аксар маврид онҳо қобили қабул ҳисобида шудаанд. Мо метавонем натиҷаҳо ва пешниҳодҳои дар рисола манзуршударо барои

истифода ва пешниҳод ба бонкҳо ва дигар ташкилотҳои молиявӣ қарзии ғайрибонкӣ, ҳамчунин ба БМТ пешниҳод намоем ва ин метавонад ба идораи босамари хавфҳо ва рушди низоми бонкӣ мусоидат намояд. Ҳамчунин, гуфтан мумкин аст, ки маводҳои амиқу дақиқи ба хавф нигаронидашуда ва мафҳумҳои дар шакли дуруст тавсифшударо метавон дар фанҳои таълимии “Идоракунии хавфҳои бонкӣ”, “Инноватсия дар бонкҳо”, “Муомилоти пулӣ ва қарз”, “Фаъолияти бонкӣ”, “Амалиётҳои бонкӣ” истифода бурд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи диссертатсия ба бандҳои зерини Шиносномаи феҳристи ихтисосҳои Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи ихтисоси 5.2.17- Молия, муомилоти пулӣ ва қарз 8.8. Ташкили низоми самараноки пардохтӣ ва афзорҳои ҳаллу фасли бухрони пардохтӣ; 9.7. Таҳаввулоти муносибатҳои қарзӣ; қонуниятҳо ва тамоюлоти муосири рушди онҳо, иртиботи мутақобилаи қарз бо гардиши пул, молия, бозори молия, тақвияти таъсири қарз ба истеҳсолот ва фурӯши маҳсулоти ҷамъиятӣ; 10.5. Устувории низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва стратегияи рушди он; 10.3. Проблемаҳои таъмини ҳамоҳангии макросиёсат ва микроравиши пулию қарзӣ ва бонкӣ нисбат ба рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон; 10.6. Рақобати байнибонкӣ; 10.12. Тақмили низоми идоракунии хавфҳои бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон; 10.13. Проблемаҳои арзёбӣ ва таъмини эътимоднокии бонк; 10.16. Системаи мониторинг ва ояндабинии хавфҳои бонкӣ; 10.18. Проблемаҳои мувофиқсозии ташаккул ва инкишофи системаи бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Вобаста ба зарурат ва дигар меъёрҳои, ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар қонуну санадҳои дахлдор муқаррар намудаанд, марҳилаҳои иҷрои нақшаи таҳқиқоти илмӣ, аз он ҷумла ҷараёни таҳия ва татбиқи мавзӯ, асосноккунии воқеӣ ва мубрам будани мавзӯ, мақсадгузорӣ ва иҷрои вазифаҳои он, таҳлил ва асосноккунии нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ бо иштироки бевоситаи

муаллиф гузаронида шудааст. Консепсияи илмӣ муаллиф ба модернизатсияи стратегияи идоракунии хавфҳои бонкӣ дар шароити шиддатҳои равандҳои ҷаҳонишавӣ ва таҳаввулотӣ рақамӣ нигаронида шудааст, ки он бар синтези назариявии фарқияти моҳиятии хавфу таваккал ва баҳодихии омилҳои муштараки дохилию берунии осебпазирии молиявӣ асос ёфта, устувории низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо ҳамчун натиҷаи риояи меъёрҳои танзимкунанда, балки ҳамчун маҳсули муайянсозии ҳадди оптималии хавфҳо дар сандуки қарзӣ ва идоракунии ҷаҳоли занҷираи хатарҳо дар ҳолатҳои бухронӣ баррасӣ мегардад. Муаллиф исбот менамояд, ки татбиқи ин низоми мукаммалшудаи таҳлилӣ тавассути оптимизатсияи сифати дорониҳо ва уҳдадорониҳо имкон медиҳад, ки бухрони эътимод ба ташкилотҳои молиявӣ рафъ гардида, афзоиши устувори дорониҳои бонкӣ таъмин гардад ва дар маҷмӯъ, низоми бонкии кишвар ҳамчун омили калидии институтсионалии суботи макроиқтисодӣ ва татбиқи босамари Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 хизмат намояд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои асосии диссертатсия дар конференсияҳои илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ, байналмилалӣ, семинарҳои ҷумҳуриявӣ ва донишгоҳӣ (2021-2024) муҳокима шудаанд. Тавсияҳои методӣ ва амалии ба диссертатсия асосёфта дар ҷараёни таълим ҳангоми гузаронидани дарсҳо дар Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон аз ҷанҳои “Идора кардани хатари бонкӣ”, “Ҷаҳолияти бонкӣ”, “Амалиётҳои бонкӣ”, “Муносибатҳои мукотибавии байнибонкӣ”, “Менеҷменти бонкӣ” истифода шуда истодаанд (санади татбиқ).

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Вобаста ба мавзӯи диссертатсия унвонҷӯ 10 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 6 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр кардааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Вобаста ба мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот сохтор ва мундариҷаи диссертатсия муайян карда шуд. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, нӯҳ параграф, хулоса, 12 расм, 17 ҷадвал,

4 диаграмма, рӯйхати адабиёти истифодашуда аз 131 номгӯй иборат буда, дар ҳаҷми 169 саҳифа таҳия шудааст.

БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ БОНКӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

1.1. Асосҳои назариявии идоракунии хавфҳои бонкӣ

Аз давраи ҷамоаи ибтидоӣ то ба имрӯз дар баробари бавучудой ва густариши соҳаҳои муҳимми ҳаёти ҷомеа, махсусан иқтисодиёт ва дигар сохторҳои фаъолияти хоҷагидоридошта ё ба ин баробар, шаклҳои гуногуни хавф низ ба вучуд омадаанд, ки ба таври доимӣ ва дар баъзе ҳолатҳои дигар ба таври муваққатӣ соҳаҳои алоҳидаро таҳдид менамоянд. Заминаҳои бавучудои хавфҳо таърихи қадима дошта, асосан он аз давраи пайдоиши одам, оила, қабила ва ҷамъияту давлатҳо ба вучуд омада, дар ҳар шароит ва соҳа шакли худро дигаргун карда, таъсири манфии худро ба он ҷое, ки дахл дорад, мерасонад. Дар фаъолияти иқтисодӣ аз хатар роҳи гурез нест ва идора намудани он ягона роҳи ҳалосӣ аз хатар мебошад. Ин аст, ки дар ҷомеа олимони машҳури иқтисодӣ ба ин масъала таъя намуда, равандҳои идоракунии ва бавучудои он ва зерин назорати доимӣ гирифтани онро мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Новобаста аз он ки ҷанбаҳои фарогирии хавф аз рӯйи соҳаҳо ва сиёсатҳо гуногун ва беохир мебошад, зарур аст, ки таҳқиқ ва баррасии ин масъаларо аз нуқтаи назари масоили иқтисодӣ ва бонкӣ мавриди омӯзиш қарор диҳем.

Масоили мазкурро дар сатҳ ва зинаҳои гуногун олимони ва коршиносони мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор додаанд. Вобаста ба таҷрибаи ҷаҳонӣ аз давраи эътироф шудани иқтисодиёт ҳамчун илм хавфҳои молиявӣ бонкӣ ва иқтисодӣ дар муқоиса ба дигар соҳаҳои фаъолият аз ҷама бештар ба назар мерасанд. Махсусан, соҳаи иқтисодӣ ва муносибатҳои пулӣ дар сатҳи фарогирии афзорҳои пулиро қарзӣ дар баробари муҳим ва зарурӣ буданашон, соҳаи осебпазири ҷомеа низ мебошанд ва бо тамоми соҳаҳои дигари муҳимми ҳаёти ҷомеа ҳамбастагии зиёд доранд. Албатта, бозори пулу қарз дар сатҳи муносибатҳои ҷаҳонӣ бемаҳдуд буда, он ба худ хавфҳо ва тақонҳои гуногуни таҳдидҳоро қабул мекунад. Бо ҳамин мақсад, гуфтан мумкин аст,

ки дар ягон ҳолат ин бозорхоро бидуни хавф ва зарарҳои ба хавф вобаста тасаввур кардан ғайриимкон мебошад.

Вобаста ба ин, ба хавф ҳамчун категорияи муҳимми иқтисодӣ, ки ҳамеша ба он рӯ ба рӯ шудан мумкин аст, олимону коршиносон ба он бо чидият муносибат намуда, онро ба таври гуногун шарҳ дода, муҳиммияташро дар сатҳи иқтисодиёт муайян намудаанд. Бо ҳамин мақсад, дар фарҳанги иқтисодии зери таҳрири А.И. Архипов нашргардида чунин гуфтааст, ки “...хавф ҳамчун эҳтимолияти сар задани зарар дар фаъолият ва амалиёт” таъриф дода шудааст, ки ҳадафи он дар мушаххасоти хавф ҳамчун натиҷа зарар دیدан аст” [78]. Дар мавриди дигар бошад, А.В. Смирнов дар таҳқиқоти илмии худ хавфро “...ҳамчун эҳтимолияти ба вуқӯъ пайвастанӣ ягон ҳодиса ё оқибати нохуш, ки ба хисороти мустақим ё зарари бавосита оварда мерасонад” [72]., шарҳ додааст. Аз ин ҷо гуфтан мумкин аст, ки аксар чараёнҳои ба хавф вобаста дар таҳқиқоти олимони хусусияти классикӣ дошта, онҳо онро танҳо бо як натиҷа (зарар) баррасӣ намудаанд. Дар таҳқиқоти худ П. Роуз бошад, “... барои бонкдорон хавфро ҳамчун номуайяний, ки бо ҳодисаи муайян алоқаманд аст” [71], таъриф додааст. Чунин таъриф хосияти номуайянии хавфро дар сатҳи амалиётҳои бонкӣ ва иқтисодӣ мушаххас менамояд.

Дар ҳошияи ҳамаи ин гуфтаҳо иброн намудан мумкин аст, ки ба ҳамин монанд шарҳи хавфҳои бонкӣ ё соҳибкорино олимони мактабҳои гуногун шарҳ додаанд, ки бештари онҳо ба мушаххасоти як натиҷа - хавф ҳамчун “эҳтимолият”, “номуайяний” ва “зарар” мушаххас карда шудааст. Вобаста ба ин мушоҳида намудан мумкин аст, ки дар “... аксар адабиёти иқтисодӣ хавфҳои бонкӣ ба нагирифтани фоидаи пешбинишуда низ алоқамандӣ ва аз низомии идоракунии хавфҳо ва мавқеи устувории бонк вобастагӣ дорад” [70].

Дар низомии имрӯзаи бонкӣ ду масъалаи асосие, ки ба он аҳамият медиҳанд, ин масъалаи таҳдид ва хавф мебошад. Дар низомии молиявию бонкӣ таҳдид чараёни атрофӣ буда, дар шакли равандҳои омилӣ метавонад ба низомии молиявию бонкӣ таъсир расонад ва ин ҳамчун равиши эҳтимолий ба

таври доимӣ дар таркиби амалиёт ва муносибатҳо ҷой дорад. Хавфҳо бошанд, дорои хосияти конкретӣ буда, дар сатҳи амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ арзёбӣ мегарданд. Доир ба дигар паҳлуҳои низоми қарз ва хавфҳои қарзии бонкӣ муҳаққиқони ватанӣ Ш.Қ. Хайрзода [124] ва С.Ҷ. Махшулов [123] таҳқиқотҳои назарраси илмӣ анҷом додаанд.

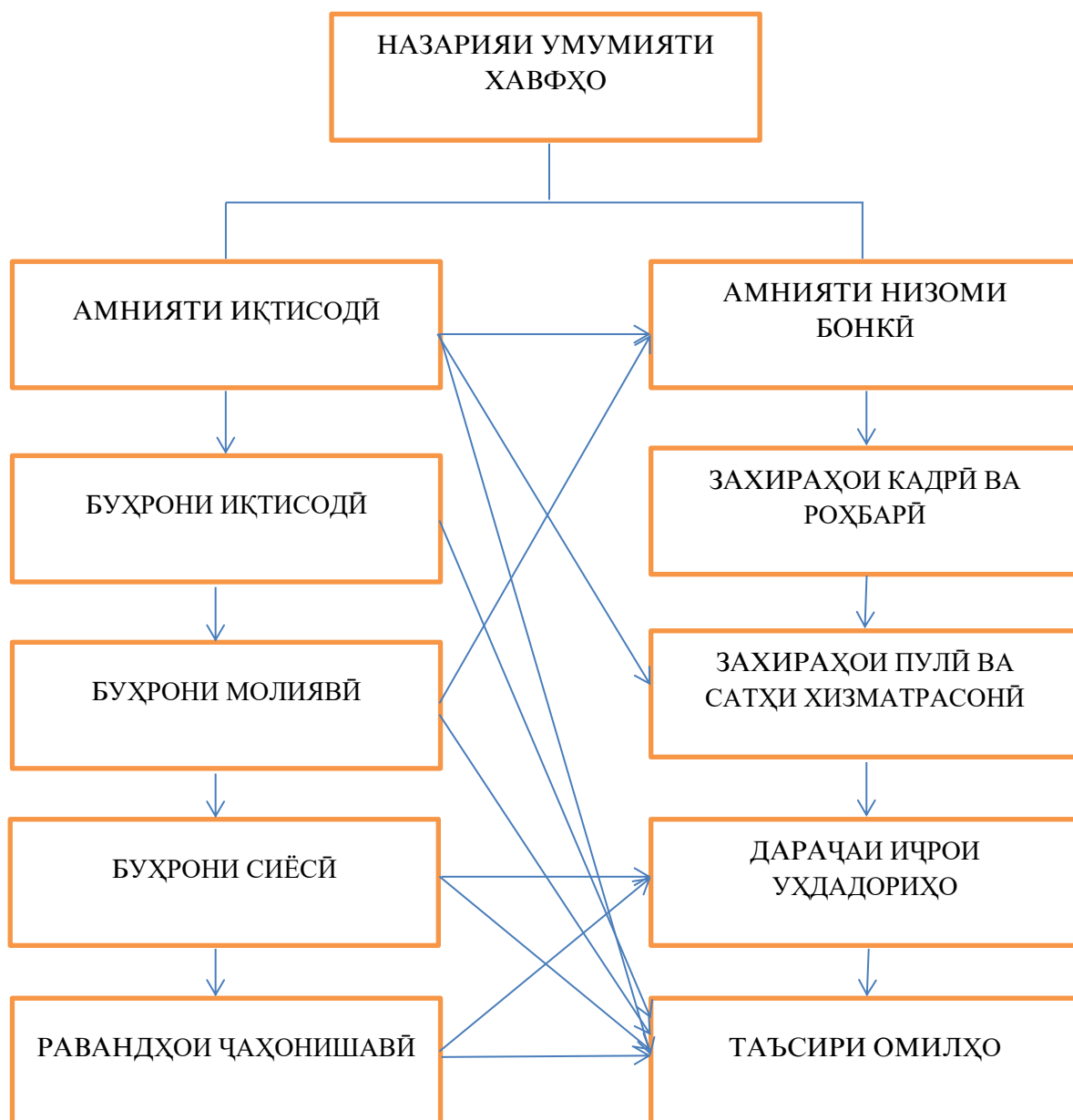
Иброз доштан зарур аст, ки хавфҳо дар иқтисодиёт ва низоми бонкӣ бо роҳи сабабҳои гуногун ба вучуд меоянд ва метавонанд хосиятҳои таъсиррасонии гуногун дошта бошанд. Дар сатҳи амалиётҳо ва хизматрасониҳои бонкӣ хавфҳои гуногун ҷой доранд ва ягон амалиёте нест, ки он аз хавф эмин бошад. Дар самти ба вучуд омадани хавф ё зарар аксар маврид табақаи одамон ё гурӯҳҳои манфиатдор ва одамон ё гурӯҳҳои зарардида ё ба хавф мувоҷеҳ ҷой дорад. Ҷӣ тавре ки олими тоҷик Н. Ашуров иброз медорад: "... аз хатар роҳи гурез нест ва хатарро идора намудан муҳим аст" [64, с. 7].

Вобаста ба ин, қайд кардан зарур аст, ки дар ҳама шароит идораи хавф ба маънои пешгирӣ намудани хавф аст, зеро аз рӯйи хусусият қанорагирӣ аз хавф ё раҳой аз он бе дарназардошти андешидани ҷораҳои пешгирикунанда имкон надорад. Одатан, дар таҷриба хатаре, ки қаблан вучуд дошт, агарчанде ки он безарар мебошад, идоракунии он дар ҳама шароит муҳим ва зарурӣ мебошад.

Дар фаъолияти бонкҳо хавф ҳамчун ҳодисаи эҳтимолӣ ва қаблан пешбинишуда метавонад тамоми самтҳои фаъолият ва нишондиҳандаҳои муҳимми бонкиро ба монанди захираҳои пулӣ, захираҳои ҳудӣ, сатҳи даромаднокии бонкро паст ва сатҳи хароҷоти онро баланд гардонад. Дар баробари муҳим ва мураккабу осебпазир будани фаъолияти бонкҳо, шаклҳои хавф низ вобаста ба амалиёт ва мавқеи фарогирии доираи фаъолияти бонк гуногун мебошанд.

Дар майдони баҳсҳои илмӣ вобаста ба арзёбӣ ва мушаххаснамоии хавҳо ду назарияи мутафавит ҷой дорад, ки назариячиёни яқум дар баррасиҳои худ хавфро аз нуқтаи назари амнияти иқтисодӣ омӯхат дар ин замина ба

равишҳои иқтисодии захиравии бонкҳо тақия намуданд. Тарафдорони назарияи дуюм бошанд, идоракунии хавфҳо ё амнияти низоми бонкиро ба таври конкретӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор додаанд, маҷмуан ҳадафҳои ягона ва методологияи гуногунро дар ин самт зери назар мегиранд. Асоси ин назарияро идораи босамари хавфҳо дар заминаи имкониятҳои бонкӣ ва воситаҳои дар ихтиёрдоштаи он ташкил медиҳад. Ва дар ин замина, таҳқиқ ва баррасии нуқтаи назари олимонро дар равияҳои гуногун баъд аз шарҳи расми 1.1 мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Расми 1.1. Дараҷаи вобастагӣ ва баҳодиҳии сатҳи хавфҳо

Сарчашма: аз тарафи муаллиф таҳия шудааст.

Дар сатҳи таҳқиқоти илмӣ барои арзёбии дурусти хавфҳои бонкӣ онҳоро асосан дар бозори бонкӣ ва бозорҳои дигаре, ки бевосита гардиши воситаҳои пулӣ дар он сурат мегирад, ба категорияҳои сатҳи муҳитӣ ва берунимуҳитӣ, гурӯҳӣ, зергурӯҳӣ, маҷмӯӣ ва таркибӣ тақсим ва арзёбӣ намудан мувофиқи мақсад мебошад. Дар сатҳи муносибатҳои илмӣ вобаста ба идоракунии ё баҳодихии хавф, ба андешаи мо, тибқи таҳқиқи олимони классикӣ ва дохилию хориҷӣ ду назарияи асосӣ вучуд дорад.

Қайд кардан зарур аст, ки дар сатҳи таҳқиқоти илмӣ ҳамеша тамоюлҳои ба ҳам монанд ва ба ҳам мухолифро дар ҳама соҳаҳо ва сохторҳои фаъолият мушоҳида кардан мумкин аст. Дар арзёбӣ ва баҳодихии хавфҳо гуфтан мумкин аст, ки ду назарияи ба ҳам монанд вобаста ба таъмини амнияти иқтисодӣ, ки хусусияти умумӣ доранд, дар он назарияи амнияти иқтисодӣ хосияти умумӣ ва назарияи амнияти низоми бонкӣ хусусияти таркибӣю занҷиравӣ дошта, он пурра ба хавфҳои низоми бонкӣ хос мебошад.

Дар тафсир ва баёни масъалаи амнияти иқтисодӣ ин ҳолатест, ки дар он таъсири омилҳои манфии зиёд ба фалаҷ гардонидани тамоми самтҳои муҳимми иқтисодӣ оварда мерасонад. Ва амнияти низоми бонкӣ бошад, дар он осебпазир гардидани тамоми сохторҳои марбут ба низоми бонкӣ бо дараҷаи манфии нишондиҳандаҳоро дар бар мегирад.

Қайд кардан зарур аст, ки чараёни баҳодихии масъалаи идоракунии хавфҳо дар ҳама шароит аз ду нуқтаи назар, яъне якум, аз нуқтаи назари расонидани таъсири манфӣ, ки раванди идорашавандагиро душвор мегардонад. Дуюм, аз нуқтаи назари самаранокӣ, ки идора кардани хавф ва таъсири манфии он ба самту соҳаҳо баҳогузори гардида, ба таври назаррас идора мегардад. Дар ҳамин замина, гуфтан мумкин аст, ки сатҳи ҳамбастагии таъмини амнияти низоми бонкӣ ба амнияти иқтисодӣ бисёр зич вобастагӣ дошта, онҳо ба якдигар таъсири мутақобила доранд ва ҳамчун натиҷа метавонанд мушаххасоти хавфро дар ин ё он соҳа аён намоянд.

Вобаста ба ин, дар таҳқиқ ва арзёбии амнияти иқтисодӣ баррасии он танҳо дар доираи нигоҳ доштани ҷанбаҳои мусбати ҳаёти ҷомеа тасвир карда

шудааст. Дар як вақт вобаста ба ин масъала Л.И. Абалкин чунин қайд менамояд, ки “... амнияти иқтисодӣ – ин маҷмуи шарту омилҳое мебошад, ки мустақилияти иқтисодиёти миллӣ, муътадилӣ ва устувории он, қобилияти муосиршавӣ ва мукаммалшавии онро таъмин менамоянд” [80, с. 125]. Ин андеша маънои дар сатҳи мусбат нигоҳ доштани ҳамаи мувозинатхоеро, ки барои ҷамъият муҳим ва зарур мебошанд, ифода мекунад ва ҳамзамон, вобастагии он бо хавф баҳогузори карда шудааст.

Дар дигар маврид ба таври дақиқтар масоили мубрами амнияти иқтисодиро дар сатҳ ва сифати дигар олим ва иқтисодчӣ В.К. Сенчагов аз рӯйи воқеият ва сатҳи фарогирӣ, ки ба амнияти иқтисодӣ рабт дорад, ба таври худ чунин шарҳ додааст: “... амнияти иқтисодӣ ин ҳолати иқтисодиёт ва институтҳои ҳокимият мебошад, ки дар он ҳимояи қафолатдодашуда дар байни манфиатҳои миллӣ, иҷтимоӣ будани сиёсати давлат, неруи мудофиавии кофӣ, ҳатто, дар шароити номусоиди ҷараёнгирии равандҳои дохиливу беруна, таъмин мегардад” [77, с. 264]. Дар ҳошияи ин бояд иброз дошт, ки дар арзёбӣ ва тафсири масъалаи мазкур муаллиф ба сатҳи таъсири манфии амнияти иқтисодӣ, ки ба ҳаёти ҷомеа таъсия менамояд, амнияти бонкиро низ ҳамчун масъалаи муҳим дар баррасии мавзӯи мазкур пешниҳод намудааст.

Бояд иброз дошт, ки дар тафсир ва баёни масъалаи мазкур нуқтаи назари олимони тоҷик низ муҳим ва нисбат ба андешаи аксар олимони хориҷӣ васеъ ва фарогир мувофиқ ба замони муосир мебошад. Ҳамин аст, ки дар илми тоҷик вобаста ба тафсир ва арзёбии масъалаҳои мубрами амнияти иқтисодӣ амнияти низоми бонкӣ вобастагии зиёд дорад.

Чӣ тавре қайд намудем, тафсири амнияти иқтисодӣ аз дидгоҳи олимони аз ду нуқтаи назар, яъне аз нуқтаи назари омилҳои манфӣ ва аз нуқтаи назари омилҳои мусбат мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор дода мешавад. Дар ин замина, иброз доштан зарур аст, ки тафсири амнияти иқтисодӣ аз нуқтаи назари таъсири омилҳои манфӣ пуррагӣ ва дурустии баёни масъаларо инъикос карда метавонад. Албатта, ин дурустиро дар тафсири олими тоҷик

академик Р.К. Раҳимов мушоҳида кардан мумкин аст. Зеро дар тафсири он ҳамаи он омилҳои манфие, ки дар ҳошияи арзёбии масъала бояд ҷой дошта бошанд, инъикос ёфтаанд, илова бар ин, амнияти иқтисодӣ аз нуқтаи назари таъсири омилҳои манфӣ низ оварда шудааст.

Ҳамин масъаларо ба таври маҳдудтар дар таҳқиқи олимони дигар мушоҳида кардан мумкин аст. Ба ин монанд Д.В. Гордиенко амнияти иқтисодиро “... тавсифи асосии низоми иқтисодӣ, ки қобилияти онро дар самти нигоҳ доштани шароити мақбули зиндагии аҳоли, таъмини устувори инкишофи иқтисоди миллӣ бо захираҳо, ҳамзамон, амалишавии пай дар пайи манфиатҳои миллии давлатӣ нигоҳ дошта метавонад” [96, с. 264], фаҳмида, мушоҳида намуд, ки мувофиқи мушаххасоти арзёбӣ шарҳи маҳдудтарро доро мебошад.

Дар дигар маврид дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ масъалаи амнияти иқтисодиро дар рисолаи илмӣ худ Қ.С. Сафаров чунин баён намудааст: “... амнияти иқтисодӣ ин як категорияи таҷзияшудае мебошад, ки ба таври зич бо мафҳумҳои мустақилияти иқтисодӣ ва вобастагии иқтисодӣ, босуботӣ ва осебпазирӣ, фишори иқтисодӣ, шантаж, маҷбурсозӣ ва тазйик, истиқлолияти иқтисодӣ ва амсоли он алоқаманд аст” [124, с. 16].

Ёдовар шудан бамаврид аст, ки баъзе тафсирҳои зикргардида хусусияти дутарафа дошта, дар миёни масъала ҳам ҷанбаҳои мусбат ва ҳам ҷанбаҳои манфӣи онро матраҳ намудаанд, ки дар кушодани шарҳи масъала мувофиқ мебошад. Новобаста аз он ки амнияти иқтисодӣ бо амнияти низоми бонкӣ алоқамандии зич дорад, таркибан, арзёбии масъалаҳо дар дараҷаи микросатҳ ва макросатҳ гуногун мебошад. Яъне, гуфтан мумкин аст, ки амнияти низоми бонкӣ як ҷузъи таркибии амнияти иқтисодӣ мебошад.

Албатта, ба андешаи мо, дар шароити имрӯза, арзёбии амнияти иқтисодӣ ҳангоми баҳодиҳӣ аз рӯйи равандҳои макросатҳӣ равшантар аст. Масоили мубрами амнияти низоми бонкӣ бошад, аз рӯйи баҳодиҳии микросатҳ ба роҳ монда мешавад, ки ин масъала як қатор нозукиҳои дигарро аз он мушоҳида намудан мумкин аст. Дар шароити иқтисоди хурди кушод равандҳои

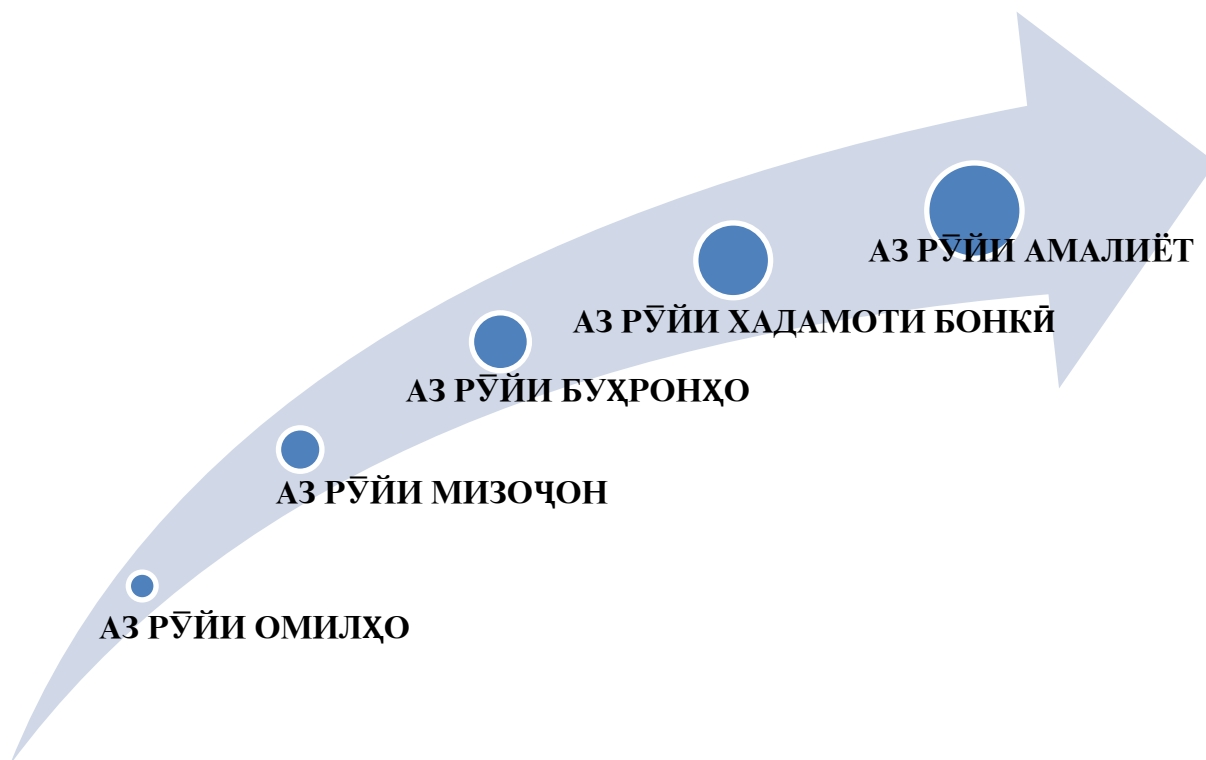
микросатҳ ба амнияти низоми бонкӣ ва иқтисодиёт таъсири манфии бештар доранд ва чунин равандҳо, агар ба таври давомдор идома пайдо намоянд, метавонанд ба омилҳои макросатҳӣ мубаддал гардида, як қатор мушкилотро дар сатҳи низоми бонкӣ ва иқтисодиёти миллӣ ба миён оваранд.

Айни замон, яке аз масъалаҳои асосие, ки тавассути дигар омилҳо метавонад ба амнияти иқтисодии кишвар таъсири манфӣ расонад, ин, албатта, хавфҳои молиявӣ ва низомӣ мебошанд, ки ба таври афзоянда дар ҷамъият ҷой доранд. Илова бар ин, гуфтан мумкин аст, ки дар сатҳи бухронҳои молиявӣ аз ҳама низомҳои осебпазир, ки бевосита ба ҷараёнҳои пулию қарзӣ машғул мебошад, ин низоми бонкӣ мебошад ва аз ҳама бештар ба хавфҳо мувоҷеҳ мегардад.

Бинобар ин, дар баробари амнияти иқтисодӣ таҳқиқи амнияти низоми бонкӣ, ки дар худ хавфҳои зиёдро дар бар мегирад, мувофиқи мақсад мебошад. Баъзе олимон бар он назаранд, ки “...амнияти иқтисодии бонкҳо - ин қобилияти онҳо дар муқовимат ба таъсири қувваҳои зараровар дар бозори молиявӣ ва таъмини ҳолати ногувор дар муборизаи рақобатӣ байни бизнеси бонкӣ маънидод менамоянд” [124, с. 28]. Ба таври ҳамзамон арзёби намудани хавфҳо дар ҳамбастагӣ бо амнияти иқтисодӣ тақозо менамояд, ки таъсири омилӣ ва механизмҳо ба таври доимӣ дар маркази таваҷҷуҳ қарор дода шавад.

Вобаста ба вазъият дар ҷамъият таҳқиқи бавучудоии хавфҳо дар сатҳи хавфҳои дохилӣ ва берунӣ дар як муҳити кушод ба амсилаҳои таъсирбахшӣ ва дараҷаи хатарнокӣ гурӯҳбандӣ гардида, мавриди таҳқиқ қарор гиранд, мувофиқи мақсад мебошад.

Вобаста ба ин гуфтаҳо, амсилаҳои ба вучуд омадани хавфҳо аз рӯйи як қатор меъёрҳо ва омилҳо гурӯҳбандӣ карда мешаванд ва сатҳи баҳодихӣ ва тасиррасонии онҳо низ дар заминаи ин меъёрҳо мувофиқи мақсад буда дар асоси ҳамаи ин ҷараёнҳои баҳодихӣ ва бавучудоии хавфҳо коркард ва мушаххас шудааст. (нигар. расми 1.2.).

Расми 1.2. Сохтори муосири баҳодиҳӣ ва бавучудоии хавфҳо дар низоми бонкӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Қайд кардан зарур аст, ки хавфҳои бонкӣ ва, дар умум, хавфҳои иқтисодӣ ба монанди занҷир ба ҳам пайваست буда, ҳангоми ягон ҳодисаи хавфнок онҳо ба якдигар таъсир мерасонанд. Илова бар ин, ҳангоми арзёбӣ ва баҳодиҳии хавфҳо моро зарур аст, ки ба як гурӯҳи омилҳои хатарафзо такя намуда, дар натиҷа, таъсири мутақобилаи хавфҳоро муайян ва идораи босамари онҳоро таъмин карда тавонем. Вобаста ба таъсири омилҳо ва арзёбии хавф дар низоми имрӯзаи бонкӣ хусусияти берунииктисодии хавф дар бонкҳо бештар ба назар мерасад, ки ин чараён ба фазои кушоди иқтисодии таъсири хавфҳо хос мебошад.

Дар таҷрибаи бонкдорӣ арзёбии омилҳои баҳодиҳии хавфҳо васеъ буда, он аз як қатор меъёрҳои муайян иборат мебошад ва ин имконияти самаранок идора кардани хавфҳоро имконпазир мегардонад. Дар сатҳи арзёбии хавфҳо вобаста ба мизочон низ доираи идоракунии хавфҳо васеъ буда, он аз гурӯҳи

мизочоне, ки мумкин заминаи бавучудоии хавф ва муваффақиятҳои бонк мегарданд, иборат аст.

Мизочон ба мизочони муваққатӣ ва доимӣ, инчунин, ба мизочони хурд ва бузург тақсим мешаванд, ки ин масъала боиси баҳодиҳии дурусти хавфҳо вобаста ба мичоз ва то кадом андоза мушкилофар гардидани хавфҳо мегардад. Дар сатҳи идоракунии хавфҳо ва ба вучуд омадани хавфҳо аз ҳисоби таъсири омилҳои субъективӣ мушкилоти зиёд низ ҷой дорад, ки идоракунии он дар ин самт мувофиқи мақсад мебошад.

Дар таҷрибаи фаъолияти бонкҳо, албатта, сатҳи баҳодиҳии хавфҳо вобаста ба фаъолияти бонкҳо гуногун мебошад ва дараҷаи хавф низ аз рӯи сохт ва мақоми ҳуқуқии бонк ё ташкилотҳои қарзӣ молиявӣ ғайрибонкӣ гуногун мебошад. Гарчанде ки дар сатҳи низоми бонкӣ хавфҳо ба таври доимӣ вучуд доранд, лекин дараҷаи таъсири онҳо вобаста ба иқтидор ва дигар имкониятҳои бонк гуногун мебошад. Яъне, гуфтан зарур аст, ки агарчанде бонкҳо аксаран дар шакли бонкҳои универсалӣ амал менамоянд, лекин шиддати таъсири онҳо вобаста ба мақоми ҳуқуқии бонк гуногун мебошад ва ин масъаларо ҳамчун аёният дар бобҳои дигари таҳқиқот вобаста ба нишондиҳандаҳо ва дигар меъёрҳои ба факту рақамҳо алоқаманд исбот менамоем.

“... Новобаста аз он ки як қатор олимони амнияти иқтисодии бонкҳо ва қобилияти онҳоро дар муқовимат ба таъсири қувваҳои зараровар дар бозори молиявӣ ва таъмини ҳолати ногувор дар муборизаи рақобатӣ байни бисёри бонкӣ шарҳ медиҳанд, ҳамонро, дар сатҳи хавфҳо ва идораи босамари онҳо, ки ба амнияти низоми бонкӣ то чӣ андоза таъсир мерасонад ва дараҷаи ин таъсир чӣ қадарро ташкил медиҳад, даст ёфтан душвор мебошад” [65, с. 127]. Аз ин хотир, таҳқиқи бештари нуқтаи назари олимони дохилию хориҷӣ зарурати бештари ин ҷараёноро тақозо менамояд. Аз нуқтаи назари олимони рус О.И. Лаврушин, “...дар фаъолияти субъектҳои гуногуни иқтисодӣ айни замон намудҳои гуногуни хавфҳо таъсир мерасонанд, ки асоситарини онҳо хавфҳои қарзӣ махсус меёбанд, ки он ба гурӯҳи хавфҳои молиявӣ алоқаманд мебошад

ва чун маъмул ташкилотҳои қарзӣ дар фаъолияти худ бо намудҳои гуногуни хавфҳо дучор гардида, таъсир ва дараҷаи баланди он яке аз муаммоҳои ҳалталаби низоми бонкии мамлакат ба ҳисоб меравад” [61, с. 64].

Дар дигар маврид, тибқи андешаи П.О. Воеводская, “... амали хавфҳои бонкӣ бо хислатҳои рефлексивӣ, мавсимӣ, сатҳӣ, масофавӣ алоқаманд аст, ки тарафи объективӣ ва субъективии онро инъикос менамояд” [93]. Дар ин маврид амалкардҳои ҳар як бонк барои идораи босамари ин чараён, ки безарар ё бар зарари ҳадди камтарин бояд таъмин карда шаванд, муҳим ва зарур мебошад.

Дар ҳамин замина, дар асари худ Қ.С. Сафаров қайд менамояд, ки “...эҳтимолияти гирифтани зарар ё дар сатҳи зарурӣ нагирифтани фоида аз тарафи бонк ҳангоми интихоби вариантҳои гуногуни ба фурӯш баровардани маҳсулот ва хизматрасонии бонкӣ бо дарназардошти омили афзояндаи номуайянии ҳамчун хавфи бонкӣ фаҳмида мешавад” [124, с. 16]. Новобаста аз он ки тафсириҳои гуногунии хавф дар шакл ва сохтҳои гуногун пешниҳод шудаанд, ҳоло ҳам вобаста ба талабот ва шароитҳои имрӯза дар ин масъала норасоӣ ва камбудии тафсири мукаммали хавф оид ба таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ҷой дорад.

Дар мавриди дигар Н. Ашуров ба масъалаи самаранок идора намудани хавфҳо така намуда, чунин ибраз меорад, ки “... идораи самараноки сатҳи хавф бояд чанд муаммо аз омӯхтани хавф то муайян намудани маблағи он дар бар бигирад. Сатҳи хавф бо ин ё он ҳодисаҳое, ки дар атрофи бонкҳо мебошад ва доимо тағйир меёбад, вобастагии зиёд дорад. Ин ҳолат бонкро водор менамояд, ки доимо мавқеи худро дар бозори бонкӣ муайян намуда, хавфҳоро арзёбӣ ва муносибати худро бо муштариён беҳтар кунад, инчунин, сиёсати худро дар идора кардани хавф такмил диҳад” [64, с. 7]. Дар ҳамин ҷо оид ба ин масъала дуруст қайд гардидааст, ки “муфлисшавии як бонки нисбатан бузург, на танҳо ба низоми бонкии дохилӣ ва иқтисодиёти мамлакат, балки ба иқтисоди дигар мамлакатҳо ва дигар сохтору соҳаҳои дар дохили мамлакат амалкунанда бетаъсир намеронад. Аз ин рӯ, масъалаи

босуботӣ ва устувор фаъолият намудани низоми бонкӣ бояд дар маркази диққати Ҳукумати мамлакат ва тамоми ҷомеа бошад” [64, с. 7]. Бинобар ин, ба таври ҳаррӯза зарурате пеш меояд, ки сатҳи бавучудоии хавфҳо дуруст таҳқиқ гардида, дараҷаи таъсири он муайян ва сатҳи дар доираи имкониятҳои мавҷудаи бонкҳо имконпазир гардонида шавад.

Дар таҳқиқи дурусти муайянсозии хавф ба назар гирифтани ҷанбаҳои васеъ ва фарогири омилӣ бисёр муҳим ва зарурӣ мебошад, зеро аксар тадбирҳое, ки сатҳи хавфро бояд муайян намоянд, бисёр маҳдуд ва яктарафа мебошанд. Барои мисол А.И. Архипов дар фарҳанги иқтисодӣ мафҳуми хавфро “... ҳамчун эҳтимолияти сар задани зарар дар фаъолият ва амалиёт” [78, с. 236] таъриф додааст, ки чунин таъриф дар шароити имрӯз маҳдуд ва номуайян мебошад. Ба ҳамин монанд дар таҳқиқоти А.В. Смирнов, “... хавф ҳамчун эҳтимолияти ба вуқӯъ пайвастанӣ ягон ҳодиса ё оқибати нохуш мебошад, ки ба ҳисороти мустақим ё зарари бавосита оварда мерасонад” [72], шарҳ дода мешавад. Гуфтан зарур аст, ки дар шароити имрӯза, хавф на танҳо ҳодиса, балки он воқеиятест, ки метавонад аз ҳама самт ва соҳа бонкро маҷбур ба зарар دیدан ё муфлис гардидан водор намояд. Бар замми таҷрибаи идоракунии ва заминаи бавучудоии хавф, дар шакли васеъ баҳо додани он, вобаста ба сарчашмаҳои пайдоиши хавфҳо, идоракунии онро низ осон ва сода мегардонад.

Аз рӯйи таҷриба, хавф ин ҳодисаи ноаёнест, ки ҳангоми ба вучуд омаданаи бонк даромади пешбиниамудаи худро аз даст медиҳад ва ё онро қисман ба даст меорад.

Инчунин, бояд қайд намуд, ки дар адабиёти иқтисодӣ “...хавфи бонкӣ бо нагирифтани фоидаи имконнок низ алоқамандӣ дорад, ки аз низоми идоракунии хавфҳо вобастагӣ дорад. Дар иловаи ин хавфи бонкиро аз таҳдид фарқ мекунам, чунки якум мафҳум бо фаъолияти қонунии тижоратии бонк ва амалиёти он алоқамандӣ дошта, мафҳуми “таҳдид” дар фаъолияти зиддиинҳисорӣ ва ғайриқонунии шарҳ меёбад”[70]..

Ба ҳамин монанд К.О. Хозиянова бар он назар аст, ки “... мафҳуми хавф номуайянихое, ки фаъолияти ҳамаҷузъи моро ихота кардаанд ва натиҷаҳои он, ба монанди зарарбинӣ, осебпазирӣ, харочоти иловагӣ ва барзиёд, ё ин ки баръакс, дар ҳолати интиҳоби усулҳои алтернативӣ даромади иловагӣ ва фоиди пешбинишуда фаҳмида мешавад” [116]. Хавф, агар дар навбати аввал, ҳамчун номуайянӣ тавсиф карда шуда бошад, он дар марҳалаи дигар ҳамчун ҳодиса метавонад дар сурати хуруҷи баръакс таъсири худро дахшатовар сохта, фаъолияти институтҳои бонкиро дар сатҳи иқтисодиёт барҳам занад.

Раванди омӯзиш ва арзёбии хавфҳо дар фазои иқтисодиёти кушод ва ҷаҳонишавии босуръат ҳолатҳо ва омилҳоро муаян мекунад, ки онҳо бо ян хусусиятҳо ва роҳҳо ба рушди низоми бонкӣ, суботи молиявӣ ва як қатор масъалаҳои марбут ба ин ду соҳтор дар Тоҷикистон таъсир мерасонанд.

Вобаста ба мушаххасоти бунёдии арзёбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқи масоили илмӣ вобаста ба хавфҳо баъд аз солҳои 1991 тобиши дигар гирифта, таҳлили амиқу дақиқи хавфҳо ва идораи босамари онҳо аҳамияти тозаро касб намуд. Вобаста ба ин, инкишофи назарияи идоракунии хавф ба назар маҳдуд намояд ҳам, то ин давра таъсири мавҷудияти низоми маъмурию фармондиҳии иқтисодиёт, ё то он даме ки иқтисоди нақшавӣ ва низоми мутамарказонидашудаи иқтисодиёт буд, то як андоза аҳамиятро аз ин масъала дур менамуд. Олимони шуравӣ чунин мешуморанд, ки иқтисодиёти нақшавӣ мавҷуд будани хавфҳоро таъмин намекунад.

Бо ин мақсад, гуфтан мумкин аст, ки новобаста аз он ки дар сатҳи иқтисодиёт дараҷаи хавф мавҷуд бошад ҳам, идораи онро як мақомот ё давлат пурра ба уҳда мегирад. Вобаста ба арзёби ва таҳқиқи ин муҳаққон барои идора ва пешгирии хавфҳо тартиб додани нақша ва ба таври марҳалавӣ ба инобат гирифтани он яке аз механизмҳои мебошад, ки дораваандагии хавфро дар сатҳи иқтисодиёт имконпазир намуда, шиддати таъсири манфии онро кам менамояд.

Дар солҳои пасошуравӣ дар бораи таъсири хавфҳои бонкӣ ва ҳамбастагии онҳо як қатор таҳқиқотҳо низ анҷом гардидааст. Д.К. Хусейнова оид ба тафсири амиқи масъала чунин қайд намудааст: “Самаранокии низоми иқтисодии ҳар як кишвар аз бисёр хусусиятҳо вобаста аст, аммо омили муҳимтарини он ҳолат ва тамоюлҳои рушди бахши бонкӣ мебошад” [117, с. 278]. Албатта, масъулият ва вазифаи низоми бонкӣ дар самти идораи босамари хавфҳо ва гирифтани пеши роҳи таъсири манфии хавфҳо мебошад ва онҳо бо ин роҳ ба рушди иқтисодиёт мусоидат менамоянд.

Бинобар ин, зарурати идоракунии хавфҳо дар ҳама шароит масоили мубрами муассисаҳои бонкӣ маҳсуб ёфта, ба идораи босамари онҳо аҳаммияти аввалиндараҷа медиҳанд. Ба андешаи мо, хавфи бонкӣ гуфта, он ҳолатеро дар назар доранд, ки бонки тижоратӣ ё ташкилоти молиявӣ қарзии ғайрибонкӣ ба таври дақиқ ё эҳтимолӣ дар марҳалаи осебпазирии васеъ қарор дошта, вазифаҳои худро сари вақт иҷро карда наметавонад ва тавони рӯйпӯш кардани хароҷоти худро надорад. Хавфҳои имрӯза аз хавфҳои гузашта ба кулӣ фарқ дошта, онҳо бо равандҳои зудтағйирёбандаи ҷаҳонишавӣ дар фазои кушоди иқтисодӣ рӯ ба рӯ мебошанд. Ҳамчунин, гуфтан мумкин аст, ки агар хавфҳои пеш хусусияти маҳдуд ва таъсири омилҳои маҳдуд дошта бошанд, хавфҳои имрӯза васеъ, печида ва беохир мебошанд, ки ҳар лаҳза метавонанд ба сатҳи иҷтимоӣ иқтисодии давлат таъсир расонида, вазъияти низоми бонкиро мураккаб ва печида гардонанд.

Вобаста ба таҳқиқотҳои анҷомгардида, ба андешаи мо, ду назарияи идоракунии хавфҳо аз давраи пеш то ба имрӯз вучуд дорад, ки он назарияҳоро ба назарияҳои маҳдуди идоракунии хавфҳо ва назарияи васеъ ва кушоди идоракунии хавфҳо шабоҳат додан мумкин аст. Гуфтан зарур аст, ки дар назарияи маҳдуди идоракунии хавфҳо асосан олимони классики машҳури иқтисодӣ шомил мебошанд. Маҳдуд будани назарияи идоракунии хавфҳо, аз нуқтаи назари олимони классик, асосан, дар маҳдудияти таъсири омилҳо ва маҳдудиятҳои тижоратӣ асос меёбад.

Аз ин хотир, тибқи чунин назарияи классикӣ, ба идораи босамари хавфҳо така намудан дар шароити муосир душвор ва печида мебошад. Маъмулан дар назарияи маҳдуди идоракунии хавфҳо, ба андешаи мо Ҷ. Милл, Н.В. Сениор, Г. Селигман, Д.М. Кларк, Ҷ.Б. Сей, Й. фон Тунен, К. Маркс ва дигарон мебошанд, ки дар назарияи онҳо маҳдудиятҳои омилӣ ва таъсири омилро мушоҳида кардан мумкин мебошад.

Ҳадаф ва вазифаҳои идоракунии хавфҳо дар низоми бонкии Тоҷикстон ба ҷаҳонишавии умумӣ ё универсалӣ рост меояд, ки он ба ҷараёни арзёбӣ ва баҳодихии хавфҳоро аз нуқтаи назари фановариҳои замони муосир ва равандҳои тезутунди ҷаҳонишавӣ ба роҳ монда, мавқеи худро бо як қатор иловаҳо муайян намоем.

Дар доираи ҳамаи ин зарурате пеш меояд, ки баррасии масъалаҳои мубрами хавфҳои бонкӣ ва дар ҳамоҳангӣ бо таъмини амнияти иқтисодӣ вобаста ба нишондиҳандаҳои олимону коршиносон мушаххас гардида, сатҳи таъсиррасонии мутақобилаи онҳо муайян карда мешавад. Дар робита ба ин, роҳҳои идораи самарноки хавфҳо муайян гардида, доираи пардохтпазирӣ ва рақобатпазирии онҳо барои давраҳои дарозмуҳлат муайян карда мешаванд. Дар илова бар ин, тавре ки профессор Шариф Раҳимзода қайд менамояд: “... сатҳи пасти рақобат дар бозори бонкӣ ҳавасмандии бонкҳоро барои ҷалби мизочон ва ҳавасмандӣ ба фаъолияти самаранокӣ коста кардааст” [76, с. 439].

Бо ба инобат гирифтани таваҷҷуҳи илмӣ аксар олимони дохил ва хориҷ назаряҳои гуногун мушоҳида мегардад, ки тафсири хавф ва дигар механизмҳо ба хавф вобаста ва ба он таъсиррасонанда дар шаклҳои гуногун пешниҳод шудааст. Дар ин робита ба ақидаи З. Алиева, “... мавқеи роҳбарияти бонк дар чунин шароит, вобаста аз он ки ҳадафи асосӣ устуворӣ ва даромаднокӣ мебошад, метавонад консервативӣ (хавфи ҳадди ақал) ва шадид (бо умеди даромади баландтар ба хавф афзалият додан) бошад. Ба таври идеалӣ, мувозинати ин ҳадафҳоро бояд нигоҳ дошт ва танҳо он вақт бонк муваффақ хоҳад шуд” [83]. Ба ҳама маълум аст, ки бонкҳо дар фаъолияти худ ба хавфҳо роҳ медиҳанд ва барои нигоҳ доштани нуфузи бонк

зарур аст, ки ҳар як хавф мувофиқ ба имкониятҳои бонк ва ба даст гирифтани эътимоди мизочон нигоҳ дошта шавад.

Зеро дуруст қайд гардидааст, ки “...хавф ин имконияти дуршавии тавсифоти вазъи иқтисодии объект аз бузургҳои интизоршаванда, ҳам аз ҷиҳати мусбӣ ва ҳам аз ҷиҳати манфӣ буда бо онҳо бонкҳои тичоратӣ рӯ ба рӯ мегарданд, метавонанд, пурра хавфҳои бонкӣ бошанд, ки мустақиман ба хусусиятҳои хоси фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ алоқаманд мебошанд” [114, с. 152].

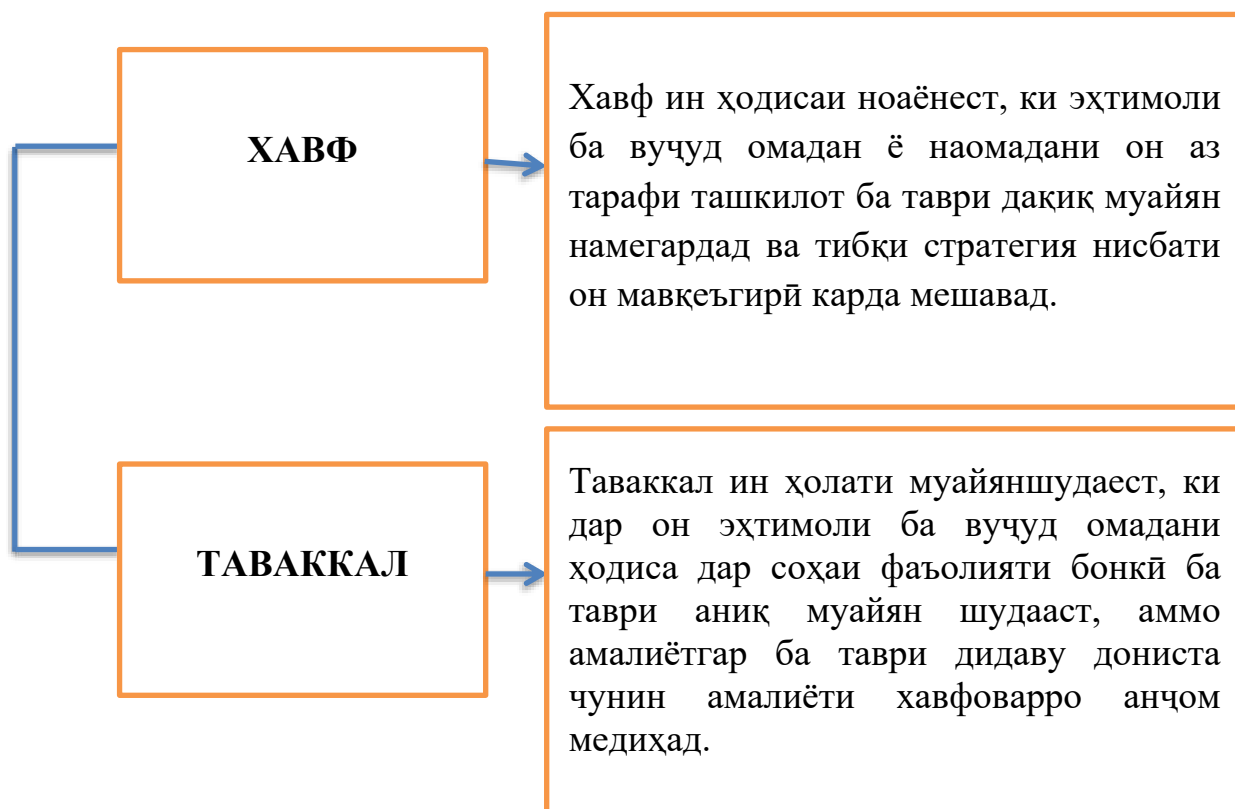
Дар дигар маврид Ш.М. Исоев чунин қайд менамояд, ки “...муносибати систематикӣ ба таҳлили хавфҳо ва ухдадорӣ риояи талаботи танзимкунанда аҳаммияти бунёдӣ доранд, ки дар байни онҳо ошкоро будани иттилоот мебошад” [98, с. 152].

Ҳамин тариқ, дигар олимон, ба монанди И.В. Мирошник, В.О. Никифоров, А.Л. Фрадков иброз доштаанд, ки “... идоракунии хавфҳоро метавон ҳамчун пешгирии ҳодисаҳои марбут ба захираҳо, сармоягузорӣ ё ба таври дигар муайян кард. Натиҷаи мушаххаси ҳодисае, ки аллакай ғайриимкон ҳисобида мешавад, барои тарафҳо хавф номида мешавад, агар имкони пайдоиши воқеии ҳодиса бо эҳтимолияти муайян истисно карда шавад” [63].

Илова бар ин адешаҳо, тафсири хавф, ки асосан он ба хавфҳои бонкӣ дар шароити имрӯза марбут мебошад, аз тарафи А.Д. Оев дар чунин шакл баён карда шудааст: “Хавф - ин номуайяниҳои фаъолиятро ихотақунанда, ки натиҷаи он талафёбӣ, осебпазирӣ, харочоти иловагӣ, ё ин ки баръакс, дар ҳолати интиҳоби саҳеҳи алтернативӣ даромади иловагӣ ва ғоидаи пешбинишуда мебошад. Мафҳуми “хавф” аз забони арабӣ гирифта шуда, маъноҳои зеринро, ба мисли хатар, таваккал, тарс, талафёбӣ, номуайяниро дар худ инъикос мекунад. Мафҳуми хавфро имрӯзҳо дар забони тоҷикӣ бештар бо хатар, таваккал, талафёбӣ, тарс ва номуайяниӣ омезиш медиҳанд, ки ин калимаҳо дар алоҳидагӣ ба мафҳуми хавф баробар шуда наметавонанд” [126, с. 20].

Вобаста ба ин, гуфтан мумкин аст, ки баррасии хавф дар санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ як равиши дохилибонкӣ ва берунибонкист, ки дар он объектҳои амалиётӣ акс ёфта, зоҳиршавии онро дар сатҳи зарурӣ нишон медиҳанд.

Ба андешаи мо, вобаста ба баррасии масоили хавф дар сатҳи муносибатҳои пулию бонкӣ ва, дар умум, иқтисодиёт аксар арзёбиҳои олимони дохилию хориҷӣ ба таснифи масоили хавф ё хатар, аз нуқтаи назари таваккал баҳо медиҳанд. Аз ин лиҳоз, моро зарур аст, ки дар сатҳи таҳқиқоти илмӣ худ вобаста ба як қатор масъалаҳои фарогир баррасии хавфро аз ду нуқтаи назар: якум, хавф ё хатар ва дуюм, таваккал мавриди баррасӣ қарор диҳем. Дар таҷрибаи вобаста ба нуқтаи назари олимони ва коршиносони ташкилотҳои қарзӣ як қатор арзёбиҳоро дар самти итифодат тафсири хавф ва таваккал истифода мебаранд, ки ба андешаи мо он номукамал мебошад. Бинобар ин, баррасии пурраи фарқияти хавф ва таваккалро дар расми 1.3 ба таври мукамал мушоҳида кардан мумкин аст.

Расми 1.3. Тафсири муносири хавф ва таваккал дар низоми бонкӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Дар баррасии таҳқиқоти илмӣ олимони масоили мубрами таваккал ва хавфу хатарро ба таври яқсон арзёбӣ намудаанд. Лекин, ба андешаи вобаста ба тағйир ёфтани равишҳои геоиқтисодӣ, таркибан дигаргун шудани фазои иқтисодӣ дар ҳар як давлати пешрафта, тезутунд шудани равандҳои ҷаҳонишавӣ, гузаштан ба низомҳои нави иқтисодиёти рақамӣ, тағйир ёфтани таркиби амалиёт ва хизматрасониҳо ва дигаргун шудани масири хавфҳо дар сатҳи бозори бонкӣ моро зарур аст, ки таҳқиқи ин ду масъалаи ба ҳам монанд, вале ба кулӣ фарқкунандаро ба таври алоҳида мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода, ҷараёнҳо ва фарқияти онро ба таври алоҳида инъикос намоем.

Дар низоми бонкии кишвар масоили мубрами марбут ба хавфу таваккал дар шароити имрӯза ба як қатор тағйироти назаррас ноил гардида, фарқи онҳо ба кулӣ эҳсос карда мешавад ва онҳо дар фаъолияти бонк таъсирҳои гуногун мерасонанд. Таҳлилҳои олимони дохилию хориҷӣ бар яқсон будани ин масъала дар сатҳи ҷамъият баҳо дода шудааст, ки дар шароити имрӯза ин масъала дигар равишҳоро тақозо менамояд. Таҷрибаи сатҳи хавфҳо дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон бори дигар собит намуд, ки хавфҳое, ки дар бозори бонки мавҷуд аст ин мушкилот на аз ин ҳисоб, балки аз ҳисоби кормандони ғайрикасбии манфӯиатҷӯ ва тавакалкор мебошад. Аксар мушкилоте, ки дар низоми бонкӣ дар дохили кишвар ва дохили бонкҳо ба вучуд омадаанд, онҳо дар заминаи таваккалҳои беасос ба вучуд омадаанд. Албатта, ҷӣ тавре ки аз расми мазкур бармеояд, таваккал дар асоси амалкарди дидаву доништа, ки онро кормандони бонк амалӣ менамоянд, ба вучуд меояд. Новобаста аз он ки таваккал барои бонк метавонад мушкилоти зиёдро ба бор оварад, дар расонидани зарар ҳам дар баъзе мавридҳо хусусияти эҳтимолӣ дорад.

Дар таваккалҳои бонкӣ, аксаран, таъсири омилҳои субъективӣ ва баъзе маврид таъсири омилҳои техникӣ ё объективӣ вобаста ба масофа ва сатҳи мавҷудият ба назар мерасад. Бинобар ин таъсири омилҳои таваккалӣ дар хавф вобаста ба самтҳои асосии фаъолияти он метавонанд гуногун бошанд.

Чунин масъала дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба кулӣ фарқкунанда мебошад. Барои мукамалсозии баррасии масъала фарқияти хавф ва таваккалро дар ҷадвали 1.1. мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҷадвали 1.1. - Фарқияти амалии хавф ва таваккал дар низоми бонкӣ

Фарқияти хавф	Фарқияти таваккал
- ин ҳодисаи ноаён; - эҳтимоли зиёди идоракунии дорад; - таъсири омилҳои гуногунро дар бар мегирад; - таъсири омилҳои субъективӣ дар он кам ба назар мерасад; - ба муносибатҳои бонкӣ ва ҷигунагии он зиёд алоқаманданд; - роҳҳои идоракунии он гуногун ва бисёр мебошанд; - нуфузи низоми бонкиро дар як давраи муайян коста мегардонад; - аз сатҳи тахассусии кормандон вобаста мебошад.	- ҳодисаи муайяншуда мебошад; - натиҷаи эҳтимолш зиёд аст; - ба омилҳои субъективӣ зиёд вобаста мебошад; - бо назардошти онки хавфро мефаҳмад, таваккал мекунад; - дар ҷараёни иҷрои амалиёт назорати душвор дорад; - аз тарафи гурӯҳи одамон метавонад анҷом дода шавад; - ҳолатҳои такрории он метавонанд бонк ё ташкилоти қарзиро барҳам диҳанд; - аз сатҳи тахассусии кормандон вобаста мебошад.

Сарчашма: аз тарафи муаллиф дар асоси воқеияти низоми бонкӣ сохта шудааст.

Чӣ тавре ки маълумоти ҷадвали мазкур инъикос менамоянд, дар сатҳи таҳқиқоти илмӣ олимони дохилию хориҷӣ, махсусан, олимони гузашта тафсири хавфу таваккал бе дарназардошти талаботи замони муосир ва марҳалаҳои дигаргун гардидани низоми бонкӣ баён шудаанд. Аз ин лиҳоз, моро зарур омад, ки дар таҳқиқоти илмӣ худ ин масъаларо бо дарназардошти талаботи замони муосир ва тамоюлҳои зудтағйирёбанда мавриди таҳқиқ қарор диҳем. Новобаста аз он ки дар баёни олимони дохилию хориҷӣ масъалаи хавфу таваккал қариб яксон оварда шудаанд, лекин дар маҷмӯъ, дар ин масир фарқияти зиёди техникӣ ва технологӣ мавҷуд мебошанд. Ҳамчунин, баёни масъалаи мазкур дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳаи бонкӣ низ тамоили дигар дошта, он аз нуқтаи назари конкретӣ шарҳ дода шудааст. Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи

фаъолияти бонкӣ” чунин омадааст, ки “... арзёбии хавф дар доираи пазириши хавф инъикос шудааст, ки шарҳи онро дараҷа ва намудҳои қаблан муайяншудаи хавфҳое, ки ташкилоти қарзӣ омодааст дар доираи сатҳи ҷоизи хавф барои ноил шудан ба мақсадҳои дар стратегия ва нақшаи тичоратии худ пешбинишуда вобаста ба миқёс ва хусусияти фаъолияти худ қабул намояд, дар бар мегирад” [15].

Ҳамчунин, дар дигар маврид масъалаи арзёбии хавфро дар дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Бонки миллии Тоҷикистон дар доираи амалиёти конкретӣ, ки онҳоро пурра хавфҳои молиявӣ ё пулӣ низ гуфтан мумкин аст, чунин тафсир карда шудааст [10;11;12;13;14;16;17;18;19]. Дар дигар сарчашмаҳо ба хавфи амалиётӣ таваҷҷуҳ зоҳир гардида, баёни он ба таври гуногун пешниҳод гардидааст. Тавре ки ишора гардидааст: “Хавфи амалиётӣ - ба амал омадани зарар дар натиҷаи ба мақсад, хусусиятҳо, миқёси фаъолияти ташкилоти қарзии молиявӣ ва талаботи қонунгузори амалкунанда мувофиқ наомадани қоидаву тартиботи дохилӣ ва расмиёти гузаронидани амалиёти бонкӣ, риоя накардани онҳо аз тарафи кормандони ташкилотҳои қарзии молиявӣ ва шахсони дигар (дар натиҷаи амалҳои тасодуфӣ ё барқасдона ё беамалӣ), инчунин, номутаносиб будани имконият ва вазифаҳои низомҳои иттилоотӣ, технологӣ ва дигар барномаҳои дар истифодаи ташкилотҳои қарзии молиявӣ қарордошта ва аз қор мондани онҳо, ҳамчунин, таъсири рӯйдодҳои беруниро мефаҳманд” [8, с. 1]. Дар дигар дастурамалҳои бонкӣ низ ба ин масъала таваҷҷуҳи хосса дода шудааст [4; 6;].

Ҳамин тавр, Б.М. Ҷураев хавфро ҳамчун эҳтимолияти таҳдиди ҳодисаи номатлуб баён намудааст, ки “...метавонад боиси талафоти гуногун дар фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ гардад” [118, с. 53]. Дар ҳамин радиф профессор Р.К. Раҷабов хавфро дар чунин тафсир пешниҳод намудааст: “Хавф ин эҳтимоли пайдо шудани зарар ва ё нагирифтани даромадҳо дар муқоиса бо варианти пешгӯишаванда мебошад” [69, с. 87]. Иловатан, гуфтан зарур аст, ки дар сатҳи баррасии хавфҳо ва тағйирпазирии он ба таври муодим чунин ягонагӣ ҷой дорад: “... Дар дигар сарчашмаҳо таваккал ин

вазъияти фаъолияти ҳар як бонк мебошад, ки хусусияти номуайянии натиҷа ва оқибатҳои манфии эҳтимолиро дар ҳолати ноқомӣ инъикос мекунад” [46].

Албатта, тафсири ин сарчашма ба ҷараёни зарар ва таъсири манфӣ низ нигаронида шудаанд. Дар хошияи ин тафсир М.Н. Тотский чунин қайд менамояд: “Дар истилоҳоти муосир, тафсири таваккал ба эҳтимоли зиён садо хоҳад дод ва фаҳмидани мушкilotи хатар ба ҷустуҷӯи роҳи пешгирӣ аз хатоҳо ҳангоми қабули қарорҳо, ки генезиси зарарро дар бар мегирад, ифода мегардад” [50]. Ба андешаи мо, тафсири мазкур нисбатан васеъ буда, он оғоз ва анҷоми хатарро бо маънои талафоти кам ва пешгирии босамар дар бар мегирад. “... Ҳамзамон бо ин, дар дигар сарчашмаҳои илмӣ хавфҳоро қисми ҷудонашавандаи бахшҳои гуногуни бозори молиявӣ ном мебаранд, вале бояд ба он хавфҳое, ки дар натиҷаи фаъолияти бонкӣ ба вучуд меоянд, диққати махсус дода шуда, онҳо одатан хавфҳои бонкӣ номида мешаванд. Асоси хавфҳои бонкиро фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ ва молиявӣ ташкил медиҳад, ки бо эҳтимолияти талафот дар шакли моддӣ (пулӣ, молиявӣ, молумулкӣ ва ғайра) алоқаманд аст” [95, с. 53].

Илова бар ҳамаи ин, гуфтан мумкин аст, ки хавфи бонкӣ асосан дар натиҷаи тараққиёти номуътадили иқтисодиёт вайрон шудани мувозинатҳои пулӣ низ ба вучуд омада, таъсири манфии худро ба тамоми соҳаҳои ба ин ҷараёнҳо пайваست мерасонад. Зеро бонкҳо он даромаде, ки ҷашмдор буданд, ба даст оварда наметавонанд ва дар як давраи муайян метавонанд пардохтпазирии худро гум намоянд. Аммо дар ҳолати муътадил инкишоф ёфтани иқтисодиёти мамлакат, бонкҳо мутобиқи шартномаҳои бо муштариёни қарзгир бастаашон, ғоидаи муқаррарӣ ба даст меоранд. Аз ин рӯ, хавф ва ғоидаи бонк ин ду тарафи ҳодисаи иқтисодиёти ягона мебошад.

Баъзе сарчашмаҳо бозгӯи онанд, ки хавф ин ҳодисаи таърихӣ ва иқтисодӣ мебошад, ки дар аксар маврид эҳтимолияти ба вучуд омадани он пешгӯинашаванда ва дараҷаи эҳтимолии он баланд мебошад. Ҳамчунин, дар шароити имрӯза ҳамчун ҳодисаи таърихӣ хавф аз ҷониби одамон қабул гардидааст.

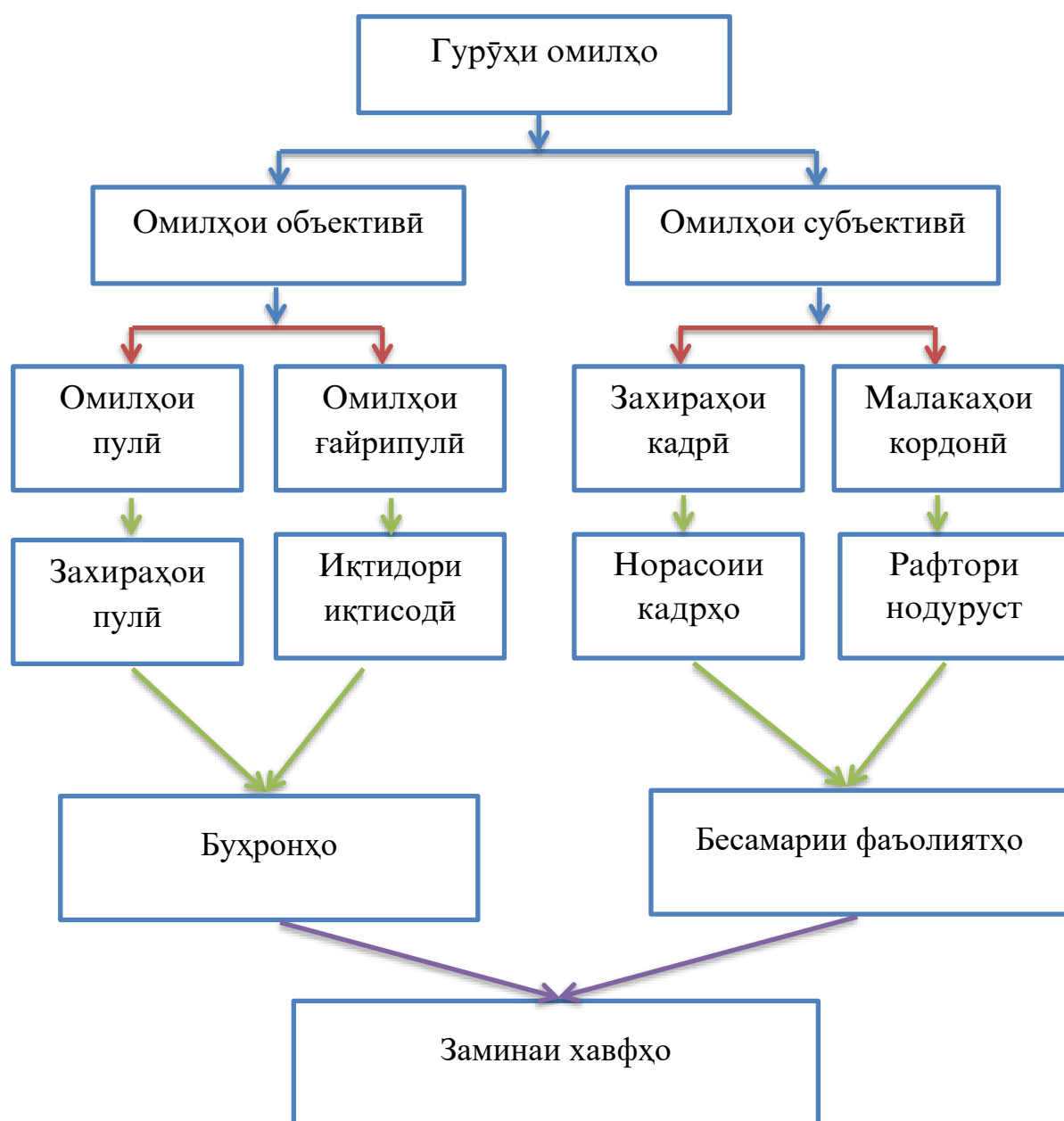
Бо омӯзиши таҷрибаи байналмилалӣ дар идоракунии хавфҳои низоми бонкӣ қарорҳоеро муайян кардан лозим аст, ки самаранокии идоракунии устувории низоми молиявиро вобаста ба имконият ва иқтидорҳои молиявӣ дар дохили ҳар як давлат муайян менамояд.

1.2. Хавфҳои бонкӣ ва таснифи шаклгирии онҳо дар иқтисодиёт

Фазои иқтисодӣ муҳити васеъ, кушода ва беохирро дар худ таҷассум намуда, як қатор чараёнҳои тезутундро вобаста ба тамоюлҳои тезутунди ҷаҳонишавӣ дар бар мегирад. Дар баробари ҳамаи ин чараёнҳо, масоили мубрами хавфҳои сатҳи гуногун ба таври доимӣ ҳамчун масъалаи меҳварӣ мебошанд. Дар навбати аввал, мувофиқ ба рӯйдодҳои мавҷудияти хавфҳо, ҳамчун эҳтимолияти ривоч ёфтани тазодҳои иқтисодӣ ва дигаргун кардани равандҳои иқтисодиёт, ки оқибатҳои манфӣ доранд, ҳамчун масъалаи рӯзмарра ва дар маркази диққати олимону коршиносон ва махсусан, муассисаҳои бонкӣ ва монобонкӣ ба таври доимӣ қарор доранд. Тавре дар дигар сарчашма ишора шудааст, “... тавре ки натиҷаҳои як қатор таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, аксарияти роҳбарони пурсидашудаи ширкатҳои гуногун дар Россия таваккалро, пеш аз ҳама, бо хавф ё таҳдид рабт медиҳанд” [48]. Вобаста ба ин, гуфтан мумкин аст, ки чунин ширкатҳо ҷаъолияти молиявӣ доранд ва бештар ба муассисаҳои бонкию монобонкӣ ҳамкориҳои зич дошта, ба масъалаи хавфҳо ва таваккалҳо ҳассосият доранд, ки чунин тамоилро вобаста ба тағйирёбиҳои молиявию иқтисодӣ дар Тоҷикистон вохӯрдан мумкин аст.

Таҷрибаи ташаккули муносибатҳои пулӣ бори дигар собит намуд, ки дар сатҳи ҷомеа, махсусан, муносибатҳои иқтисодӣ як қатор тамоюлҳои ба ҳам монанд ва муқобил вучуд доранд ва онҳо метавонанд дар заминаи таъсирҳои мутақобила як қатор мушкилиҳоро ба миён оваранд. Новобаста аз он, ки баррасии хавф дар сатҳи назариявӣ ва методологӣ баррасӣ мегардад, ҳамзамон ба таври доимӣ сарчашмаҳо ва заминаҳои бавучудоии он тағйир меёбанд.

Илова бар ин, вобаста ба рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва дар заминаи ин, густариш ёфтани фановариҳои технологӣ хавфҳои бонкию молиявӣ шакли худро дигаргун намуда, заминаҳои бавучудоии онҳо дар сатҳи ҷамъият ва иқтисодиёт гуногун гардидаанд. Ба андешаи мо, дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ заминаҳои бавучудоии хавфҳо аз омилҳои гуногун ва як қатор масъалаҳои дигар дар ҷамъият вобаста мебошанд, ки аёнияти он дар расми 1.4. оварда шудааст.

Расми 1.4. Сатҳи бавучудоии хавфҳо аз рӯйи омилҳои иқтисодӣ ва ғайрииқтисодӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Масъалаи методии бавучудоии хавфҳо аз гурӯҳи омилҳо иборат буда, он дар заминаи таъсир ва тағйирёбии масоили мубрами иқтисодӣ ва ғайрииктисодӣ ба вучуд меояд. Аз маълумотҳои расми мазкур гуфтан мумкин аст, ки дар айни замон ба вучуд омадани хавфҳо аз омилҳо ва зеромилҳо иборат мебошад. Арзёбии омилҳои хавфҳои бонкию молиявӣ аз омилҳои объективӣ ва субъективӣ иборат мебошад, ки инҳо гурӯҳи омилҳоро дар бар мегирад. Қайд кардан зарур аст, ки омилҳои пулии бавучудоии хавфҳо аз норасоии захираҳо дар заминаи диверсификатсияи асзорӣ, кам будани муҳлати захираҳо, кам будани воситаҳои худӣ, сатҳи пасти фондҳои пулии таъиноти гуногундошта ва монанди инҳоро дар бар мегирад.

Омилҳои ғайрипулӣ яке аз механизмҳои муосири таъсиррасон дар самти таъсири бевоситаи хавфҳо маҳсуб ёфта, ба он аҳаммияти аввалиндараҷа медиҳанд. Ҳамчунин, бухрони молиявӣ низ метавонад дар таркиби худ бо ҳамаи омилҳои номбаршуда масъалаи авҷ гирифтани шиддати хавфҳоро бештар гардонад. Ин масъала аз соли 2008 инҷониб дар тамоми давлатҳои ҷаҳон ҳамчун масъалаи ҳассос маҳсуб ёфта, муқобили он давлатҳои ҷаҳон, махсусан, давлатҳои пасошуравӣ мубориза мебаранд.

Қайд кардан зарур аст, ки дар шароити имрӯза омилҳои ғайрипулӣ муҳити васеъро дар бар гирифта, дар он масъалаҳои макроиктисод, микроиктисод, мегаиктисод ва мезаиктисод ва иловатан бухрони иқтисодӣ бо фарогирии ҳамаи ин масъалаҳо шомил мебошанд. Бояд ибраз дошт, ки бухронҳо дар сатҳи иқтисодиёти ҷаҳон вобаста ба вазъ ва иқтидорҳои мавҷудаи давлат дар симои сохторҳои алоҳидаи он ҳамчун масъалаи мубрам маҳсуб ёфта, ба он аҳаммияти ҷиддӣ дода мешавад. Зеро дар ҳама шароит бухронҳо заминаи асосии бавучудоии хавфҳо дар ҳама соҳаҳо ва сохторҳои алоҳидаи давлат маҳсуб ёфта, таъсири доимӣ доранд. Ин аст, ки ҳама соҳа ва сохторҳо кӯшиш менамоянд, ки ҷиҳати баромадан аз вазъияти ногувори бухронӣ пайваستا чораҳои зарурӣ андешанд ва паёмадҳои аз ин мушкилот интизоришавандаро ба таври комил пешгирӣ намоянд.

Таҷриба нишон медиҳад, ки дар ҳама ҳолат ва шароит, инчунин, давраи замон, таъсири омилҳои субъективӣ ба баланд кардани шиддати хавфҳо ва ба вучуд омадани бесуботӣ дар низоми бонкӣ бештар эҳсос мегардад. Аз ин лиҳоз, таҳлили таҳқиқоти илмӣ вобаста ба таъсири омилҳои субъективӣ дар шиддат пайдо кардани хавфҳо ба таври доимӣ ҳамчун масъалаи асосӣ мебошад. Вобаста ба арзёбӣ ва баррасии хавф дар навбати аввал хавфҳои бонкӣ аз тарафи олимони мактабҳои иқтисодӣ ба таври маҷмӯӣ баррасӣ намудаанд, ки бо тақозои замон он таҳлили таркибиро талаб менамояд. Яъне, гуфтан мумкин аст, ки он омилҳое, ки пеш боиси ба вучуд омадани хавфҳои бонкию молиявӣ мегардиданд, имрӯз ин омилҳо вобаста ба пешрафти ҷомеа ва куллан дигаргун шудани иқтисодиёт самту таъсири худро дигар намуданд.

Бояд ибраз намуд, ки дар таҷриба намудҳои зиёди хавфҳо бо фаъолияти инсонҳо ва дигар субъектҳои иқтисодӣ алоқаманд буда, онҳо танҳо дар доираи зухуроти манфӣ ташкил ёфта, бо мурури замон васеъ мегарданд ва дар баъзе маврид натиҷаи ниҳони онҳо зарари кам ё зиёд, инчунин нобудии ин ё он соҳа мебошад. Баррасӣ ва арзёбии ҷанбаҳои методии хавф аз нуқтаи назари олимони классик ва муосир ҳамеша мавқеи калидӣ дорад ва ин метавонад заминаи мусоиди ин равандро дар марҳалаҳои минбаъда тезонад.

Дар давраҳои аввали баррасӣ, ки ҳосияти таърихӣ дошт, аксар олимону коршиносон дар заминаи мактабҳои илмӣ тафсири онро шояд аввал дар сатҳи таваккал ва баъдтар дар шакли алоҳида арёбӣ намудаанд. Дар сатҳи идоракунии хавфҳо, новобаста аз мавҷудияти як қатор омилҳо, нақши сиёсатҳои молиявӣ ва чигунагии онҳо низ муҳим мебошад. Тавре ки ишора шудааст, “... ҳар як кишвар вобаста ба сатҳи ташкил ва қобилияти ниҳодҳои дахлдори худ сиёсати молиявиашро пеш мебарад” [75, с. 195-196].

Вобаста ба баррасӣ ва арзёбии ин масъала олими машҳури соҳаи иқтисодиёт А. Смит дар баррасии ин масъала чунин хулоса намудааст, ки “... касбҳои дорои сатҳи баланди таваккал, ба ҳисоби миёна, нисбати касбҳои дорои сатҳи хавфи паст дорои кафолат дар заминаи музди меҳнати баландтарро доро мебошанд” [54, с. 11]. Дар бораи пайдоиш ва таъсири

омилҳои хавф аз назари олимони машҳури иқтисодӣ низ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор гирифта, ин масъаларо мукаммал пешниҳод намудаанд.

Қайд кардан зарур аст, ки концепсияи А. Смит асоси пайдоиш ва инкишофи назарияи илмӣ хавфро дар мактабҳои илмӣ ва назариячиёни ин масъала мушаххас намудааст ва натиҷаи ин равиҷҳоро дар ҷадвали 1.2 ба таври мушаххас мушоҳида кардан мумкин аст (нигар. ҷадвали 1.2).

Ҷадвали 1.2. - Концепсияи таҳаввулоти назарияҳои илмӣ хавф дар ҷомеаи иқтисодӣ

Назариячиёни илмӣ хавф	Тарафдорони назария	Тафсири асосии арзёбии хавф
Классикӣ	К. Маркс Ҷ. Милл, Н.В. Сениор, Г. Селигман, Д.М. Кларк, Ҷ.Б. Сей, Й. фон Тунен	Дар сатҳи таҳқиқҳои илмӣ хавф эҳтимолияти аз даст додани (фоида) дар ҳама гуна намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ мебошад. “...Дар тафсир ва масоили арзёбии муқаррароти хавф, ҳадди ақалли фоидаи соҳибкорӣ бояд инҳоро дар бар гирад: маблағи даромад (музди меҳнат); меъёри фоизӣ ба сармояи гузошташуда; пардохт (чуброн) барои хавфҳои фаъолияти соҳибкорӣ, дараҷаи хавф ва ҳаҷми зарар”[54].[60]
Неоклассикӣ	А. Маршалл, А. Пигу, Ф. Найт, Ҷ. Шумпетер, Т. Бачкай, Д. Мессена	Вобаста ба талабот ва мушаххасоти мавҷуда, дар шароити иқтисоди бозорӣ корхона дар шароити номуайяний ва тағйирёбандагӣ фаъолият менамояд, ки дар ин ҳолат фоида арзиши тасодуфӣ ва тағйирёбанда мебошад. Корхона бояд дар фаъолияти худ аз рӯйи риояи ду меъёр амал намояд: 1. Андозаи фоидаи пешбинишаванда; 1. Арзиши тағйирёбии эҳтимолии фоида, ки сатҳи хавфи иқтисодиро инъикос менамояд. Чӣ тавре ки хавф ин ченаки номуайянии миқдорӣ мебошад ва имкони дур шудани натиҷаи воқеии ҳадафи гузошташударо инъикос менамояд.

Назарияи баъди неоклассикии хавф	Д.М. Кейнс	Мувофиқи ин назария тамоилот дигар буда, масъалаи “хушнудии хавф”-и соҳибкор бо интизории ғоидаи бештар, ки он эҳтимол дорад хавфи бештарро ифода намояд. “...Таснифи хавфҳои иқтисодӣ инҳоро дар бар мегиранд: – хавфи ғайолияти соҳибкор ё қарзгиранда; - хавфи қарздиҳанда; - хавфе, ки бо коҳиши эҳтимолии арзиши воҳиди пулӣ алоқаманд мебошад”[54].
----------------------------------	------------	--

Сарчашма: аз тарафи муаллиф таҳия шудааст.

Таҳаввулоти доимотағйирёбандаи иқтисодию ҷамъиятӣ ба куллӣ равиш ва ҷараёнҳои худро дар марҳалаҳои гузариш ба низомҳои нави иқтисодӣ дар заминаи ғановариҳои замони муосир дигар кардаанд. Аз ин хулоса баровардан мумкин аст, ки фарзияи мактабҳои бузурги иқтисодӣ бо намоёндогони барҷастаи онҳо баррасӣ ва арзёбии масъаларо аз нуқтаи назари замони гузашта ва унсурҳои гуногуни дар он вақт мавҷудбуда баҳо додаанд. Албатта, ба андешаи мо, чунин баҳодихӣ наметавонад тавсифи амиқи масъаларо дар сатҳи ҷомеа пурра инъикос намояд.

Илова бар ин, қайд кардан зарур аст, ки аксарияти олимони машҳури иқтисодӣ ва мактабҳои бузурги иқтисодӣ, сатҳи хавфҳоро дар доираи ғайолияти соҳибкорӣ ва маҷмуан аз нуқтаи назари сатҳи даромадноқӣ ё зарар мавриди баррасӣ қарор додаанд. Агарчанде ки қисми зиёди масоили мубрами хавфҳо ба ғайолияти соҳибкорӣ рабт дода шуда бошанд ҳам, қисми дигари он дар шакли номуайяний ҳамчун “хавф” тафсир гардидаанд. Аз ин тафсирот бармеояд, ки хавф мумкин аст аз давраи рушди нави иқтисодӣ ба вучуд омада, дар марҳалаҳои минбаъда олимони онро ҳамчун омилҳои манфӣ мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор додаанд. Иловатан гуфтан зарур аст, ки дар чунин давра ва шароитҳо шаклҳои алоҳидаи хавф, ки он ба хавфҳои қарзӣ, иқтисодӣ ва монанди инҳо ба вучуд меомаданд, хос буданд.

Тибқи сарчашмаҳои таърихӣ ва ҳодисаҳои дар ҷамъият бавучудода, хавф таърихи қадима ва тулонӣ дошта, дар ҳама соҳаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ва сиёсӣ ба таври доимӣ вучуд дорад. Дар риштаи таҳқиқи масъала ба ақидаи И.Т. Балабанов, “... хавф ҳамчун категорияи таърихӣ дар зинаҳои поёнии тамаддун бо пайдоиши эҳсоси тарси марг дар инсон ба вучуд омадааст” [55]. Аммо онҳо ба омӯзиши ҷанбаҳои гуногуни хавф дар охири асри 19 ва ибтидои асри 20 фаъолона шуруъ карданд. Иброз доштан зарур аст, ки сарчашмаи баррасии масоили мубрами хавф, дар марҳалаи аввал, аз ҳаёти инсон ва сониян, дар масъалаҳои ҷамъиятӣ таҳқиқ гардидааст.

Вобаста ба масъалаҳои мубрами хавф дар давлатҳои Ғарб асосан ду назарияи марбут ба он вучуд дорад ва ин назарияи классикӣ ва назарияи неоклассикӣ мебошанд, ки дар доираи ин назарияҳо баррасӣ ва тафсири хавф ба таври гуногун мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар ҳамин замина, намояндагони асосии назарияи классикӣ Ҷ. Мил ва Н.У. Сениор буданд, ки “... таваккалро ҳамчун интизории математикии талафоте, ки дар натиҷаи татбиқи қарори интиҳобшуда ба вучуд омада метавонад, медонистанд” [62]. Дар фароварди ин масъала чунин аст, ки хавфро ҳамчун зараре, ки дар натиҷаи иҷрои амали муайян расонида мансуб медонанд.

Илова бар ин назария, асосгузори назарияи неоклассикӣ хавфи соҳибкориҳо дар солҳои 30-юми асри XX таҳқиқ ва ошкор намуда, сониян А. Маршалл ва А. Пигу “... нисбати ин масъала ақидаҳои гуногун доштанд. Дар ин маврид онҳо чунин ақида доштанд, ки хавф ин эҳтимолияти дуршавӣ аз ҳадафҳои гузошташуда мебошад” [66]. Дар ҳошияи таҳқиқи масъалаи хавф назарияи неоклассикиро Ҷ.Г. Кейнс идома дода, “... мафҳуми «хавф»-ро ҳамчун сифати хоси фаъолияти соҳибкор муайян кардааст” [60].

Новобаста аз ҳамаи таҳқиқоти анҷомгардида, хавф дар ҳамаи соҳаҳо, махсусан соҳаи бонкӣ, хусусияти ҷудонашаванда дорад, ки ин хусусияти ҷудонашавандагӣ бештар ба фаъолияти бонкӣ ва дигар институтҳои молиявӣ хос мебошад. Тибқи ақидаи Ю.В. Королевич, “... хатар дар ташаккули натиҷаҳои молиявии бонкҳо нақши ҳалкунанда мебозад ва ҳамчун омил

хизмат намуда, хусусияти сифати дороиҳо ва уҳдадорихои бонкхоро муайян менамояд, аз ин рӯ, бояд ҳангоми таҳлили муқоисавии вазъи молиявӣ ва мавқеи онҳо дар бозори хизматрасонии бонкӣ истифода гардад” [121].

Илова бар ин, хавф на танҳо дар фаъолияти муассисаҳои молиявӣ қарзӣ, балки дар пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ хусусияти дутарафа дошта, он на танҳо натиҷаҳои (зарар) номусоид, балки имкониятҳои мусоидро (масалан, гирифтани даромади зиёдтар) низ дар назар дорад ва метавонад ба ин масъала таъсири ҷиддӣ расонад.

Идомаи баррасии масъалаи хавф бо равиши дигар дар сатҳи дуюм инъикос ёфтааст, ки ҷонибдорони он Е.С. Стоянова, И.Т. Балабанов, Н.В. Легостаева, В.Н. Минат ва дигар олимони машҳури соҳа мебошанд. Дар ин робита мутаносибан, дар фаъолияти субъектҳои иқтисодиё молиявӣ хавф ва даромад дар як масир ба таври параллелӣ ҳаракат менамоянд: ба таври мутаносиб ҷӣ қадаре ки хатар баланд бошад, то ҳамон андоза бояд даромаднокии амалиёт ва хизматрасонӣ баланд бошад. Аммо, дар баробари ин, имконияти гирифтани ин даромад кам мешавад, ки онро метавон тамоили баръакс номид. Ба андешаи мо, баланд кардани сатҳи даромад дар баробари хавф танҳо барои коҳиш додани шиддати таъсири манфӣ хавф мебошад. Лекин, дар умум бошад, новобаста аз он ки ба таври баробар дар давраи мавҷудияти хавф даромад афзоиш дода мешавад, ба таври воқеӣ зарари бонк низ афзоиш меёбад. Зеро он даромади баландеро, ки қисми онро бонк дар идораи хавф сарф менамояд, новобаста аз даромади бонк, он ҳамчун захираи бонкӣ метавонад ба фаъолияти он таъсири манфӣ расонад.

Масъалаҳои назария ва амалияи мониторинг ва пешгӯии хавфҳои бонкӣ дар адабиёти оид ба бозорҳои молиявӣ яке аз мавқеъҳои пешқадамро ишғол мекунанд. Бо вучуди ин, сарфи назар аз нашрияҳои зиёде дар ин мавзӯ пешниҳодгардида, метавон гуфт, ки дар баррасии хавфҳо нуқтаи назари ягона мавҷуд нест. Дар зери мафҳуми «хавфҳои бонкӣ» чиро бояд фаҳмид ва ҷӣ гуна тасниф кардани он зери таҳқиқи олимону коршиносон қарор гирифтааст. Бинобар ин, дуруст қайд гардидааст, ки хавфҳои бонкӣ яке аз

қисмҳои хавфҳои иқтисодӣ буда, аз ҷиҳати пайдоиш ва як қатор омилҳои дигар мураккабанд ва ба ҳам ҳамбастагии зиёди илмӣ ва амалӣ доранд. Дар таҷриба яке аз хусусиятҳои хоси дигари хавф дар он аст, ки он ба ирода ва мансубияти ягон субъект давҳи надорад ва онро танҳо амалҳо ё ҳаракатҳои дигари ғайриқобили пешбинӣ ба вучуд меоранд.

Дар баъзе адабиёти илмӣ мафҳуми «хавф»-ро ба таври гуногун баҳо дода, онро чунин таъриф медиҳанд: «хавф ин ҳодисаи эҳтимолӣ, амали тасодуфӣ ба умеди натиҷаи хушбахтона», инчунин, «ба гардан гирифтани, таваккал кардан - масъулиятро пурра ба уҳда гирифтани, тамоми оқибатҳое, ки аз ҷиҳе ба амал меоянд, мебошад. Ҳамин тариқ, асоси хавф, пеш аз ҳама, номуайяний буда, дар оянда ҳамчун марҳалаи дуҷум зарурати пешгирӣ аз хатарҳо тибқи тафсилоти таърифҳо, эҳтимолияти нобудшавӣ, талафот ва зарарро инъикос мекунад. Чӣ қадаре ки хавф камтар бошад, ҳамон қадар имконияти ба даст овардани ғоида зиёд мешавад. Аммо андозаи яке аз дигаре метавонад хурдтар бошад» [97, с. 89]. Дар ҳама шароит, вобаста ба таҳқиқоти анҷомшудаи олимони, аксар маврид натиҷаи тафсири хавф ба эҳтимолияти қоҳишёбии сатҳи даромад ва номувозинатии хароҷот поён меёбад.

Дигар сарчашмаҳо ва нишондиҳандаҳо бозгӯи онанд, ки дар ҳолати номуайяний, хавф метавонад на танҳо натиҷаи эҳтимолии манфиро ба вучуд оварад, балки он метавонад дар баъзе маврид натиҷаи мусбӣ низ дошта бошад. Иброз доштан зарур аст, ки номуайяниҳои ягонагии афзорҳои мушаххаскунанда ва натиҷаи ҳодисаҳои дорои хавфи баланди объективӣ дар шароити номуайян будани субъекти сеюм ба таърифи мафҳуми «хавф», ки аслан як мафҳуми мураккаб аст, ишора менамояд.

Тибқи талабот тарафдорони назарияи баъди неоклассикӣ арзёбӣ ва тафсири хавфро ба таври нисбатан васеътар пешниҳод намудаанд, ки дар доираи ин назария масоили мубрами идоракунии хавф бо дарназардошти омилҳои иқтисодӣ ба роҳ монда мешавад. Ҳамчунин, дар доираи ин назария олимони ба омилҳои иқтисодӣ бештар таъия намудаанд. Вобаста ба баррасии

тарафдорони назарияи сеюм дар самти мушаххассозӣ ва баррасии хавф, яъне назарияи неоклассикон, онҳо мафҳуми хавфро ба маънои васеъ ҳамчун эҳтимолияти дуршавии воқеиятро аз нуқтаи назари шароити номуайяний баррасӣ намудаанд. Тавре ки дар сарчашмаҳои дохилӣ низ баён шудааст, хатар ҳодисаи эҳтимолӣ мебошад, ки он ҳосияти номуаяний дорад.

Тибқи пешниҳоди тарафдорони назарияи мазкур, аломатҳои номуайяний ҳамчун муҳити пайдоиши хавф мебошанд ва баррасии мушаххасоти онро аз рӯйи ин гуна аломатҳо таҳқиқ менамоянд. Ҳамин буд, ки дар сатҳи таҳқиқоти илмӣ масъалаи номуайяниро бори аввал иқтисодшиноси машҳури амрикоӣ Ф. Найт дар асари мушаххаси худ «Хавф, номуайяний ва ғоида» (1921) мунтазам ва ҳамаҷониба омӯхтааст. Вай номуайяниро ҳамчун асимметрияи иттилоотӣ муайян карда, онро илман асоснок намуд. Чунин нуқтаи назар идомаи мантиқии мушаххасоти ҷараёни номуайяний аз тарафи Р.Н. Гулишат мебошад, ки ӯ низ ин номуайяниро ба равишҳои нави эҳтимолӣ шабоҳат медиҳад.

Ҷанбаи субъективии масъалаҳои таваккал муносибати субъекти иқтисодиро ба таваккал муайян намуда, назарияи ба истилоҳ ғоидаоварро ба вучуд меорад. Вобаста ба арзиши дараҷаи ғоиданокии даромад, ки аз тарафи субъектҳои гуногун муайян карда мешавад, масоили мубрами баррасӣ ва дарки хавф ва оқибатҳои манфии онро ба инобат мегиранд. Тибқи сарчашмаҳои илмӣ ва таҳқиқоти олимони хориҷӣ се шакли асосӣ байни хавф ва таваккал пешниҳод шудааст:

1. Дарки таъсири манфии таваккал ба муносибати бетараф ва майл намудан ба қабули мавҷудияти он;

2. Бо муносибати манфӣ ба хавф, субъект ё соҳибкор даромади муайяни дорои кафолатро нисбат ба якчанд ҳолатҳои хавфнок, вале эҳтимолияти доштани ғоидаро бартарӣ медиҳад;

3. Ҳангоме ки субъект ба хавфи нисбатан камтар майл дорад, албатта, зиёд шудани ғоидаи умумӣ аз афзоиши даромад вобаста ба сатҳ ё дараҷаи хавф (паст ё баланд) зиёд мешавад.

Тибқи ақидаи У.А. Гвоздева, ки он чанбаҳои хавфро дар бар мегирад “... соҳибкорӣ аз таваккал дида, натиҷаи хатарнокро бо даромади баландтар аз фоидаи пасттар, вале кафолатнок афзалтар медонад” [57, с. 9]. Ба ин андеша илова кардан мумкин аст, ки дар марҳалаи беҳавф ҳадафи асосии тамоми субъектҳои соҳибкорӣ ё иқтисодӣ фоидаи зиёд мебошад. Лекин дар марҳалаи фаъолият дар муҳити хавфнок ё ҳадаф баромадан аз вазъияти хавфнок ва нигоҳ доштани мувозинати даромад бо рӯйпӯш кардани ҳадди ақалли хароҷот мебошад.

Чӣ тавре ки аз расми 1.2 бармеояд, дар сатҳи ҷамъият хавф на танҳо чанбаҳои муҳимми субъективӣ дорад, балки он дорои хусусиятҳои зоҳиршавӣ ва таъсиррасонии объективӣ низ дорад. Илова бар ин, “...хавф дар сатҳи фарогирии худ чанбаҳои сифатӣ ва миқдории номуайянии объективӣ дорад, ки он новобаста аз ирода ва хоҳиши субъекти хоҷагидорӣ ба вучуд меояд [58, с. 5]. Дар низоми бонкӣ ҳамин номуайяниҳои хавф боиси он мегардад, ки бонк муносибаташро бо муҳити атроф дигаргун менамояд.

Албатта, дар ҳошияи ин масъала пешниҳоди Н. Ашуров дар масъалаи хавф бамаврид мебошад, ки ӯ чунин ишора намудааст: “...хавф ин ҳодисаи ба назар намоён набуда аст, ки боиси аз даст додан ва нагирифтани даромади пешбинишуда мегардад. Аз хавф раҳой ёфтан ғайриимкон аст” [64, с. 59]. Дар сатҳи бонкҳо ҳамин номуайянии хавфҳо ҳастанд, ки бонкҳо бештар ба аломатҳои зоҳиршавии онҳо ҳассосият нишон дода, дарҳол чораандешӣ менамоянд. Дар робита ба ин, аз он хотир ки дар низоми иқтисодӣ хавф дорои хусусияти субъективӣ ва объективӣ мебошад, дар он масъалаи номуайянии аз тарафи олимон зикргардида, номувофиқӣ, алтернативӣ, эҳтимолият, таъсиррасонӣ, бесуботӣ ва дар ниҳоят нобудсозӣ, ки эҳтимоли идорашавандагии хавфро комилан аз байн мебарад, ҷой дорад, ки тафсири онро ҷадвали 1.3. пурра инъикос менамояд.

Чадвали 1.3. - Аломатҳои хавф ҳамчун категорияи иқтисодӣ

АЛОМАТ	МУНДАРИҶА
Номуайяни	Тавре аз баррасии назари олимони бар омад, хавф ин як номуайяниест, ки бо таъсири муҳит ва омилҳои дар муҳит ҷойдошта ба вучуд меояд. Ва ин номуайяни хавф дар муносибатҳои пулӣ, қарзӣ, молиявӣ ва бонкӣ ба омилҳои субъективӣ ва объективӣ вобастагӣ дорад..
Алтернативӣ	Дар баррасии масъала зарурати як субъекти хоҷагидорӣ аз интиҳоби якчанд роҳҳои ҳалли имконпазир барои гирифтани пеши роҳи хавф сарчашма мегирад. Дар ҳошияи ин бояд иброз дошт, ки он ҷое, ки интиҳоб нест, вазъияти хавф вучуд надорад. Зеро самти фаъолият наметавонад дар чунин ҳолат мушаххас бошад.
Эҳтимолият	Хусусияти муҳимми таваккал эҳтимолияти дуршавӣ аз ҳадафи интиҳобшуда мебошад. Дар ин ҳолат, ҷараёнҳои эҳтимоли метавонанд ҳам хусусияти манфӣ ва ҳам хусусияти мусбат дошта бошанд. Иловатан, ҷараёни ба вучуд омадани хавфҳо мумкин таъсиррасон бошанд ё баръакс муҳити фаъолиятро дигаргун созад.
Номутобикатӣ	Он аз хусусиятҳои субъективӣ ва объективии хавф, мавҷудияти зиддиятҳои муайяни байни ҳолатҳои объективии хавфи мавҷудбуда аз арзёбии субъектҳо иборат аст.
Таъсиррасонӣ	Дар низоми иқтисодии пешрафта ва осебпазирии бонкҳои хавфҳои бонкиро аз рӯи дараҷаи таъсиррасонии онҳо арзёбӣ кардан мумкин аст. Аз ин лиҳоз, дар сатҳи арзёбӣ ва баҳодихӣ, дараҷаи таъсиррасонии хавфҳо бо таъсири мусбат ва манфӣ шинохтан мумкин аст. Хосияти асосии хавфро аз рӯи дараҷаи таъсири он баҳо додан мувофиқи мақсад аст. Яъне, гуфтан мумкин аст, ки вучуди хавф ин дараҷаи таъсиррасонии он мебошад.
Бесуботӣ	Дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ табиати дигари хавф дар ҳама соҳаҳои фаъолияти иҷтимоию иқтисодӣ ин бесуботӣ буда, дараҷаи бесуботӣ аз дараҷаи хавф бисёр вобаста аст. Бесуботӣ ин ҳолатест, ки дар ин давра дар сатҳи осебпазирии ин ё он соҳа мушоҳида гардида, тамоми нақшаҳои пешбинигардида бидуни меъёрҳои дар назардошта метавонанд дигаргун гарданд. Танзим ва суботи ҳар як соҳаро, новобаста аз шакли фаъолият, метавонад вайрон намуда, ба он зарари зиёд ворид созад.

Нобудсозӣ	Дар сатҳи муносибатҳо ва тамоми фаъолиятҳо ҳамеша байни хавфу таваккал як қадами наздик мебошад ва омезиши ин масъала метавонад боиси аз байн бурдани бонк ё дигар сохторҳои иқтисодӣ истехсоли гардад. Дар табиати хавф ҳамеша як нуқтаи ниҳии нобудсозӣ ҷой дорад ва ин тамоюлро дар ҳамаи самту соҳаҳо мушоҳида кардан мумкин аст. Дар соҳаи молиявӣ бонкдорӣ тамоили шиддатгирии хавф ва нобудсозии муассисаҳои бонкӣ дар солҳои охир зиёд ба назар мерасад.
-----------	--

Сарчашма: бо иловаҳои муаллиф таҳия шудааст.

“... Дар ҳама шароит тамоми хавфҳое, ки дар бахшҳои гуногуни бозори молиявӣ ба вучуд меоянд, аз ҳама бештар, бояд ба хавфҳои бонкӣ диққати махсус дода шавад. Зеро заруратҳои фаъолияти бонкӣ ба категорияи фаъолияти иқтисодӣ тааллуқ доранд, ки дар он хавфҳо дар муносибатҳои байни субъектҳо вучуд доранд. Дар асл, хавфҳои бонкӣ хавфҳое мебошанд, ки ба амалисозии фаъолияти бонкӣ хосанд” [92]. Тибқи талаботи мавҷуда, ба андешаи мо, хавфҳои бонкӣ дар аксар маврид хавфҳои маҷмӯӣ мебошанд ва онҳо ба тамоми соҳаҳои ба пулу қарз алоқаманд таъсир мерасонанд.

Ибраз доштан зарур аст, ки дар сатҳи таҳқиқоти илмӣ ва баррасии масъалаҳои ба ин вобаста назарияҳои амиқ санҷидашуда вучуд надоранд ва тафсири масъала дар сатҳ ва зинаҳои гуногун баён шудааст. Дар робита ба ин О.И. Лаврушин, Н.И. Валенсева ба он назаранд, ки хавфи бонкӣ як намуди махсуси фаъолият буда, на фарзия дар бораи эҳтимоли руҳ додани ходисаи манфӣ ва хавфи он, балки фаъолияти субъекти хоҷагидорӣ ба ноил шудан ба натиҷаҳои баланд бовар дорад. Пешниҳодҳои олимони хориҷӣ дар тафсири хавф аксаран хусусияти яктарафа ва мусбат дорад. Аммо, ба андешаи мо, арзёбии ин масъала бояд тамоили манфӣ ё тамоман баръаксро дошта бошад. Зеро баррасии аломатҳои хавф нишон медиҳад, ки аксар маврид хосиятҳои хавф ба манфиати ин ё он соҳа набуда, натиҷаи он зарар ва ниҳоят нобудшавӣ аст.

Дар ҳамин радиф назария ва пешниҳодҳои дигар низ ҷой дорад, ки дар ин масъала Н.В. Гаретовский ибраз медорад, ки хавфи бонкиро сатҳӣ ва

андозаи хатар муайян намуда, зараре, ки аз амалиёти бонкӣ тавассути муассисаҳои қарзӣ ба вучуд меояд, хавф фаҳмида мешавад [56]. Табиати хавф дар сатҳи номи бонкӣ хосияти бисёронила буда, он ба фаъолияти бонкҳо ба таври доимӣ метавонад таъсир расонад ва ҳамеша дар зери таъсири омилҳои дохилӣ ва берунӣ, омилҳои субъективӣ ва обективӣ қарор дорад.

Тибқи таҷриба, хавфҳои бонкӣ дар муомилоти пулӣ, ҳисоббаробаркуниҳо ва маҷмуан амалиёти бонкӣ ба вучуд омада, ба сатҳи сармояи бонку ташкилотҳои қарзӣ таъсир мерасонанд. Метавон чунин иброз намуд, ки хавфҳои бонкӣ ин хавфҳое мебошанд, ки хоси фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ буда, аз рух додани натиҷаи манфӣ дар амалиёти бонкҳо шаҳодат медиҳанд ва ба сармояи бонк таъсири манфӣ мерасонанд. Асоси хавфҳои бонкию иқтисодиро даромади паст ва зарари барзиёд ташкил медиҳад.

Қ.С. Сафаров чунин тафсир додааст, ки "... хавфҳои бонкӣ аз рӯйи маҳакҳои асосӣ дар шароити иқтисодии кушод тасниф карда мешаванд ва дар доираи мавҷудият ва бавучудой аз ин унсурҳо иборатанд" [124, с. 32-33].

1. "...Аз рӯйи манбаи ташаккулёбӣ: доираи фаъолияти бонк ва теъдоди иштирокчиёни амалиёт ва аҳдҳои иқтисодию молиявӣ васеъ мегардад, ки сатҳи хавфҳоро баланд мегардонад" " [124];

2. "...Доираи амалишавӣ: доираи фаъолияти бонкӣ бо теъдоди зиёдтари намояндагӣҳо ва филиалҳо, низомҳо ва воситаҳои электронӣ васеъ мебошад" " [124];

3. Табиати ҳуқуқӣ: идоракунии бонкӣ аз доираи қонунгузории миллӣ берун мебарояд ва тақозо менамояд, ки ҳайати он дорои донишҳои васеи ҳуқуқи байналмилалӣ бошад;

4. Эҳтимолияти бавучудой: хавфи бонкӣ яке аз унсурҳои ҳатмии фаъолияти бонкӣ эътироф шуда, дар шароити рақобати байналмилалӣ истифодаи усулҳои қонунӣ барои баланд бардоштани сатҳи хавфи рақиб маъмул мебошад.

5. "Дасти кӯтоҳ" дар идоракунии сатҳи хавфҳо дар шароити иқтисодии рӯ ба инкишоф: дар ҳолати иҷро накардани уҳдадорӣ аз тарафи

ғайррезидент ҳалли баҳсҳо дар кишвари иқоматкардааш мушкилиҳоро ба вучуд меорад.

Қайд кардан зарур аст, ки масъалаҳои методи бавучудоии хавфҳо дар тури таърих қариб хусусияти якхела дошта, нуқтаи назари олимону коршиносонро ба таври гуногун ба худ ҷалб намудааст. Таъсири хавфҳои бонкӣ, бо мурури замон, дар натиҷаи васеъ шудани доираи муносибатҳои иқтисодӣ ва зиёд шудани техникаву технологияҳои муосир шаклу тарзи зоҳиршавии худро дигар намуданд. Аз ин лиҳоз, ба андешаи мо, баррасии хавфҳои бонкӣ ва дар умум молиявӣ дар шакли васеъ ва фарогир мувофиқи мақсад буда, омодагӣ ба таъсири манфии онҳо бояд ба таври доимӣ вучуд дошта бошанд.

1.3. Таҷрибаи ҷаҳонии идоракунии хавфҳо ва имкони истифодаи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар ҷаҳони муосир вобаста ба бартариятҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва расидан ба ҳадафҳои муваффақона ва ҳамзамон, таҳти назорати доимӣ гирифтани ҳолатҳо ё амалиёти хатарафзо моро ба он водор месозад, ки дар ҳама шароит ба таҷрибаи муваффақи худ ва дигарон такя намуда, муваффақиятҳои худро дар сатҳи ҳифзи манфиатҳои миллӣ таъмин намоем. Ин масъала бештар ба низоми молиявию бонкӣ хос буда, чун дигар соҳаҳо хавф дар ин самтҳо бештар ба назар мерасад. Ҷиҳати идораи босамари хавфҳои бонкӣ ва коҳиш додани шиддати таъсири манфии онҳо дар ташкили низоми бонкии устувор ва пешрафта ба таҷрибаи хориҷӣ такя намудан ва дар амал вобаста ба имкониятҳо онро истифода намудан мувофиқи мақсад мебошад.

Омӯзиши таҷрибаи хориҷии идоракунии хавфҳои бонкӣ як қатор имкониятҳоро барои низоми бонкии мо фароҳам оварда, дар ин замина, мо метавонем ҳангоми мавҷудияти хавфҳо дар низоми бонкӣ сатҳи таъсир ва

зарари онро кам гардонида, рушди минбаъдаи низоми бонкиро таъмин намоем.

Тавре ишора гардидааст, “... баррасӣ ва омӯзиши таҷрибаи байналмилалии идоракунии хавфҳо дар низоми бонкӣ, бо дарназардошти механизмҳои мушаххаси ҳалли мушкилоти ҷойдошта, бамаврид аст. Вазифаи асосӣ идоракунии хавфҳо ва баррасии роҳҳои имконпазири он ҳарчи зудтар «ташҳиси» заъфҳои эҳтимолии низоми бонкӣ ва пешгӯии таҳдидҳои эҳтимоли буда, ҳалли он бо ташкили назорати самарабахши бонкӣ зич алоқаманд мебошад” [91].

Дар таҷриба иҷроиши хавфҳо агар, аз як тараф, ҳосияти объективӣ дошта бошад, он аз тарафи дигар, метавонад ҳосияти субъективӣ дошта бошад, ки дар ин самт гирифтани пеши роҳи қалобон ва дуздони интернетӣ асосӣ маҳсуб меёбад. Дар радифи ин маъмултарин масъалаи хавфҳо дар низоми бонкӣ ва иқтисодиёти имрӯза хавфҳои системавӣ мебошанд ва идоракунии чунин хавфҳо низ бевосита дар шароити имрӯза ба идоракунии институтсионалӣ вобастагии зиёд дорад. Дар баъзе ҳолатҳо вазифаи асосии идоракунии хавфҳо вазифаи танзимгарон мебошад ва танзимгарон чараёни бавучудоии хавфҳоро назорат намуда, онҳоро идора менамоянд. Агарчанде ки ин вазифаро БМТ амалӣ менамояд, масъалаи идоракунии хавфҳо ба таври муташаккилона аз тарафи худӣ бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ба роҳ монда мешавад.

Дар ин робита “... дар кишварҳои хориҷӣ ваколатҳои мушаххаси танзимгарон оид ба амалӣ намудани назорати бонкӣ дар доираи низомҳое, ки дар кишварҳои гуногун таҳия шудаанд, ба таври назаррас фарқ мекунанд. Дар ИМА, Олмон, Фаронса ва Ҷопон низоми омехтаи назорати бонкӣ мавҷуд аст, ки дар он бонки марказии кишвар масъулияти назоратро бо дигар мақомотҳои давлатӣ тақсим мекунад. Баръакси ин низом, дар Италия ва Нидерландия назорати ташкилотҳои қарзӣ танҳо салоҳияти истисноии бонки марказӣ мебошад” [82]. Дар бйаъзе давлатҳои дунё вобаста ба танзим ва назорати бонкҳо Бонки марказӣ мақоми назоратӣ нест: Британияи Кабир,

Канада ва Швейтсария. Вобаста ба равандҳои ҷаҳонишавии муосир таъсири хавфҳо дар ҳама давлатҳои ҷаҳон, аз он ҷумла, дар давлатҳои тараққиқарда ва давлатҳои рӯ ба тараққӣ қариб ягона мебошад. Гуфтан зарур аст, ки зухуроти хавфҳои бонкӣ аксар маврид вобаста ба таъсири омилҳои объективӣ ва субъективӣ яхела мебошанд. Танҳо тарзи идоракунии онҳо вобаста ба имконият ва иқтидорҳои мавҷудаи давлатҳои алоҳида гуногун мебошад.

Омӯзиши таҷрибаи байналмилалӣ идоракунии хавфҳои низоми бонкӣ бо роҳи баррасии механизмҳои мушаххаси ҳалли хавфҳои мавҷуда бамаврид мебошад. Ҳадафи асосӣ ин ташҳиси ҳарчи зудтари заъфҳои эҳтимолии низоми бонкӣ ва пешгӯии таҳдидҳои эҳтимолиро дар бар мегирад [112]. Дар таҷрибаи хориҷӣ яке аз афзорҳои бавучудоии хатар сатҳи таъсиррасонии баҳодихии нодурусти хатар мебошад ва ин ба он боис мегардад, ки бонк ба як қатор мушкилоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ гардад. Оқибатҳои баҳодихии нодурусти хатар ё иҷро нашудани чораҳои муассири муқобил бар хатарҳо метавонад оқибатҳои ногуворро ба миён оварад. Вобаста ба ин гуфтан мумкин аст, ки соли 1989 Бонки британиягии Мидленд (Midland Bank) дар натиҷаи пешгӯии нодурусти фоизи қарз 116 миллион фунт стерлингро аз даст дод, ки ин боиси ба мушкилот дучор шудани он гардид.

Дар дигар маврид моҳи феввали соли 1990, пас аз кӯшиши бемуваффақият барои таъмини дастгирии молиявӣ, бонки бузурги амрикоии Drexel Burnham Lambert муфлис гардида барҳам хурд. Он дар бозори вомбаргҳои ба истилоҳ шубҳаноки ширкатҳои хурд ва камнуфуз бартарӣ дошт, ки саҳмияҳои интишорнамудаи онҳо хатарнок буд, новобаста аз он ки дивидендҳои зиёдтар пешниҳод менамуданд. Фурӯпошии бозорӣ дар натиҷаи бадрафтории молиявӣ, ба фурӯпошии худӣ бонк оварда расонд ва мавҷудияти як қатор кассаҳои амонатино, ки ба ин саҳмияҳо таҳти кафолати DBL сармоягузорӣ кардаанд, зери хатар гузошт.

Моҳи январӣ соли 1991 Бонки британиягии Bank of New England мизочонашро огоҳ карда буд, ки баъди дар квартали чоруми соли 1990 аз

даст додани қарзҳои хатарнок ё бебозгашт зарари он ба 450 миллион доллари ИМА баробар гардид. Дар воҳима, муштариён аз суратҳисобҳои худ беш аз 1 миллиард долларро гирифтанд ва бонк дар натиҷа ба муфлисшавӣ рӯ ба рӯ шуд. Барои пешгирии воқуниши занҷирии ноқоии бонкҳо дар саросари кишвар, он муҳомили федералӣ ва кумаки 2,3 миллиард доллари ИМА-ро талаб кард. Чунин амал агарчанде ки бонкро аз муфлисшавӣ раҳой бахшид, аммо нуфузи он аз даст рафт.

Сатҳи нишондиҳандаи аввал барои таъмини пардохтпазирии бонк одатан на камтар аз 5-10% муқаррар карда мешавад, сатҳи нишондиҳандаи дуюм на камтар аз 15-25% аст. Нишондиҳандаи дуюм низ дар Ҷопон истифода мешавад, аммо барои ҳамаи бонкҳо ҳатмӣ аст. Сатҳи он набояд аз 30% камтар бошад. Дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико якчанд нишондиҳандаҳои дигар барои арзёбии пардохтпазирӣ истифода бурда мешаванд.

“... Дар дигар маврид сабабҳои умумии хавфҳои бонкӣ ва тамоюлҳои бавучудоии он дар ҳар як давлат сатҳи гуногун дорад. Бо вучуди ин, ҳангоми таҳлили хавфҳои бонкҳои Федератсия Россия дар марҳилаи кунунӣ, чунин ҳолатҳо ба назар гирифта мешаванд” [43]:

- ҳолати бӯҳрони иқтисоди давраи гузариш, ки на танҳо бо коҳиши истеҳсолот ва ноустувории молиявии бисёр ташкилотҳо, балки бо вайрон шудани як қатор робитаҳои иқтисодӣ ифода меёбад;

- ноустувории сиёсӣ;

- вучуд надоштан ё номукаммалии баъзе санадҳои асосии қонунгузорӣ, тафовути байни заминаи ҳуқуқӣ ва вазъияти воқеӣ;

- беқурбшавии пул ва монанди инҳо.

Вобаста ба ин, дар ҳама ҳолатҳо, хавф бояд муайян ва чен карда шавад. “...Таҳлил ва арзёбии хатарҳо асосан ба усули мунтазами омӯрӣ барои муайян кардани эҳтимолияти рух додани ҳодисаи оянда асос ёфтаанд. Чунин ҳолат метавонад пас аз таҳияи меъёрҳои хатар анҷом дода шавад, ки он имкон медиҳад, ки рӯйдодҳои алтернативӣ вобаста ба дараҷаи хавф баҳо

дода шаванд. Вале нуқтаи ибтидоии ин кор таҳлили пешакии омории вазъияти конкретиро дар бар мегирад” [44].

Дар хошияи ин гуфтаҳо иброз доштан зарур аст, ки тамоили бавучудоии хавфҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба монанди бонкҳои бритонӣ ва амрикоӣ буд, ки айнан дар чунин тамоюл бо шакли дигар гирифтور буданд. Яъне, гуфтан мумкин аст, ки хавфи пардохтпазирӣ бо ба назар нагирифтани як қатор тағйирот аз зумраи ин масъалаҳо буданд.

Иброз доштан зарур аст, ки идоракунии хавфҳо дар давлатҳои дигар, махсусан дар Англия, бонкҳои тичоратӣ ҳар моҳ ба Бонки Англия дар бораи нишондиҳандаи пардохтпазирии худ ҳисобот медиҳанд, ки нишондиҳандаи пули нақд, бақияҳо дар суратҳисобҳои ностро, пасандозҳои дархостӣ ва пасандозҳои шабонарӯзӣ, коғазҳои қиматнок ва векселҳои аз нав ҳисобшаванда (дар суратҳисоб) ба маблағи умумии захираҳои ҷалбшуда (дар маҳраҷ)-ро инъикос мекунад. Арзиши ҳадди ақалли қобили қабули ин нишондиҳанда 12,5% аст.

“... Ҳангоми омӯзиши таҷрибаҳои байналмилалӣ идоракунии хавфҳои бонкӣ ба назар гирифтани таҷрибаи Бонки Ҷопон, ки мунтазам оид ба масъалаҳои идоракунии хавфҳо тадқиқот нашр мекунад, барои вазъи имрӯзаи бонкҳо муфид мебошад, зеро баъзеи онҳо ба хатарҳои амалиётӣ диққати ҷиддӣ медиҳанд. Дар вазъияти дигар, танзимгари бонкӣ нақши ғайриодӣ мебозад ва таҷрибаи дар соҳаи мушаххаси идоракунии хавфҳоро ҷамъбаст ва равишҳои имконпазири самаранокро барои ҳалли мушкилоти амалии ҷомеаи бонкӣ муайян мекунад. Яке аз нашрияҳои охири Бонки Ҷопон оид ба идоракунии хавфҳои амалиётӣ ба арзёбии миқдорӣ аз хавфи амалиётӣ бахшида шудааст” [122]. Дар ҳамин замина, муҳаққиқи тоҷик И.Қ. Аҳадов бар он назар аст, ки “... таҷрибаи давлатҳои пешрафта дар самти низомии бонкӣ собит намуд, ки аксари пардохтҳо тавассути муомилоти ғайринақдӣ сурат мегирад ва ин то як андоза дар паст кардани сатҳи хавфҳое, ки ба захираҳои пулӣ ва пардохтпазирии бонкҳо таъсир мерасонад, мусоидат менамояд” [87].

Дар баробари ин, дуруст қайд мекунад, ки “... арзёбии микдорӣ ва аз ин рӯ, қабули қарори огоҳона оид ба идоракунии хавфҳои амалиётӣ бо ду омил душвор аст. Якум, набудани методологияи аз ҷониби умум қабулшуда ва паҳншудаи таҳлили микдории он; дуюм, набудани заминаи кофӣ чунин таҳлил” [79, с. 79].

А.В. Дидикин чунин қайд менамояд, ки “... бинобар сабаби набудани маълумот дар бораи хавфҳои бавучудода, ки худӣ бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ ба он рӯ ба рӯ мегарданд ва имконнопазирии амалии эҷоди манбаи ягонаи берунӣ маълумотҳоро таҳлилу баррасӣ намуда, ба тамоюлҳои манфии он дарҳол вокуниш нишон медиҳанд” [79, с. 79]. Ҳамаи ин масъалаҳо ба он боис мегардад, ки низоми дурусти идоракунии хавфҳо тавассути усулҳо ва моделҳои самараноки молиявӣ қарзӣ идора карда шаванд.

Арзёбии микдории хавфи амалиётӣ, ки аз ҷониби коршиносони Бонки Ҷопон пешниҳод шудааст, ба усули маъруфи VaR асос ёфтааст, ки бо истифода аз моделиронии Монте Карло ҳисоб карда шудааст [42]. Он барои баҳодихии тақсимои талафоти умумӣ аз тамоми хатарҳои амалӣ истифода мешавад (бо ин роҳ тақсимои нокифояи пайдоиши хавф ва тақсимои вазнинии зарар аз ҳар як ҳодисаи мушаххасро муттаҳид мекунад). Дар сатҳи ин усул муҳлати баррасишавандаи маълумотҳо ва хулосабарории он як солро дар бар мегирад.

“...Раванди арзёбии хатар аз якҷанд марҳилаҳои пай дар пай иборат аст. Марҳилаи аввал арзёбии тақсимои нокифояи пайдоиши хавфҳоро дар бар мегирад (тақсимои арзиши муайяни N , ки шумораи ҳодисаҳои хавфро дар давраи баррасишаванда инъикос мекунад ва ҳолати махсуси тақсимои муассисонро ифода мекунад, ки параметрҳои онҳо дар асоси шумораи миёнаи солони чунин ҳодисаҳо муайян карда мешаванд)” [79, с. 80].

“... Марҳилаи дуюм баҳодихии тақсимои аҳамияти зарарро аз рӯйдодҳои хавф (қимати X_i , ($i=1, 2, \dots, N$), инъикоскунандаи ҳаҷми талафоти ҳар як ҳодисаи хавфнок дар бар мегирад. Чунин тақсимои метавон бо

истифода аз усулҳои параметрӣ (бо дарназардошти он ки он ба қоидаҳои тақсимои мутавозин ё баробар риоя мекунад) ва усулҳои ғайрипараметрӣ (фарз кунем, ки тақсимои аҳамияти талафотро бо ягон намуди мушаххас тавсиф кардан мумкин нест) ҳисоб кардан мумкин аст. Дар ин маврид тақсимои ҳар як ҳодисаи алоҳида аз ҳамдигар, ки онҳо метавонанд ба болоравии хавфҳо боис гарданд, инчунин, аз тақсимои норасоии онҳо вобастагӣ дорад” [79, с. 80].

“...Дар марҳилаи сеюм шумораи эҳтимолии ҳодисаҳои таваккал N ва вазнинии оқибатҳои (талафоти) ҳар кадоми онҳо ($X_1, X_2, \dots, X_N$) дар баробари нишондиҳандаи умумии эҳтимолии талафот барои ҳодисаҳои хавфи амалиётӣ дар давраи баррасишаванда муайян карда мешаванд, ки ҷамъи ин арзишҳои S мебошад” [79, с. 80].

“...Ниҳоят, дар марҳилаи чорум, VaR ҳисоб карда мешавад. Бо такрори ҳисобҳои дар боло тавсифшуда, як қатор озмоишҳои K гузаронида мешаванд. Қиматҳои ҳисобшуда ($S_1, S_2, \dots, S_K$) бо тартиби афзоиш ҷойгир карда шудаанд. Арзиши VaR барои сатҳи эътимод α ҳамчун $VaR(\alpha) = S[\alpha K + 1]$ муайян карда мешавад. Масалан, барои $K = 10,000$ ва $\alpha = 0,99$, бузургии хавф $VaR(\alpha) = S[9901]$ хоҳад буд” [79, с. 80].

“... Ҳуччате, ки Бонки Ҷопон таҳия кардааст, методологияҳоро дар асоси истифодаи намудҳои гуногуни тақсимои зиён аз хавфҳои амалиётӣ барои усулҳои гуногуни арзёбии хавф муқоиса мекунад. Пойгоҳи иттилоотии ин таҳқиқот маълумоти ҳуччатгузорӣ дар бораи беш аз 770 ҳолати талафоти марбут ба хавфи амалиётӣ аз ҷониби бонкҳои Ҷопон мебошад” [45].

Ёдовар шудан бамаврид аст, ки истифодаи усули VaR дар истифода ва ҳисоби сатҳ ва таъсири хавфҳо дар низоми имрӯзаи бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқат мекунад ва истифодаи он имконпазир мебошад.

Дар робита ба ин, масоили мубрами идоракунии хавфҳо ва баррасии он дар сатҳи низоми бонкӣ ва умуман институтҳои молиявӣ ҳамчун масъалаи меҳварӣ дар пешгирӣ ва идораи босамари он ифода меёбад. Қайд кардан зарур аст, ки ҷиҳати идораи босамари хавфҳо ва раҳиҳои бонк аз вазъияти

ногувор моро зарур аст, ки вобаста ба талаботи имрӯза таҳлил ва арзёбии дурусти идоракунии хавфхоро дар сатҳи иқтисодиёт баррасӣ намоем ва дар асоси ин роҳҳои осон баромадан аз вазъи нуговори хавфхоро дарёфт намоем.

Новобаста аз он ки таҷрибаи идоракунии хавфҳо дар ҳар давлат гуногун аст, мумкин аст, ки истифодаи қисми онҳо ба низоми бонкии мо дахл дошта бошад. Дар истифодаи таҷрибаи хориҷӣ танҳо мо метавонаем ба меъёрҳо ва стандартҳои қабулшудаи беҳатарӣ таъна намоем. Лекин дар идораи босамари хавфҳо мо метавонем танҳо ба имкониятҳои дохилии худ таъна намуда, идораи босамари хавфхоро таъмин намоем. Ба ин имкониятҳои дохилӣ мо метавонем, пеш аз ҳама, масъалаҳои зеринро шомил намоем:

- урфу одат, хусусиятҳои раванӣ ва иҷтимоии аҳоли дар сурати гузаронидани амалиёти бонкӣ;

- ҳолат ва вазъияти иқтисодии давлат ва қобилияти қарздокунии мизочон дар бораи дастрасӣ ба хизматрасониҳои бонкию гирифтани қарз;

- вазъияти таъсиррасон ба низоми бонкӣ ва дигар равишҳои нави ба ҳам алоқаманд;

- хадамоти дохилии бонк ҳангоми иҷрои амалиёт ва дараҷаи касбияти онҳо;

- таъин намудани ҷазои вазнин ба кормандоне, ки ба хоҳири манфиати худ вазъи бонк ва мизочонро мушкил менамоянд;

- назорати қатъӣ аз рӯйи фаъолияти бонкҳо дар минтақа ва гирифтани пеши роҳи сохтакории бонк ва воҳидҳои сохтории он, ки метавонанд ба хатоҳои ҷиддӣ роҳ диҳанд;

- аз қор берун кардани кормандони тасодуфӣ ва таваккалкор дар амалиёти дорои хавфи баланд.

Дар ҳошияи гуфтаҳои боло иброн доштан зарур аст, ки институтҳои молиявӣ як қисми махсус ва таъсиррасон дар иқтисодиёти кишвар буда, ба сифати бахшҳои калидии иқтисодиёт маҳсуб меёбанд ва дар беҳтар намудани вазъияти иқтисодиёти мамлакат аҳаммияти аввалиндараҷа доранд. Беҳуда нест, ки вазъияти молиявии бонкҳо ва иқтисодиёт бо ҳам пайвастаанд ва дар

хама ҳолат онҳо якдигарро мукамал мегардонанд ва ба якдигар таъсири мутақобила мерасонанд. Гуфтан мумкин аст, ки пешравии ҳар яки онҳо аз ҳамдигар вобастагии зиёд дорад ва душворӣ ва ё таъсири як омил ба яке аз онҳо метавонад ба якдигар таъсири манфӣ расонанд. Дар ҳама шароит пешрафти низоми бонкӣ ба ташаккул ва рушди маблағгузориҳо боис гардида, дар натиҷа, ба сатҳи монетизатсияи иқтисод таъсир мерасонад. Бинобар ин, давлат ва дигар сохторҳои, ки дар бо ҳар роҳ имконияти дастгирӣ ва ҳавасмандгардонии бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзиро доранд, дар навбати аввал, онҳо талош бар он доранд, ки пеши роҳи муфлисшавии бонкҳои нисбатан бузургро гиранд. Ҳамчунин, қайд кардан зарур аст, ки дар масъалаи идораи босамари хавфҳо масъалаи ба таври алоҳида расидагӣ намудан ба сатҳи таваккал ва хавфҳо мувофиқи мақсад мебошад. Яке аз масъалаҳои асосии идораи босамари хавфҳо идоракунии хавфи қарзӣ мебошад, ки онро бонкҳо ҳамчун асос қабул намуда, тавассути ҷорӣ намудани як қатор меъёрҳо идора менамоянд.

Тавре аз манбаҳои электронӣ бар меояд “..., дар Фаронса маблағи қарз ба як қарзгиранда ё ҳамаи қарзгирандагон дар як гурӯҳ набояд аз 75%-и сармояи бонк зиёд бошад, ки ин меъёр барои самаранок идора кардани хавфҳо пешбинӣ гардидааст. Дар Олмон бошад, маблағи қарзҳо ва саҳмҳои додашуда набояд аз сармояи бонк беш аз 18 маротиба зиёд бошад. Ҳар яке аз панҷ қарзи калонтарин, ки беш аз 15% сармояи бонкро ташкил медиҳанд, набояд аз се маротибаи охир зиёд бошад ва дар мачмуъ, ин панҷ қарз набояд аз сармояи бонк беш аз ҳашт маротиба зиёд бошад. Қарзи калонтарин набояд аз 75% сармояи бонк зиёд бошад” [53].

Тағйирёбандагҳои замони муосир низоми бонкиро пайваستا ба он далолат менамоянд, ки он ҳамеша дар талоши дарёфти роҳҳои нави ба рушд нигаронидашуда ва мувофиқ ба талаботи замони муосир бошад, то дар ин равишҳои печида ба ҳадафҳои дарпешгузоштаи худ расанд. Тавре ки аз сарчашмаҳои илмӣ бармеояд, дар ҷомеаи имрӯза яке аз механизмҳои асосии сиёсати молиявии бонкҳои тижоратӣ ва дар ин радиф риояи меъёрҳои

макропредунсиалӣ бевосита ба равишҳои нави технологӣ ҳамоҳанг мебошад. Ҳамин аст, ки дар ҷомеаи имрӯза танзими меъёрҳои макропруденсиалӣ дар низоми бонкӣ аз тарафи БМТ ба роҳ монда шуда, ин ҷараён пеши роҳи ноустувории бонкхоро таъмин менамояд. Зеро хавф ин ҳодисаи эҳтимоли буда, омодагӣ ба он дар сатҳи идорашавандагӣ муҳим ва зарурӣ мебошад. Тавре ки аз дастурамали №247 бармеояд, “... хавф - эҳтимолияти он, ки ҳодисаҳои интизорӣ ё ғайричашиддошт метавонанд ба ТҚМ, сармоя ва даромаднокии он таъсири манфӣ расонанд” [8].

Вазъи ноустувори низоми бонкӣ метавонад ба бад шудани авзои иқтисодӣ ва коҳиши сатҳи истеҳсолот таъсир расонида, ҳавасмандии табақаи манфиатдори ҷомеаро барои дарёфти роҳҳои нав мувоҷеҳ гардонад. Дар ҷомеаи имрӯза пешрафти иқтисодиёт аз пешрафти низоми бонкӣ вобастагии зиёд дорад, зеро амалиёти ғоидаовар, ки он манфиати тарафхоро таъмин менамояд, пайваста бояд рушд дода шавад.

Таҷриба нишон медиҳад, ки алоқамандии байни хавфҳо ва заминаҳои бавучудии онҳо доимӣ буда, аксар маврид яке метавонад боиси ба вучуд омадани дигараш гардад. Ин занҷира дар доираи муносибатҳои пулӣ ва иқтисодӣ ба вучуд меояд ва метавонад як қатор мушкилотро ба миён оварад. Дар баъзе сарчашмаҳои илмӣ онро хавфи вобаста низ меноманд. Одатан, тибқи сарчашмаҳо, “... хавфи вобаста он хавфест, ки пайдоиш ва сарчашмагии он аз як бонк шуруъ ёфта, тавассути роҳу воситаҳои гуногун ба бонкҳои дигар мегузарад, ки дар натиҷа, ба камшавии захираҳои пулӣ оварда мерасонад. Хавф, аслан, ба захираҳои пулии бонк ва обрӯю нуфузи он дар бозори байнибонкӣ таъсири манфӣ расонида, эътибори онро оид ба хизматрасонӣ аз байн мебарад. Ин хавф, аслан, дар давлатҳое ба вучуд меояд, ки он давлатҳо як маротиба бухрони шадиди молиявиро аз сар гузаронидаанд” [102, с. 78].

Ҳадди сандуқи умумии қарз, одатан, ҳамчун таносуби маблағи сандуқи қарзӣ нисбат ба маблағи пасандозҳо, сармоя ё дороиҳои умумӣ ифода карда мешавад.

Дар дигар маврид, вобаста ба идорашавандагии хавфҳо ва устувории бонкҳо, чунин қайд гардидааст, ки “... баланд бардоштани устувории молиявӣ ба воситаи истифодаи самараноки дороиҳо масъалаи мубрам ва саривактӣ барои низоми бонкӣ ба ҳисоб меравад ва онро бо роҳҳои гуногун, яъне бо роҳи ҷалби манбаъҳои маблағгузорӣ дар самти зиёд кардани манбаъҳои устувортар ва кам кардани қарзи кредиторӣ ва инчунин, бо роҳи ба гардиш даровардани дороиҳои даромадашон паст ҳал кардан мумкин аст” [85].

Ҳангоми муқаррар кардани ин ҳудудҳои омилҳои зерин, аз қабилӣ: талабот ба қарз, тағйирёбии пасандозҳо ва хавфи қарзӣ бояд ба инобат гирифта шаванд. Дар робита ба ин, ҳудудҳои ҷуғрофӣ, одатан, масъалаи мураккаб ба ҳисоб мераванд. Агар фаъолияти бонк дар бозорҳои он ба таври хуб таҷаммуъ нашуда бошад ва бонк ба таври касбӣ идора карда нашавад, парокандагии ҷуғрофӣ метавонад сабаби тул кашидани муҳлати пардохти қарз, яъне дарозмуҳлат шудани он гардад. Ин тамоюл дар Ҷумҳурии Тоҷикистон майли дигар дошта, тибқи санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ба роҳ монда мешавад ва он дар асоси нишондиҳандаҳо ва имконияту иқтидорҳои амиқ санҷидашуда ба роҳ монда мешавад. Тавре дар дастурамали № “... Ҳадди ниҳоии хавф барои як қарзгир ё гурӯҳи қарзгирони алоқаманд (K3-1) ба андозаи на зиёда аз 20%-и сармояи танзимшавандаи ташкилоти қарзӣ муқаррар карда мешавад. Андозаи ниҳоии хавф барои қарзҳои калон ба андозаи на зиёда аз 3 маротибаи сармояи танзимшавандаи ташкилоти қарзӣ муқаррар карда мешавад. Андозаи ниҳоии хавф ба як қарзгир - шахси вобаста (алоқаманд) (K4-1) то 2%-и сармояи танзимшавандаи ташкилоти қарзӣ муқаррар карда мешавад. Ба ғайр аз ин, хавфи умумии қарзхое, ки ба шахсони вобастаи (алоқаманди) ташкилоти қарзӣ дода шудаанд (K4-2), наметавонад аз 10%-и сармояи танзимшавандаи ташкилоти қарзӣ зиёд бошад. Меъёри (K5) ба андозаи на зиёда аз 10%-и сармояи танзимшаванда муқаррар карда мешавад” [3].

Тавре дар дигар санад омадааст, “... меъёри пардохтпазирӣ (K2-1) ба андозаи на камтар аз 30% ва барои ташкилотҳои қарзии низомсоз на камтар аз 50% муқаррар карда мешавад. Меъёри пардохтпазирӣ барои ташкилотҳои қарзие, ки яке аз меъёрҳои мақбулро риоя намеkunанд, ба андозаи 50% ва барои ташкилотҳои қарзии низомсоз ба андозаи 70% муқаррар карда мешавад” [9].

Риояи таносуби меъёрҳои идоракунии хавфҳои низоми бонкии давлатҳои пешрафтaro ба инобат гирифта, вобаста ба идоракунии хавфҳо дар шароити имрӯзаи он меъёрҳое, ки давлатҳои пешрафта барои идораи босамари хавфҳо пешбинӣ намудаанд, вале мо бо ин меъёрҳо пешрафтанамон имконпазир нест. Зеро имконият ва иқтисодиёти ин давлатҳо ба имконияту иқтисодиёти Тоҷикистон мутобиқат намеkunад. Аз ин хотир, моро зарур аст, ки ба меъёрҳои пешбиниnamудai худ амал намуда, идораи босамари хавфҳоро дар сатҳи кишвар таъмин намоем. Илова бар ин, аз имконоте истифода барем, ки онҳо воқеияти идораи босамари хавфҳо ва рушди иқтисодиётро таъмин карда метавонанд.

БОБИ 2. ВАЪИ ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ БОНКӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

2.1. Таҳлил ва баҳодиҳии устуворӣ ва босуботии низоми бонкӣ дар шароити афзоиши таъсири хавфҳо

Дар ҳошияи дарки амиқи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд намудаанд: "...Рушди соҳаҳои воқеии иқтисодиёт, фаъолнокии бахши хусусӣ ва гардиши савдои хориҷӣ аз низоми бонкӣ вобаста мебошад, вале то ҳанӯз дар самти татбиқи сиёсати пулию қарзӣ, солимгардони низоми бонкӣ ва пешниҳоди қарзҳои дастрасу дарозмуддат мушкилоти зиёди ҳалталаб боқӣ мемонад" [22]. Дар ҳошияи ин таъкидҳои бамавриди Роҳбари давлат ҳаминро бояд гуфт, ки дар ҳар як давлати мустақил низоми бонкӣ звенои асосии иқтисодиёт маҳсуб ёфта, беҳатарии он беҳатарии муносибатҳои пулӣ ва дигар воситаҳои ба пулу қарз алоқаманд маҳсуб меёбад. Илова бар ин, тавассути рушди низоми бонкӣ ба рушди иқтисодиёт баҳо медиҳанд. Вобаста ба дигар масъалаҳои қарздиҳию рушди низоми бонкии кишвар, дар паёмҳои солона дастуру супоришҳои мушаххас ба низоми бонкии кишвар ва махсусан ба БМТ ироа гардидаанд [20; 21].

Паст гардидани сатҳи рушди низоми бонкӣ ва коста гардидани чараёни пардохтпазирӣ аз бад шудани вазъи иқтисодӣ ва коста шудани чараёни такрористеҳсол дар бахшҳои алоҳидаи иқтисодиёт гувоҳӣ медиҳад. Ёдовар шудан бамаврид аст, ки ба даст овардани Истиқлоли давлатӣ қадами аввали давлат дар самти ташаккул ва рушди низоми бонкии кишвар чанд марҳалаи хатарафзоро аз сар гузаронида, ба таври доимӣ пайгири ислоҳоти мушаххас мебошад. Таъсири мустақими омилҳои беруна боиси шиддат гирифтани омилҳои дохила гардид, ки ҳамчун ҷанбаи заифии низоми бонкӣ маҳсуб меёбанд. Дар самти таъмини устувории низоми бонкӣ ва рушди босуботи он масоили мубрами идораи босамари хавфҳо аз эҳтимолияти таъсири омилҳои

беруна сурат мегирад. Ҳамчунин, дар сатҳи устувории бонкҳо ва нигоҳ доштани ин мувозинат (устуворӣ) дар як давраи муайян пешгӯӣ намудани эҳтимолияти хавфҳои беруна ва таъсири онҳо ба ин низом мувофиқи мақсад мебошад.

Таҷриба нишон медиҳад, ки дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи асосии шиддат гирифтани сатҳи хавфҳо дар дохили низоми бонкӣ аз ҳисоби таъсири омилҳои беруна мебошад. Фаъолияти низоми бонкӣ дар аввал нозук ва дар ниҳоят мураккаб буда, ба он аҳаммияти аввалиндарача додан мувофиқи мақсад мебошад. Иловатан, дар шароитҳои бухронӣ дар низоми молиявӣ ё иқтисодӣ бонкҳо ҳамчун институтҳои осебпазир ба ҷолишҳои бузурги молиявӣ хадмотӣ рӯ ба рӯ гардида, ҳатто, як андоза иқтидору имкониятҳои худро аз даст медиҳанд ва ин масъала боиси сар задани дигар мушкилоте, ки эҳтимоли зараровариашон камтар буд, ба вучуд меоянд ва зарари бонкро дучанд мегардонанд. Густариш ва устуворсозии низоми бонкӣ баъд аз ислоҳоти низоми бонкии соли 1988 оғоз гардида, то ҳол дар ин самт корбарии доимӣ ҷой дорад ва ин муваффақиятҳо дар аксар маврид ба ҷолишҳои бузурги идоракунии молиявӣ ва кадрӣ рӯ ба рӯ мегардад.

Бояд ибраз дошт, ки низоми бонкии кишвар дар марҳалаи аввали ташаккул ва рушди низоми бонкӣ баъд аз соли 1991 дар заминаи низоми бонкии ИҚШС ташкил гардида, чанд марҳалаи душворро аз сар гузаронидааст. Ташкили муҳити институтсионалии низоми бонкӣ, дар марҳалаи аввал, ба ҷараёнҳои танзимнамоӣ ва дигар меъёрҳои қонунӣ ниёз дошта, пайваста ислоҳоти навро тақозо менамуд. Бояд ибраз намуд, ки мураккабии низоми бонкӣ бо мураккабии вазъияти иқтисодӣ ва сиёсии кишвар ҳамроҳ буда, барои бартараф кардани хавфҳои эҳтимолӣ яке аз нишондиҳандаҳои базавии устувории молиявӣ пайваста аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон дар заминаи НУМ барои роҳандозии назорати бонкӣ ва паст кардани шиддати хавфҳо ва дигар норасоӣҳое, ки дар оянда метавонанд як қатор мушкилиҳоро ба миён оваранд, зери назорати доимӣ қарор дода

шавад. Вобаста ба ин, дар сарчашмаҳои дигари соҳавӣ чунин оварда шудааст, ки “... бар зами нишондиҳандаҳои устувории молиявии ташкилотҳои қарзӣ, ки аз тарафи ХБА тасдиқ карда шудааст, дар Тоҷикистон дар сатҳи миллий низ якҷанд санадҳои меъёрӣ таҳия ва қабул карда шудаанд, ки дар баробари меъёрҳои байналхалқӣ барои арзёбии вазъии иқтисодӣ ва устувории молиявии бонкҳо истифода бурда мешаванд. Дар онҳо як қатор коэффитсиентҳо мавҷуданд, ки имкон медиҳанд ҳолати бонкҳо арзёбӣ гардида, ба кадом гурӯҳ мансуб кардани онҳо вобаста ба сатҳи устувориашон маълум карда шавад” [120].

Албатта, истифода ва татбиқи ин меъёрҳо ва санадҳо, агар бо усулу меъёрҳои хориҷӣ пешбинӣ шуда бошанд ҳам, ин меъёрбандӣ ва муайян намудани шохиси нишондиҳандаҳо дар доираи баназаргирии омилҳои дохилибонкӣ ҳисоб ва муайян шудааст. Вобаста ба солҳои пеш, махсусан дар давраи аввали соҳибистиқолӣ як қатор вазифаҳои душвор вобаста ба пулу қарз ва муносибат бо дигарон гузошта шуда буд.

Дар ҳамоҳангӣ бо ҳолати воқеии иқтисодиёти кишвар мураккаб гардидани вазъияти иқтисодиёт ва низоми бонкӣ баъд аз соли 1991 боиси дар сатҳи баланд осебпазир гардидани низоми бонкӣ гардид. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки сатҳи осебпазирӣ ва хавфнокии бонкҳои Тоҷикистон баъд аз соли 2012 афзун гардид ва он вазъияти низоми бонкиро торафт мураккаб гардонид, вазъии пардохтпазирии як қатор бонку ташкилотҳои қарзиро мураккаб намуд.

Агар аз як тараф, ин масъала ҳолати осебпазирии низоми бонкиро муайян карда бошад, аз дигар тараф, хатарафзо намудани бонкҳоро ошкор намуд. Иброз доштан зарур аст, ки дар вазъияти бӯҳронии солҳои 1991-1998 ва солҳои 2008-2014, инчунин 2015-2020, даврае буд, ки бо дарназардошти ҷой доштани ҳолатҳои бӯҳронӣ низоми бонкӣ дар ин марҳалаҳо ба ислоҳоти таркибӣ ва умумӣ ниёз дошт. Зеро дар ҳар лаҳза ва ҳар амалиёту хизматрасонӣ осебпазирии низоми бонкӣ ба таври ҷашмрас эҳсос мегардид, ки бадшавиро ба таври ҷашмрас дар ҷадвали 2.1 дидан мумкин аст.

Чадвали 2.1. - Тамоюли тағйирёбии шумораи бонкҳо вобаста ба арзёбиҳои хавфӣ (дар солҳои 2012-2018 ва соли 2019-2023)

Номгӯи бонкҳо	Солҳои (2012-2018)	Номгӯи бонкҳо	Солҳои (2019-2023)
БТКУ “Айём”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП “Сомон-бонк”, ”,	МУФЛИСШУДА	ҚСП “Дорон Бонк”	НАВТАЪСИС
ҚСП “Ист-Кредит Бонк	МУФЛИСШУДА	ҚСК “Бонки Эсхата”	
ҚСП “Бонки Олимп”,	МУФЛИСШУДА	ҚСК “Коммерсбонки Тоҷикистон”	НАВТАЪСИС
ҚСП “СТБ-Инвестбонк”	МУФЛИСШУДА	ҚСК “Алиф Бонк”	НАВТАЪСИС
ҚСК “Агроинвестбонк”	МУФЛИСШУДА	ҚСП “Бонки рушди Тоҷикистон”	
ҚСК “Ориёнбонк”	ҚСК “Ориёнбонк”	ҚСК “Ориёнбонк”	
БДА ҚТ “Амонатбонк”	БДА ҚТ “Амонатбонк”	КВД БА ҚТ “Амонатбонк”	
ҚСК “Тоҷиксодиротбонк”	МУФЛИСШУДА	ҚСП Бонки “Арванд”	НАВТАЪСИС
ҚСП “БСТ ТИСТ Тоҷпромбонк”	МУФЛИСШУДА	ҚСП “Спитамен Бонк”	
ҚСК “Бонки Эсхата”	ҚСК “Бонки Эсхата”	ҚСП “Бонки байналмилалии Тоҷикистон”	НАВТАЪСИС
ҚСК “Соҳибкорбонк”	ҚСП “Тавҳидбонк”	ҚСК “Тавҳидбонк”	
ҚСП “Аввалин бонки молиявии хурд ”	ҚСП “Аввалин бонки молиявии хурд ”	ҚСП “Аввалин бонки молиявии хурд ”	
ҚСП “Бонки рушди Тоҷикистон”	ҚСП “Бонки рушди Тоҷикистон”	КВД БССТ “Саноатсодиротбонк”	НАВТАЪСИС
Филиали бонки “Тичорат”-и ЧИЭ дар ш. Душанбе	Филиали бонки “Тичорат”-и ЧИЭ дар ш. Душанбе	Филиали бонки “Тичорат”-и ЧИЭ дар ш. Душанбе	
ҚСП “Фононбонк”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП “Казкоммерсбонк Тоҷикистон”	МУФЛИСШУДА	ҚСП “Душанбе Сити Бонк”	НАВТАЪСИС
ҚСП “Кафолатбонк”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП “АксесБонк Тоҷикистон”	ҚСП (АРВАНД)		
ҚСП БС “Конт”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП “Бонки фаръии БМН Покистон дар Тоҷикистон”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП “Спитамен Бонк”	ҚСП “Спитамен Бонк”		
Сатҳи тағйирёбӣ (+/-)	13- Муфлисшуда		7 бонки нафтаъсис

Сарчашма:[49].

Дар чунин вазъи мураккаби иқтисодиёти бонкии ҷумҳурии андешидани чораҳои катъӣ ва таъхирнопазир дар пояи таъсиси институтҳои молиявӣ ва поягузори механизмҳои амалкарди бозори нави бонкӣ ва фарогир шартӣ

зарурӣ маҳсуб меёфт. Дар марҳалаи аввали барҳамхӯрии бонкҳо, агарчанде таъсири омилҳои беруна ва дохила ба фаъолияти бонкҳо ва хавфҳои онҳо монеа эҷод менамуд, дар марҳилаи дуюм як қатор мушкилоти дохилӣ низ боиси баланд гардидани шиддати хавфҳо мегардид, ки асоситарини онҳо иборатанд аз:

- бамаротиб зиёд шудани ҳолатҳои хавфнок дар дохили бонкҳои муаммодор;
- торафт бад шудани вазъи пардохтпазирии бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ;
- бамаротиб зиёд шудани таваккалҳои сохта ва истифода аз вазъияти баамаломата, ки фаъолияти бонкҳоро мушкилтар менамуд;
- ба вучуд омадани воҳима (паника) байни шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ва беаҳал аз бонкҳо гирифтани маблағҳои гузошташуда ва ғ.

Қайд кардан зарур аст, ки вобаста ба таҳлилҳои анҷомгардида ҳолати имрӯзаи барҳамхӯрии бонкҳо бе дарназардошти шумораи бонкҳое, ки дар давраи барҳамхӯрӣ қарор доранд, анҷом дода шудааст. Дар солҳои 2012-2018 маҷмуан вобаста ба ҷадвали овардашуда шумораи бонкҳо 22 ададро ташкил медиҳанд, ки аз ин шумора то имрӯз 13 адади он муфлис шудааст ва дар ин миён 5 адади онҳо аз соли 2012 то 2015 ва дар солҳои 2015 то соли 2021 муфлис шудаанд. Қайд кардан зарур аст, ки сатҳи воқеии барҳамхӯрии бонкҳо аз соли 2012 то соли 2021 59,0%-ро ташкил медиҳад. Ҳамчунин, қайд намудан мумкин аст, ки агар шумораи имрӯзаи бонкҳои амалкунандаро, ки 15 ададро ташкил медиҳанд, бо шумораи бонкҳои амалкунанда муқоиса намоем, пас сатҳи барҳамхӯрӣ 53,3%-ро ташкил медиҳад. Аз ин натиҷа гуфтан мумкин аст, ки қисми зиёди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон то ин дам дар доираи хавфҳои паси парда амал мекардаанд. Ба андешаи мо, чунин мушкилиҳо қабл аз давраҳои бухронӣ ва таъсири дигар омилҳо дар ин бонкҳо вучуд дошт, лекин муътадили иқтисодиёт ошкоршавии ин мушкилотро аз байн мебард ва намегузошт, ки мушаххасоти сатҳи пасти пардохтпазирии баъзе бонкҳо аён гардад.

Дар сатҳи низоми бонкӣ ташкилотҳои амонатии қарзии хурд низ қисми ҷудонашавандаи низоми бонкӣ буда, дар ҳолатҳои бухронӣ дар баробари бонкҳо қисми осебпазири низоми бонкии кишварро ташкил медиҳанд.

Ҷадвали 2.2. - Тамоюли тағйирёбии шумораи ташкилотҳои амонатии қарзии хурд вобаста ба давраи хавф дар солҳои 2015-2018 ва солҳои 2019-2023

Номгӯи бонкҳо	Давраи бухрон (2012-2015-2018)	Номгӯи бонкҳо	Баъд аз бухрон (2019-2023)
ҚСП ТАҚХ “Имон Интернешнл”		ҚСП ТАҚХ “Имон Интернешнл”	
ҚДММ ТАҚХ “Арванд”			ҚСП «Бонки Арванд»
ҚСП ТАҚХ “Хумо”		ҚСП ТАҚХ “Хумо”	
ҚДММ ТАҚХ “ФИНКА”		ҚДММ ТАҚХ “ФИНКА”	
ҚДММ ТАҚХ “МАТИН”		ҚДММ ТАҚХ “МАТИН”	
ҚСП ТАҚХ “Самар”	МУФЛИСШУДА		
ҚДММ ТАҚХ “Баракат”	МУФЛИСШУДА	ҚДММ ТАҚХ “Пайванд Гурӯҳ”	НАВТАЪСИС
ҚСП ТАҚХ “Дафтари молиявӣ”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП ТАҚХ «Боварӣ ва Ҳамкорӣ»	МУФЛИСШУДА	ҚДММ ТАҚХ “Фазо С”	НАВТАЪСИС
ҚДММ ТАҚХ “Сармояи Ҳикмат”	МУФЛИСШУДА	ҚСП ТАҚХ “Ардо-капитал”	НАВТАЪСИС
ҚДММ ТАҚХ “Авфар”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП ТАҚХ “Ҳамров”		ҚСП ТАҚХ “Ҳамров”	
ҚДММ ТАҚХ “ДАСТРАС”	МУФЛИСШУДА	ҚСП ТАҚХ “Сандук”	НАВТАЪСИС
ҚДММ ТАҚХ “Зудамал”		ҚДММ ТАҚХ “Зудамал”	
ҚДММ ТАҚХ “Арғун”		ҚДММ ТАҚХ “Арғун”	
ҚСП ТАҚХ “Нисор Фом”	МУФЛИСШУДА	ҚДММ ТАҚХ “Фурӯз”	НАВТАЪСИС
ҚДММ ТАҚХ “Музаффарият”	МУФЛИСШУДА	ҚСП ТАҚХ “Шукр Молия	НАВТАЪСИС
ҚСП ТАҚХ “АМЛОК”	МУФЛИСШУДА	ҚДММ ТАҚХ “Эмин Сармоя”	НАВТАЪСИС
ҚСП ТАҚХ “Бунёд-М”	МУФЛИСШУДА	ҚДММ ТАҚХ “Баракат Молия”	НАВТАЪСИС
ҚДММ ТАҚХ “Тезинфоз”		ҚДММ ТАҚХ “Тезинфоз”	
ҚДММ ТАҚХ “Азизӣ-Молия”		ҚДММ ТАҚХ “Азизӣ-Молия”	
ҚДММ ТАҚХ “ВАСЛАТ”	МУФЛИСШУДА		
ҚДММ ТАҚХ “Ҳамдастӣ”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП ТАҚХ “Вориси Замон”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП ТАҚХ “Молия ва сармоя”	МУФЛИСШУДА		

ҶДММ ТАҚХ "Тамвил"	МУФЛИСШУДА		
ҶСП ТАҚХ "СМТ-Сармоя"	МУФЛИСШУДА		
ҶДММ ТАҚХ "Вомдеҳ"	МУФЛИСШУДА		
ҶДММ ТАҚХ "Пахта-Сармоя"	МУФЛИСШУДА		
ҶДММ ТАҚХ "КИРОПОЛ-ЭКСПРЕСС"	МУФЛИСШУДА		
ҶСП ТАҚХ "Азимий-Молия"	МУФЛИСШУДА		
ҶДММ ТАҚХ "Сомон-Тичорат"		ҶДММ ТАҚХ "Сомон-Тичорат"	
ҶДММ ТАҚХ "Амонат-Қарз"	МУФЛИСШУДА		
ҶДММ ТАҚХ "Тичорат-Қарз"	МУФЛИСШУДА		
ҶСП ТАҚХ "Бурок-1"	МУФЛИСШУДА		
ҶДММ ТАҚХ "Сарват М"		ҶДММ ТАҚХ "Сарват"	
ҶДММ ТАҚХ "Диси Инвест"	МУФЛИСШУДА		
ҶДММ ТАҚХ "Тичорат"	МУФЛИСШУДА		
ҶДММ ТАҚХ "Сафи"	МУФЛИСШУДА		
ҶДММ ТАҚХ "Стандарт молия"	МУФЛИСШУДА		
ҶДММ ТАҚХ "Рушди Ориён"	МУФЛИСШУДА		
Сатҳи тағйирёбӣ (+/-)	29 - Муфлисшуда		8 – адад нафтаъсис

Сарчашма: [49].

Новобаста аз он ки дар сатҳи низоми бонкӣ дар баробари бонкҳо дигар ташкилотҳои молиявӣ қарзии ғайрибонкӣ амал дар масири фаъолият, миқёси амалиёт, иқтисори захиравӣ ва як қатор масъалаҳои дигар дараҷаи қабули хавф ва ҳаҷми зарар низ гуногун мебошад. Дар бозори бонкӣ дар амалиёти хурд ва қарздиҳии хурд, махсусан, қарзҳои истеъмолий рақибони асосии бонкҳо ташкилотҳои амонатии қарзии хурд мебошанд.

Новобаста аз ин, бинобар сабаби маҳдуд будани захираҳои пулии онҳо, ба андешаи мо, сатҳи осебпазирии онҳо дар муқоиса бо бонкҳои тичоратӣ баландтар ва нисбат ба ташкилотҳои қарзии хурд ва фондҳои қарзии хурд пасттар мебошад. Таҳлили ҷадвали мазкур нишон медиҳад, ки дар баробари таъсиси ташкилотҳои амонатии қарзии хурд, сатҳи барҳамхӯрии онҳо дар

давоми 5-6 соли охир, яъне солҳои 2015-2021 бесобиқа мебошад. Таҳлили воқеии барҳамхӯрӣ ва қисман ба бонк табдил ёфтани онҳо 70,7%-ро ташкил медиҳад, ки ин метавонад дар сатҳи низоми бонкӣ як фоҷаи бухронӣ маҳсуб ёбад. Илова бар ин, гуфтан мумкин аст, ки сатҳи ташкилшавии ташкилотҳои амонатии қарзии хурд бошад, дар 9 соли охир 19,5% ва сатҳи барҳамхӯрӣ 70,7%-ро ташкил медиҳад. Ба андешаи мо, сабабҳои сатҳи баланди барҳамхӯрии ташкилотҳои амонатии қарзии хурд дар Тоҷикистон аз инҳо иборат мебошад:

- афзоиши ҳаматарафаи хавфҳо вобаста ба таъсири омилҳои дохилию берунӣ дар бозори бонкӣ;
- афзоиш ёфтани шиддати доимӣ ва печидаи раванди ҷаҳонишавӣ ба таври фарогир дар низоми молиявӣ бонкӣ;
- бад шудани вазъи пардохтпазирии баъзе бонкҳои низомсоз ва таъсири онҳо ба дигар бонку ташкилотҳои қарзӣ;
- кам шудани воситаҳои ҷалбкардашуда ба ташкилотҳои амонатии қарзии хурдтаъсири муҳити беруна ба фаъолияти ТАҚХ ва бад шудани вазъи бонкҳо дар бозори бонкӣ;
- тағйир ёфтани лаппишҳои қурбӣ ва таъсири бевоситаи онҳо ба ин ташкилотҳо бо дарназардошти маблағҳои интиқолӣ;
- паст шудани талаботи муваққатӣ ба ташкилотҳои амонатии қарзии хурд ва ғайра.

Чунин тамоюлҳои манфӣ ба он боис гардидан, ки вазъи низоми бонкии кишвар бад гардида осебпазирии баъзе аз онҳо ба тавоми мизочон аён гардад. Дар робита ба ин назари мизочон дар бораи ба бовари истифода бурдани амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ то як андоза коҳиш ёфт. Дар ин робита тибқи таҳлилҳои анҷомгардида, дар муқоиса ба бонкҳо ташкилотҳои амонатии қарзии хурд ва фондҳои қарзии хурд сатҳи барҳамхӯрии ташкилотҳои қарзии хурд батадрич баланд мебошад, ки натиҷаи воқеии ин тамоюлро дар ҷадвали 2.3 мушоҳида кардан мумкин аст.

Чадвали 2.3. - Тамоюли тағйирёбии шумораи ташкилотҳои қарзии хурд вобаста ба арзёбиҳои хавфӣ дар солҳои 2015-2018 ва солҳои 2019-2023

Номгӯи бонкҳо	(2015-2023)	Номгӯи бонкҳо	(2023-2024)
ЧДММ ТҚХ“ОКСУС”		ЧДММ ТҚХ "ОКСУС"	
ЧДММ ТҚХ“Имконият Ховар”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“Фурӯз”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“Рушди Восеъ”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“Нексигол-Молия”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“ЯБ”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“Мадина ва Ҳамкорон”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“Меҳнатобод”		ЧДММ ТҚХ "Меҳнатобод"	
ЧДММ ТҚХ “Ворух”-и ноҳияи Исфара		ЧДММ ТҚХ "Рушди Қўҳистон"	НАВТАЪСИС
ЧДММ ТҚХ“ХУБЧАМЪ”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“Рушди Помир”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“Имкон 2010”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ “Рушди обшорон”-и ноҳияи Шаҳритуз	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“Дўстком”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП ТҚХ “Мададгори Мастҷоҳ”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“Гендер ва Тараққиёт”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“Аврағзеб”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ “Авлодон”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“Ишқошим”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“Шуғрообод”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“ҲАҚИҚИ ЧАҲОН”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП ТҚХ ”Кишоварзон”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ “Беҳнамо”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ “БАЗИС-КРЕДИТ”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП ТҚХ “Умеди Ёвон”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“Рушди Дарвоз”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП ТҚХ“Омад”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП ТҚХ“Барҳак”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ “Ҳазинаи Сомониён”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП ТҚХ “Зироат-04”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ “Асрина”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП ТҚХ “РУШДИ ЗАНОН”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“Меҳробод”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ “ДАҲАНА”-и ноҳияи Кўлоб	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ “КАЙЁНИЁН”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ “Ренессанс-кредит”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ ”Саодат Сармоя”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ “Сельское финансирование и развитие”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ “Орифи шаҳри Ваҳдат”	МУФЛИСШУДА		
ҚСП ТҚХ “Дурнамои деҳоти Рӯдакӣ”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ “ФЕРМЕР”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ “Алиф-Сармоя”	МУФЛИСШУДА		
ЧДММ ТҚХ“Ганҷ-2006”	МУФЛИСШУДА		
Сатҳи тағйирёбӣ (+/-)	41 - Муфлисшуда		1 адад нафтаъсис
Сарчашма: [49]			

Қайд кардан зарур аст, ки дар давраҳои мушкилтарини солҳои 2014-2021 осебпазиртарин ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар сатҳи низоми бонкӣ ин, албатта, ташкилотҳои қарзии хурд мебошанд, ки сатҳи барҳамхӯрии онҳоро ташвишовар ва ғайри қобили қабул шуморидан мумкин аст. Таъсири барҳамхӯрии бонкҳои нисбатан бузург ба ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, дар муқоиса ба дигар омилҳо, бештар мебошад. Аз ин хотир, дараҷаи барҳамхӯрии ташкилотҳои қарзии хурд дар солҳои соҳибистиқлолӣ бесобиқа ва баланд мебошад. Тибқи таҳлили маълумотҳои ҷадвали мазкур, гуфтан мумкин аст, ки аз 43 адад ташкилотҳои қарзии хурд бе дарназардошти 1 адад ташкилоти қарзии хурди нартаъсис 40 адади он ё мутаносибан 95,2%-и он муфлис шудааст, ки як қатор мушкилотро метавонад ба бор оварад. Қайд кардан зарур аст, ки агар дар давоми солҳои 2015-2023 40 адад ташкилоти қарзии хурд барҳам хӯрда бошанд, дар ин муддат танҳо 1 адад ташкилоти қарзии хурд ташкил шудааст, ки мутаносибан он 2,3%-ро ташкил медиҳад. Сатҳи барҳамхӯрии ташкилотҳои қарзии хурд 95,2% ва сатҳи ташкилшавии онҳо бошад, танҳо 2,3%-ро ташкил медиҳад, ки чунин таносубҳо қобили муқоиса нестанд.

Дар сатҳи низоми бонкӣ кам кардани бонку ташкилотҳои қарзии осебпазир бояд вазифаи асосии сохторҳои дахлдор ва Бонки миллии Тоҷикистон бошад. Зеро муфлисшавии як бонки нисбатан бузург метавонад ба тамоми бозори бонкӣ ва мизочони ба ин низом боваридошта таъсири манфӣ расонад. Дар айни замон, зарурати аз низоми бонкӣ берун кардани бонк, ташкилотҳои қарзии ғайрирақобатпазир муҳим ва зарурӣ буда, ба ин масъала расидагӣ намудан мувофиқи мақсад мебошад. Илова бар ин, дар муқоиса ба ТАҚХ ва ТҚХ сатҳи осебпазирии фондҳои қарзии хурд пасттар мебошад, ки тамоил аз маҳдудияти амалиётҳои анҷомгардида ва дигар ўҳдадорихо дар назди мизочони онҳо мебошад (нигар. ҷадвали 2.4).

**Чадвали 2.4. - Тамоюли тағйирёбии шумораи фондҳои қарзии хурд
вобаста ба арзёбиҳои хавфӣ дар (солҳои 2015-2018 ва соли 2019-2023)**

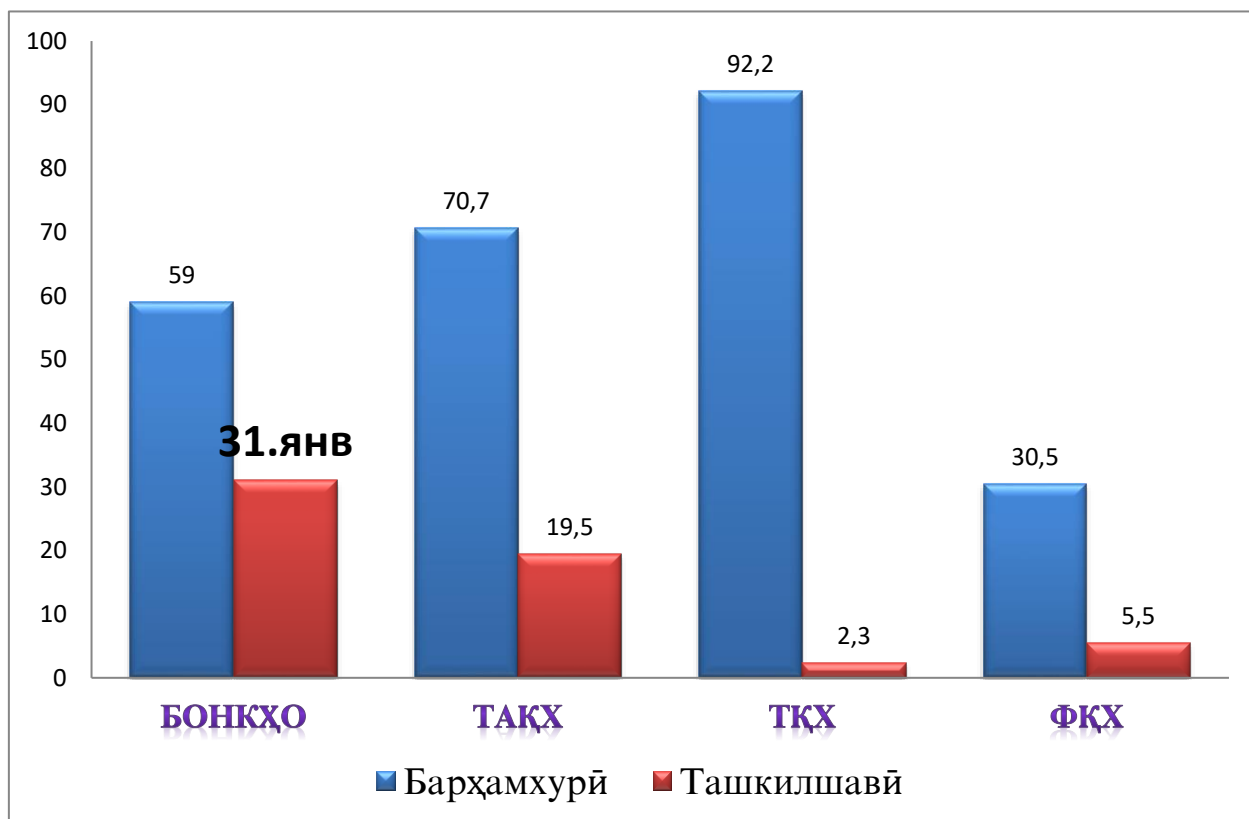
Номгӯи фондҳо	Солҳои (2015-2023)	Номгӯи фондҳои амалкунанда	Солҳои (2023-2024)
ФҚХ «Имон»		ФҚХ «Имон»	
ФҚХ «РУШДИ ВОДИИ ЗАРАФШОН»		ФҚХ «РУШДИ ВОДИИ ЗАРАФШОН»	
ФҚХ «МикроИнвест»		ФҚХ «МикроИнвест»	
ФҚХ «Равнақ»		ФҚХ «Равнақ»	
ФҚХ «Роҳнамо»	МУФЛИСШУ ДА		
ФҚХ «НУРИ ҲУМО»		ФҚХ «НУРИ ҲУМО»	
ФҚХ «Рушди Суғд»		ФҚХ «Рушди Суғд»	
ФҚХ «Боршуд»		ФҚХ «Боршуд»	
ФҚХ «Човид»	МУФЛИСШУ ДА		
ФҚХ «Ҳамёрӣ»		ФҚХ «Ҳамёрӣ»	
ФҚХ «ИМДОДИ ХУТАЛ»		ФҚХ «ИМДОДИ ХУТАЛ»	
ФҚХ «ФАЙЗИ СУРХОБ»	МУФЛИСШУ ДА		
ФҚХ «САРВАТИ ВАХШ»		ФҚХ «САРВАТИ ВАХШ»	
ФҚХ «Имдоди Рушд»	МУФЛИСШУ ДА		
ФҚХ «Имконият»		ФҚХ «Имконият»	
ФҚХ «Зар»		ФҚХ «Зар»	
ФҚХ «Чилучор Чашма»		ФҚХ «Чилучор Чашма»	
ФҚХ «Эҳёи Кӯхистон»		ФҚХ «Эҳёи кӯхистон»	
ФҚХ «Сарпараст»		ФҚХ «Сарпараст»	
ФҚХ «Ҳақиқ»		ФҚХ «ЗАЙНАЛОБИ ДДИН 1»	
ФҚХ «Армон»		ФҚХ «МАДИНА»	
ФҚХ «ЗАЙНАЛОБИ ДДИН 1»	МУФЛИСШУ ДА		
ФҚХ «МАДИНА»	МУФЛИСШУ ДА		
ФҚХ «Киропол»	МУФЛИСШУ ДА		
ФҚХ «ТУГАРАКИЁН»		ФҚХ «ТУГАРАКИЁН»	
ФҚХ «Истиқлол»	МУФЛИСШУ ДА		
ФҚХ «Барор»		ФҚХ «Барор»	

ФҚХ “ПАХТАОБОД”		ФҚХ “ПАХТАОБОД”	
ФҚХ “ДЕХҚОНАРИҚ”		ФҚХ “ДЕХҚОНАРИҚ”	
ФҚХ “Қуллаи Умед”		ФҚХ “Қуллаи Умед”	
ФҚХ «Сомит»		ФҚХ “Фонди бозтамвил”	НАВТАЪСИ С
ФҚХ «Наҷм»		ФҚХ “Мададгор-Д”	НАВТАЪСИ С
ФҚХ «Ҳамрози-Тус»	МУФЛИСШУ ДА		
ФҚХ “СОЛИҲИН”		ФҚХ “СОЛИҲИН”	
ФҚХ “Мақсади дастгирӣ”	МУФЛИСШУ ДА		
ФҚХ «Шаби Меъроч»	МУФЛИСШУ ДА		
Сатҳи тағйирёбӣ (+/-)	11- муфлисшуда		2 ФҚХ навтаъсис

Сарчашма: [49].

Дар таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон мушкилоти кӯчак низ метавонад як қатор хавфҳои бузургро ба миён оварад. Таҳлилҳои анҷомдодаи мо низ ҳолати барҳамхӯрии бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкиро ба таври воқеӣ инъикос менамоянд. Мушаххасоти беҳатарии ФҚХ дар “Дастурамали №198, махсусан, банди 2,3,4,5 ба таври мушаххас оварда шудааст”[5]. Ҳамзамон, бо таҳлили маълумоти ҷадвали мазкур гуфтан мумкин аст, ки сатҳи барҳамхӯрии фондҳои қарзии хурд дар таносуб ба бонкҳои тиҷоратӣ, ташкилотҳои амонатии қарзии хурд ва ташкилотҳои қарзии хурд камтар мебошад. Зеро аз таҳлилҳо бармеояд, ки аз 36 адад фонди қарзии хурд танҳо 11 адади онҳо муфлис шудаанд, ки мутаносибан 30,5%-ро ташкил дода, сатҳи ташкилшавии онҳо 5,5%-ро ташкил медиҳад. Зеро, тибқи таҳлилҳои анҷомгардидаи мо, сатҳи воқеии барҳамхӯрии бонкҳо, ташкилотҳои амонатии қарзии хурд ва ташкилотҳои қарзии хурд камтар мебошад (нигар. диаграммаи 2.1).

Диаграммаи 2.1. - Динамикаи ташаккулёбӣ ва барҳамхӯрии бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо %)

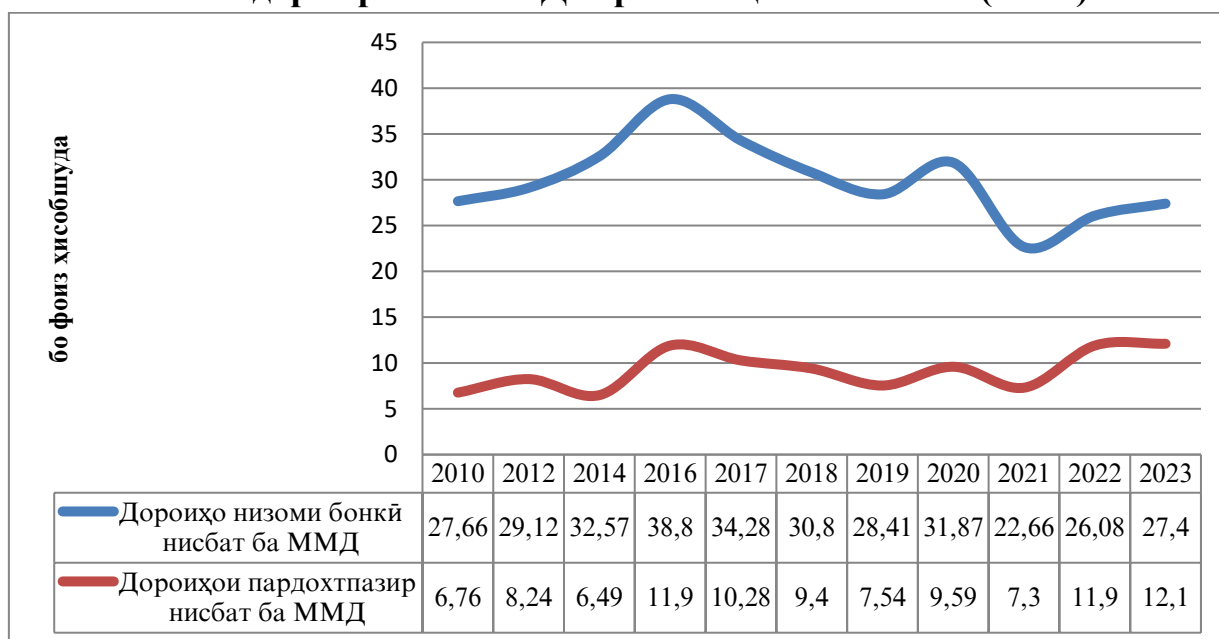
Сарчашма: [49].

Аз рақамҳои диаграммаи мазкур чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки сатҳи барҳамхӯрии бонкҳо аз дараҷаи осебпазирии онҳо гувоҳӣ дода, метавонанд як қатор мушкилоти маҷмуиро дар сатҳи низоми бонкӣ, иқтисодиёт ва гурӯҳи мизоҷон ба вуҷуд орад. Таҳлили маълумотҳои диаграммаи мазкур нишон медиҳад, ки сатҳи барҳамхӯрии бонкҳо бо таносуби 59% ва ташкилшавии онҳо 31%-ро ташкил медиҳад. Яъне, агар дар соли таҳлилшаванда аз шумораи умумии бонкҳо 13 адад муфлис шуда бошад, танҳо дар ин давра 8 адад бонк ташкил шудааст. Барҳамхӯрии ташкилотҳои амонатии қарзии хурд бошад 70,7% ва барҳамхӯрии онҳо 19,5%-ро ташкил намудааст. Вобаста ба ин, гуфтан мумкин аст, ки давраи таҳлил вобаста ба сатҳи барҳамхӯрии бонкҳо аз соли 2012 ин тарафро дар бар мегирад. Ҳамчунин, нишондиҳандаи ташвишоварро дар ташкилотҳои қарзии хурд мушоҳида кардан мумкин аст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки сатҳи барҳамхӯрии ин ташкилотҳо дар соли таҳлилшаванда 92,2% ва

ташкилишавии онҳо 2,3%-ро ташкил медиҳад. Дар як маврид устувори бонкҳо бо роҳи гирифтани пеши роҳи муфлисшавӣ низ таъмин карда мешавад. Тавре дар ин маврид зикр шудааст, “... ташкилоти қарзии дар низоми бонкӣ баромадкунанда ва фаъолияти босуботи он ба муътадили кулли низоми молиявӣ, бахусус, устувори низоми бонкии мамлакат ва тамоми соҳаҳои иқтисодиёт вобастагии зич дорад” [85].

Тибқи маълумоти диаграммаи овардашуда, танҳо сатҳи барҳамхӯрӣ камтар дар фондҳои қарзии хурд дар муқоиса бо дигар бонку ташкилотҳои қарзӣ ба назар мерасад. Тибқи нишондиҳандаҳо, сатҳи барҳамхӯрӣ 30,5% ва сатҳи ташкилшавии он бошад, 5,5%-ро ташкил медиҳад. Таъмини амнияти низоми бонкӣ ва идораи босамари хавфҳо дар шароити имрӯза бояд ҳамчун ҳадафи асосӣ махсуб ёфта, барои татбиқи амалии он чораҳои зарурӣ андешида шавад. Аз тағйирёбии шумораи бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ пай бурдан мумкин аст, ки вобаста ба кам гардидани шумораи онҳо дороиҳои низоми бонкӣ низ дар таркиби ММД ба таври чашмрас коҳиш ёфт (нигар ба диаграммаи 2.2).

Диаграммаи 2.2. - Сатҳи тағйирёбии нишондиҳандаҳои асосии низоми бонкӣ дар таркиби ММД барои солҳои 2010-2023 (бо %)

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ, 2014, №12 (233), 2018, №12 (281), 2020, №13 (305), 2021, №12 (316), 2022, №12 (329).

Тавре ки аз маълумотҳои диаграммаи мазкур бармеояд, дороиҳои бонкӣ ҳамчун қисми муҳим ва мураккаби идоракунии хавфҳо ва рӯйпӯш намудани хароҷоту ворид намудани навоариҳо мебошад. Тавре ки зикр гардидааст: “Афзоиши дороиҳои бонкӣ аз самаранок истифодабарии онҳо, махсусан, ба амалиёти қарзӣ вобастагии зиёд дорад. Яъне, ҳар қадар дороиҳои бонкӣ ба амалиёти қарзии даромаднок равона гардад ва ғоидан зиёд орад, ҳамон қадар суръати афзоиши дороиҳо зиёд мегардад” [85].

Таҷриба нишон дод, ки барҳамхӯрии бемавриди бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ба он оварда мерасонад, ки на танҳо хавф дар сатҳи низоми бонкӣ баланд мешавад, балки он ба сатҳи иқтисодиёт, буҷети хонаводаҳо, лағзиши сармоя ба бонкҳо ва аз бонкҳо ба берун боис гардида, ҳиссаи нишондиҳандаҳои асосии низоми бонкиро дар таркиби ММД коҳиш меёбад. Дар робита ба ҳамаи ин бинобар сабаби дар муҳити хавф фаъолият намудани низоми бонкӣ, таносуби дороиҳо низ дар ин давра коҳиш ёфтанд. Ғайр аз ин, дар ин давра дар сатҳи низоми бонкӣ хавфи пардохпазирӣ, хавфи қарзӣ, хавфи асърӣ ва хавфи сохторӣ аз зумраи хавфҳои буданд, ки ба пастшавии нишондиҳандаҳои зерин таъсири манфӣ расониданд. Аз лаппишҳои диаграмма пай бурдан мумкин аст, ки аз соли 2016 то соли 2021 нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ тамоили коҳишбӣ доштанд. Яъне, дар соли 2016 агар нишондиҳандаҳо 38,8%-и ММД-ро ташкил намуда бошанд, ин тамоили коҳишбӣ то соли 2021 идома ёфта, ба ҳадди 22,26% баробар гардид.

Устувории бонкҳо ва идорашавандагии хавфҳо метавонад диққати сармоягузoronро ҷалб намояд. Тавре дар ин масъала ишора шудааст, “... ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар ҷустуҷӯи сармоягузoron ва маблағҳои иловагӣ ҷиҳати васеъ намудани доираи фаъолиятшон мебошанд” [101, с. 130]. Ҷанбаҳои дигари марбут ба хавф ва дигар заруратҳои ба хавфҳо хосро дар ҳамин сарчашма ба таври васеъ вохӯрдан мумкин аст.

Дар алоқамандӣ бо сатҳи барҳамхӯрии бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, гуфтан мумкин аст, ки дар ин давра шиддати таъсири хавфҳо вобаста ба омилҳои дохилию хориҷӣ дар сатҳи баланд қарор гирифта, ин муҳит боиси он гардид, ки бо каме заифии бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ сатҳи барҳамхӯрии онҳо боло гирад.

Дар робита ба таҳқиқоти анҷомгардида, идораи дурусти хавфҳо ва бо ин роҳ пурзур намудани фаъолияти бонкҳо ва ташкилотҳои молиявӣ қарзии ғайрибонкӣ ФТҚМҒ барои давраҳои оянда ҳамчун ҳадафи стратегӣ чунин татбиқро андешидан муҳим ва зарурӣ мебошад:

1. Дар асоси стратегияи муайян ба таври афзоянда вобаста ба имкониятҳои мавҷудаи бонкҳо ва имкониятҳои саҳомон зиёд намудани воситаҳои худӣ ё сармояи бонкҳо барои густариши амалиёти сердармад;

2. Аз тарафи мақомоти дахлдор баланд бардоштани сармояи оинномавӣ барои бонкҳои нартаъсис ва дар заминаи ин муқаррар кардани меъёрҳои ҳифзати барои гирифтани пеши роҳи осебпазирии бонкҳо;

3. Корбарии доимӣ бо бонку ташкилотҳои қарзие, ки аз ҳисоби муаммоҳои пардохтпазирӣ имкон дорад дар оянда як қатор мушкилотро ба миён оваранд;

4. Бо роҳи истифодаи воситаҳои электронии пардохт ва вусъати ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ, кам кардани таъсири манфии талабот ба пули нақд ва дигар амалҳои ба он хос;

5. Таҳияи стратегияи муайян ва амиқ татбиқшавандаи диверсификатсияи амалиёт ва захираҳои бонкӣ барои зудмутобиқшавӣ ба фишорҳо ва тағйироти зудбавучудоянда ва ғ.

2.2. Хавфҳои қарзӣ ва механизмҳои идоракунии онҳо дар бонкҳои тиҷоратӣ

Дар ҳама ҳолат ва шароит қарз бар василаи як афзори муҳим ва зарурӣ дар тағйир додани таркиби иқтисодӣ, бехтрагардонӣ ва дар баъзе ҳолатҳо

баттаргардони вазъияти иҷтимоию иқтисодӣ маҳсуб ёфта, бештар дар тағйир додани чараёнҳои мусбат ва манфии ин ё он соҳа нақши калидӣ бозад. Новобаста аз он ки табиати қарз хосияти бозтобии мушкилотро дар худ фаро мегирад, дар шароити имрӯза, бидуни он рушди баъзе соҳаҳои алоҳидаро тасаввур кардан ғайриимкон мебошад.

Аз рӯи хусиятҳои таърихӣ пай бурдан мумкин аст, ки қарз таърихи тӯлонии таҳаввулӣ дошта чандин ҳазор сол пеш аз бонкҳо ва шояд аз пул дар шакли дигар ба вучуд омадааст, ки онро ҳамчун унсури тағйирдиҳӣ низ ном бурдан мумкин аст. Илова бар ин, тавре ки дар асари худ Х.У. Умаров қайд менамояд, “... иқтисодиёти муосир бидуни қарздиҳии бонкӣ наметавонад босуръат ва самаранок рушд кунад” [74, с. 229]. Аз ин ҷост, ки “... дар ҷомеаҳои ибтидоӣ, муносибатҳои қарзӣ асосан дар шакли табодули мол боэътимод вучуд доштанд ва дар ин марҳила қарз бештар характери иҷтимоӣ дошт ва танзими он бо арзишҳои ахлоқӣ ва суннатӣ сураи мегирифт” [111].

Бо ҳамин мақсад гуфтан мумкин аст, ки зарурати қарзро дар ҷомеа олимони ва қарздорон зерин таҳқиқи доимӣ қарор дода, ба он аҳаммияти аввалиндараҷа додаанд. Аксарияти бонкҳо барои фаъолияти муътадил ва ғайриқарздор дар муддати дарози тижоратӣ манфиатдор ва ҳавасманданд, ки ба он набояд хавфҳо ва бухронҳо таъсири манфӣ расонанд. Илова бар ин, яке аз роҳҳои самаранокӣ ба ин ҳадаф ноил шудан - рушд додани низомии қарздорӣ ва динамикии идоракунии хавф мебошад [89].

Аз таҷрибаи хориҷӣ пай бурдан мумкин аст, ки дар низомии имрӯзаи бонкӣ механизмҳои асосии татбиқи ҳадафҳои низомии бонкӣ дар шароити ноустувории молиявӣ иқтисодӣ гирифтани пеши роҳи осебпазирии низомии бонкӣ ва доираи меъёрҳои пешбинишудаи идоракунии хавфҳо мебошад. Ин масъала метавонад ба равишҳои иқтисодӣ молиявӣ дар доираи хавфҳои мавҷуда ва сатҳи ноустувории онҳо таъсир расонад.

Ҳамчунин, дар ин робита Н. Ашуров чунин қайд намудааст, ки “... идора кардани дороиҳо ва уҳдадорӣҳо талаб менамояд, ки ғайри қарзҳо ва

тағйирёбии он, пешгӯӣ кардани сатҳи фоиз, дуруст ба роҳ мондани ҳисоб ва ҳисобот ба таври бояду шояд омӯхта шавад” [88].

Дар дигар сарчашма дуруст кайд гардидааст: “Дар ҷаҳони муосир, ки номуайяниҳои рӯзафзуни геосиёсӣ, рақамикунонии босуръат ва хавфҳои иқлимӣ барои ниҳодҳои молиявӣ муҳити мураккабро ба вуҷуд меоранд, идоракунии ба унсури ҷудонопазири рушди устувор ва идоракунии стратегӣ табдил ёфтааст” [113, с. 43]. Ҳамзамон бо ин, дигар паҳлуҳои хавфи қарзиро дар дигар сарчашмаи илмӣ-иттилоотӣ Р. Сайисмонов мавриди баррасӣ қарор додааст [115, с. 31]. Ба андешаи мо, яке аз қоидаҳои асосии дуруст идора намудани хавфҳои низоми бонкӣ ин пешгӯии хавфҳои эҳтимолиӣ ва дар сатҳи зарурӣ пешгирии эҳтимолияти бавучудоии онҳо мебошад. Зеро дар таҷриба пешгирии хатар маънои идора кардани хатар ва эҳтимолияти бавучудоии хатар эҳтимолияти идоракунии онро дар назар дорад. Тавре омадааст: “... тамоюл ва тағйироти раванди ҷаҳонишавӣ ба осебпазир гардидани низоми бонкӣ таъсир расонида, вазъияти бонкҳоро муаммодор намуд. Ҳамин буд, ки сатҳи хавфҳо дар низоми бонкӣ афзоиш ёфта, муаммоҳои беҳатарии онҳоро зиёд намуд” [104]. Маъмулан афзоиши хавфҳо дар низоми бонкӣ бо афзоиши ҳаҷм ва ҳиссаи амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ ҳамроҳ буда, дар он раванди пешгӯӣ ва идорашавандагӣ муҳим ва зарурӣ аст. Ҳамчунин, масъалаи муосиршавии хавфҳо яке аз масъалаҳои асосиест, ки бо муосиршавии равандҳои ҷаҳонишавӣ дар самти техника ва технологияҳои муосир ҳамроҳ мебошад.

Тавре ки ишора шудааст: “... низоми идоракунии хавфҳои бонкҳои тижоратӣ ба худ нишондиҳандаҳои махсус, аз қабili идоракунии корпоративӣ, самаранок гузаронидани амалиёти қарзӣ, амалиёт бо воситаҳои молиявӣ, дуруст ба роҳ мондани идоракунии дороиҳо ва уҳдадориҳо, фаъолияти хуби низоми иттилоотӣ ва низоми иттилооти идоракунии доро мебошад” [86].

Дар робита ба ҳамаи муаммоҳо, аз тарафи БМТ дар низоми бонкӣ сабаб, шароит ва омилҳои коҳиш ёфтани боварии аҳоли ба ташкилотҳои қарзии

молиявӣ баррасӣ шудааст, ки пурра равишҳои мавҷудияти хавф ва идоракунии онро инъикос менамояд [90]. Ба ҳамагон маълум аст, ки фаъолияти бонкҳо дар замони муосир аксаран ба омилҳои ба ҳам пайвасти хатарафзо рӯ ба рӯ мебошад, ки яке боиси ба миён омадани дигаре мегардад. Дар сатҳи муносибатҳои илмӣ ин гуна хавфҳоро метавон хавфҳои вобаста низ номид. Гуфтан мумкин аст, ки дар низоми бонкии Тоҷикистон асосан хавф аз як бонк пайдо гардида, бо мурури замон тамоми бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкиро фаро гирифт.

Дар ин робита, ибраз доштан зарур аст, ки дар марҳалаи идораи босамари хавфҳо имрӯз ҳассосияти бештар ба хавфҳои қарзӣ ва сифати сандуқи қарзӣ дода мешавад, ки паёмадҳои он дар солҳои охир боиси ба миён омадани як қатор мушкилоти низоми бонкӣ гардид. Масъалаи идораи босамари хавфҳои қарзиро зерин назорати доимӣ қарор медиҳанд. Вобаста ба тамоюли тағйирёбии нишондиҳандаҳои асосии низоми бонкӣ метавон муайян намуд, ки то чӣ андоза дараҷа ва сатҳи таъсири зарари хавфҳо идорашаванда мебошад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар ду-се соли охир сатҳи баланди хавф дар маҷмуи сандуқи қарзии низоми бонкӣ тамоюли коҳишёбӣ дорад (нигар. ҷадвали 2.5).

**Чадвали 2.5. - Таҳлили сатҳи хатарнокии сандуки қарзии низоми
бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2014-2023**

Солҳо	Гурӯҳбандии қарзҳо			Вазни қиёсии қарзҳои таснифшуда аз маблағи умумии қарзҳо
	Ҳамагӣ (ғайриҳолис), аз ҷумла	Фаъол	Ғайрифаъол	
2014	9 661,3	7 482,1	2 179,2	22,6%
2015	11 228,4	6 983,2	4 245,2	37,8%
2016	9 823,1	4 111,0	5 712,1	58,1%
2017	8 507,3	5 460,7	3 046,6	35,8%
2018	8 677,2	6 045,0	2 632,2	30,3%
2019	9 703,2	7 144,2	2 559,0	26,4%
2020	10 882,5	8 336,7	2 545,8	23,4%
2021	11 136,8	8 602,6	2 534,1	22,8%
2022	12 857,4	11 054,9	1 802,4	14,0%
2023	14 755,2	13 076,9	1 678,3	11,4%
Тағйирот (+/-)	+52,7	+74,7	-22,9	-11,2 б.ф.

Сарчашма: [27],[28],[29],[30],[31],[32],[33],[34],[35],[36].

Дар таҷриба назорати доимии амалиёти қарзӣ ба хотири идораи хавфҳо муҳим буда, пайгирии он дар маркази диққати низоми бонкӣ қарор дорад. Дар робита ба ин, гуфтан мумкин аст, ки таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар масъалаи мубрами қарздиҳӣ ба ҷомеа яке аз мушкилоти асли баъд аз солҳои 1991-2001 маҳсуб ёфта, давраи дуҷониби он то солҳои 2014-ро дар бар мегирад.

Баъд аз соли 2014 дар Тоҷикистон паёмадҳои мавҷудаи ба хавфи қарзӣ вобаста омилҳои зиёдро дар бар мегирад, ки он то ҳол идома дорад. Тафовути соли 1991-2001 нисбат ба солҳои 2014-2021 дар он аст, ки дар солҳои сипаришуда муаммоҳои мавҷудаи ин низом паёмадҳои ҷанги шаҳрвандӣ, ноустувории низоми бонкӣ ва фалаҷшавии баъзе соҳаҳои муҳими иқтисодӣ ва як қатор мушкилоти хурди дигар буд. Мушкилоти имрӯзаи низоми қарзӣ баъд аз соли 2015 бошад, шкли дигари институционалӣ ва омилӣ дошта он ба масъалаҳои қурбӣ ва равишҳои дигар вобаста мебошад.

Асоси ин мушкилиҳоро дар айни замон таҳлили маълумотҳои ҷадвали 2.6 дар сатҳи зарурӣ инъикос менамояд. Аз таҳлилҳо бармеояд, ки сандуки

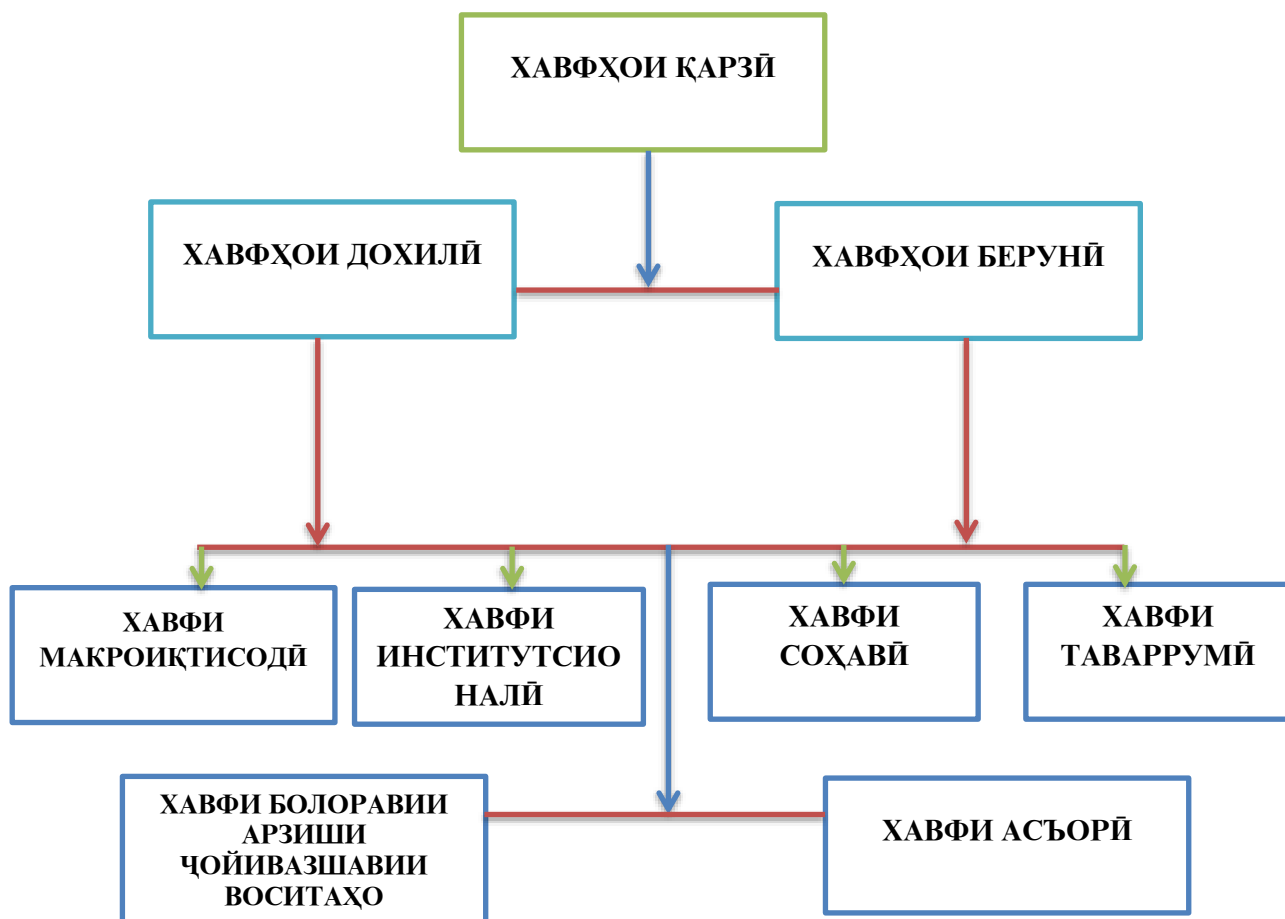
қарзӣ дар солҳои таҳлилшаванда ба андозаи 52,7% афзоиш ёфтааст. Дар таркиби сандуқи қарзӣ қарзҳои ғайрифаъл ба андозаи 74,7% афзуда, ҳиссаи қарзҳои ғайрифаъл аз рӯйи нишондиҳандаҳои мутлақ ба андозаи 22,9% коҳиш ёфтааст. Ҳамчунин, вазни қиёсии қарзҳои таснифшуда аз маблағи умумии қарзҳо 11,4%-ро ташкил медиҳад, ки ҳамин нишондиҳанда дар соли 2016 ба 58% баробар буд. Таркиби нисбии сатҳи хавфнокӣ ва гурӯҳбандии қарзҳо аз ҷадвали 2.6 мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҷадвали 2.6. - Сифати сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзӣ ва сатҳи хавфнокии он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Номгӯи нишондиҳандаҳо	Сифати сандуқи қарзии бонкҳои анъанавӣ, бонкҳои исломӣ ва ташкилотҳои амонатии қарзии хурд				
	2019	2020	2021	2022	2023
Сандуқи қарзӣ (млн сомонӣ)	9 447,9	10 882,5	11 649,8	13 269,6	17 473,9
қарзҳои қолабӣ (бо %)	71,04	70,78	82,6	81,7	80,91
қарзҳои зери назоратӣ (бо %)	0,43	5,83	3,7	4,1	6,35
қарзҳои ғайриқолабӣ (бо %)	2,86	2,15	2,2	2,4	4,23
қарзҳои шубҳанок (бо %)	0,43	8,70	0,3	10,1	1,68
қарзҳои безътимод (бо %)	24,00	12,54	11,2	1,8	6,83

Сарчашма:[32],[33],[34],[35],[36].

Вобаста ба таҳлилҳои анҷомгардида ва нишондиҳандаҳои мавҷуда, дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон якҷанд роҳи усулҳои кам кардани хавфи қарзӣ мавҷуд аст. Дар низоми имрӯзаи бонкӣ амалиёти қарзӣ ё хизматрасонии қарзӣ агарчанде ки амалиёти даромаднок бошад ҳам, то ҳамон андозаи даромаднокӣ дорои хавфҳои баланд мебошад. Ҳамчунин, гуфтан мумкин аст, ки агар, аз як тараф, даромаднокии бонкро амалиёти қарзӣ ташкил намояд, аз дигар тараф, хавфи қарзӣ ба гурӯҳҳои алоҳидаи хавфҳо дохил мешавад, ки дар расми 2.1 оварда шудааст.

Расми 2.1. Таркиб ва шаклҳои хавфи қарзӣ дар низоми бонкӣ

Сарчашма: аз тарафи муаллиф сохта шудааст.

Вобаста ба маълумотҳои расми 2.1, ҳаминро гуфтан зарур аст, ки тамоили тағйирёбӣ дар сандуқи қарзии низоми бонкӣ, бо бад шудани осебпазирии низоми бонкӣ дар як давраи муваққатӣ ва доимӣ гардидани лаппишҳои қурбӣ рост омада, дар натиҷа, хавфҳои институтсионалӣ, хавфҳои макроиқтисодӣ ва хавфи асҷориро дар бар мегирифтанд. Барои ин гуфтан зарур аст, ки ҷиҳати идораи босамари хавфҳои қарзӣ аз рӯйи шакл дар низоми муносибатҳои қарзӣ зарурати мушаххассозии қобилияти қарзадокунии муштарӣ роҳи ягонаи баромадан аз чунин вазъиятҳои ногувор мебошад.

Тавре ки аз сарчашмаҳо бармеояд, тибқи "... таҷрибаи бонкҳои мамлакатҳои мутараққӣ пардохтпазирии муштарии қарзгиранда бо усули баҳодихии алоҳида ба ҳар муштарӣ сурат мегирад. Дар вақти баҳодихӣ

муштариёни қарзгиранда ба гурӯҳҳо чудо карда мешавад, ки аз бандҳои зерин иборат аст” [52]:

- нигоҳ доштани музинати ҳаҷми қарз барои як қарзгир боназардошти риояи меъёрҳои пардохтпазирии он;

- гирифтани гарави кофии пардохтпазирӣ барои сари вақ бозпас гардонидани қарз аз тарафи қарзгиранда;

- яке аз механизмҳои дигар паст кардани шиддати хавфи қарзӣ суғуртакунии мебошад;

- гирифтани макутуби кафолатӣ аз тарафи шахсонӣ ҳуқуқӣ ва дар заминаи ин зиёд намудани эътимодӣ қарзпазирӣ ва ғ.

Дар робита ба ҳамаи ин таҳлил ва усулҳои марбут ба идораи босамари хавфҳо гуфтан мумкин аст, ки илова бар истифодаи усулҳои номбаргардида вобаста ба нишондиҳандаҳои меъерӣ дар сатҳи низоми бонкӣ усулҳои мушаххассозӣ ва идоракунии хавфи қарзҳо, тартиби ташкили фондҳо роҳандозӣ мегардад ва назорати меъёрҳои он дар ҳар як бонку ташкилоти қарзӣ ҳатмӣ мебошад (нигар. ҷадвали 2.7).

Ҷадвали 2.7. - Тартиби ташкили Фонди умумӣ ва ҳисоб кардани он Ҳангоми ҳисобкунии меъёри кифоятии сармоя

		Намунаи А	Намунаи Б	Намунаи В
Захираи умумӣ барои қарзҳои қолабӣ – дар аввали сол	125	140	140	140
Иловаҳо дар давоми сол	15			
Захираи умумӣ барои қарзҳои қолабӣ – дар охири сол	140	140	140	140
Қарзҳои қолабӣ ба санаи 31 декабр	7000	8000	5800	12000
Қарзҳои зери назорат ба санаи 31 декабр	1000	1200	400	4000
Фонд аз рӯйи қарзҳои қолабӣ (2%)		160	116	240
Фонд аз рӯйи қарзҳои зери назорат (5%)		60	20	200

Фонди умумӣ барои қарзҳои фаъол (қолабӣ ва зерӣ назорат) (6+7)		220	136	440
Фонди иловагии дар давоми соли 2016 ташкилшаванда		80	0	300
ТАРТИБИ ҲИСОБИ ФОНД ДАР КИФОЯТИИ САРМОЯ				
Дороиҳои бо дарназардошти хавф баркашидашуда	16000	18200	12400	20000
Сармоияи асосӣ	140	140	140	140
Захираи умумӣ барои қарзҳои қолабӣ – дар охир				
Сармоияи асосӣ				
Фонди умумӣ барои қарзҳои фаъол (қолабӣ ва зерӣ назорат)	0	80	0	250

Сарчашма: [49].

Новобаста ба истифодаи роҳи усулҳои гуногуни идора намудани хавфи қарзӣ, ҳамоно дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаҷми қарзҳои муаммодор нигаронкунанда мебошад. Дар робита ба маълумоти дар ҷадвал овардашуда, гуфтан мумкин аст, ки яке аз механизмҳои асосӣ ва бунёдии фаъолияти бонкҳо ё ташкилотҳои қарзии ғайрибонкии қарздиҳанда дар сатҳи зарурӣ ва аз ҳисоби тамоми сарчашмаҳо ташкили фонди умумӣ ва дар доираи он баназаргирии амалиёти хавфнок ва захиракунӣ ба ҳар як амалиёт мебошад. Вобаста ба маълумотҳои дар ҷадвал овардашуда, ҳаминро гуфтан зарурист, ки рушди низоми бонкӣ аз ҳаҷми дороиҳо ва кифоягии сармоияи он дар муҳити идорашавандагии хавфҳо вобаста мебошад. Ин заруратро ҳанӯз соли 2020 Роҳбари давлат мавриди таваҷҷуҳ қарор дода, дар Паёми худ чунин иброз намуда буданд: “... дар ин раванд, бояд якҷо бо ташкилотҳои қарзӣ оид ба беҳтар намудани сифати дороиҳои низоми бонкӣ, афзоиш додани пешниҳоди қарзҳои дарозмуддат ба соҳибкорони истеҳсолӣ ва фаъол намудани низоми рейтинги миллӣ барои ташкилотҳои қарзӣ ва ширкатҳои суғурта тадбирҳои зарурӣ андешида шаванд” [22].

Агар дар сатҳи бонкҳо чунин ҳолат вучуд нашошта бошад, бонк метавонад мавқеи худро аз даст дода, имкониятҳои минбаъдаи худро дар сатратегияи ба ҳадаф расидан аз даст диҳад. Бинобар ин, идоракунии хавфҳо, махсусан, дар самти амалиёти қарзӣ метавонад ба бонк як қатор имкониятҳои навро аз ҳисоби ғоидаи қарз ба вучуд оварад. Қисми зиёди даромадҳои бонкиро даромад аз амалиёти қарзӣ ташкил медиҳад. Бинобар ин, ташкили фондҳо барои идораи хавфи ин амалиёт вобаста ба дараҷаи хатарнокӣ ва қобилияти бозпасгардонӣ муҳим ва зарурӣ мебошад.

Ҳамчунин, ба андешаи Э.Қ. Миршарифзода, «... масъалаи рушд бахшидани бахши низоми бонкӣ ва қарздиҳии бонкӣ ба қарзгирандагон ва рақобатпазирӣ дар бозори молиявӣ қарзӣ, инчунин, бозпасгардонии қарзҳои бонкӣ яке аз масоили муҳимми илмӣ маҳсуб меёбад» [110], ки ҳалли он аз идоракунии дурусти хавфҳои қарзии низоми бонкӣ вобастагии амиқ дорад.

Дар асоси маълумотҳои ҷадвали 2.8 қайд кардан зарур аст, ки тақсимбандии меёрҳои мазкур вобаста ба сатҳ ва дараҷаи хавфнокии қарзҳо вобаста ба гурӯҳбандии онҳо мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд. “... Қарзҳои бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ вобаста аз ҳолати молиявии муштарӣ, инчунин, миқдори рӯзҳои батаъхирафта ба 5 гурӯҳ тасниф мешаванд” [7]:

- қарзҳои қолабӣ;
- қарзҳои зери назорат;
- қарзҳои ғайриқолабӣ;
- қарзҳои шубҳанок;
- қарзҳои беэътимод.

Иброз доштан зарур аст, ки дар шароити имрӯза вобаста ба хавфнокӣ ва гурӯҳбандии қарзҳо дар сатҳи низоми бонкӣ, фонди пӯшонидани талафоти имконпазир барои идораи босамари хавфҳои эҳтимолӣ ва дигар хароҷоти беасосе, ки имконияти бонкро маҳдуд ва сатҳи пардохтпазирии онро заиф мегардонад, ташкил шудааст, ки имконияти бонкро барои рафъи хатарҳои

қарзӣ беҳтар мегардонад. Бинобар ин, барои идораи самараноки хавфи қарзӣ сандуқи қарзии бонкҳо чунин тафриқабандӣ гардидааст (нигар. ҷадвали 2.8):

Ҷадвали 2.8. - Таснифи қарзҳо ва талабот оид ба ташкили фондҳо

Гурӯҳи таснифоти қарзҳо	Эътирофи даромад бо усули ҳисобу замкунӣ	Шумораи рӯзҳои батаъҳирифтода аз рӯйи пардохти маблағи қарзи асосӣ ё фоизҳои он	Талаботи ҳадди ақал барои ташкили Фонд (%)*	
			Бо пули миллий	Бо асъори хориҷӣ
Қолабӣ	Иҷозат дода шудааст	то 8 рӯз	2%	3%
Зери назорат	Иҷозат дода шудааст	аз 8 то 30 рӯз	5%	10%
Ғайриқолабӣ	Иҷозат дода нашудааст	аз 30 то 90 рӯз	30%	40%
Шубҳанок	Иҷозат дода нашудааст	аз 90 то 180 рӯз	75%	85%
Беэтимод	Иҷозат дода нашудааст	аз 180 рӯз ва зиёд	100%	100%
* Ғайр аз ин, ташкилоти қарзӣ бояд Фонд ба андозаи 100% барои қисми таъминнашудаи қарзҳои ғайрифайёле, ки бақияи онҳо аз 25000 сомонӣ зиёд мебошад, ташкил намояд.				

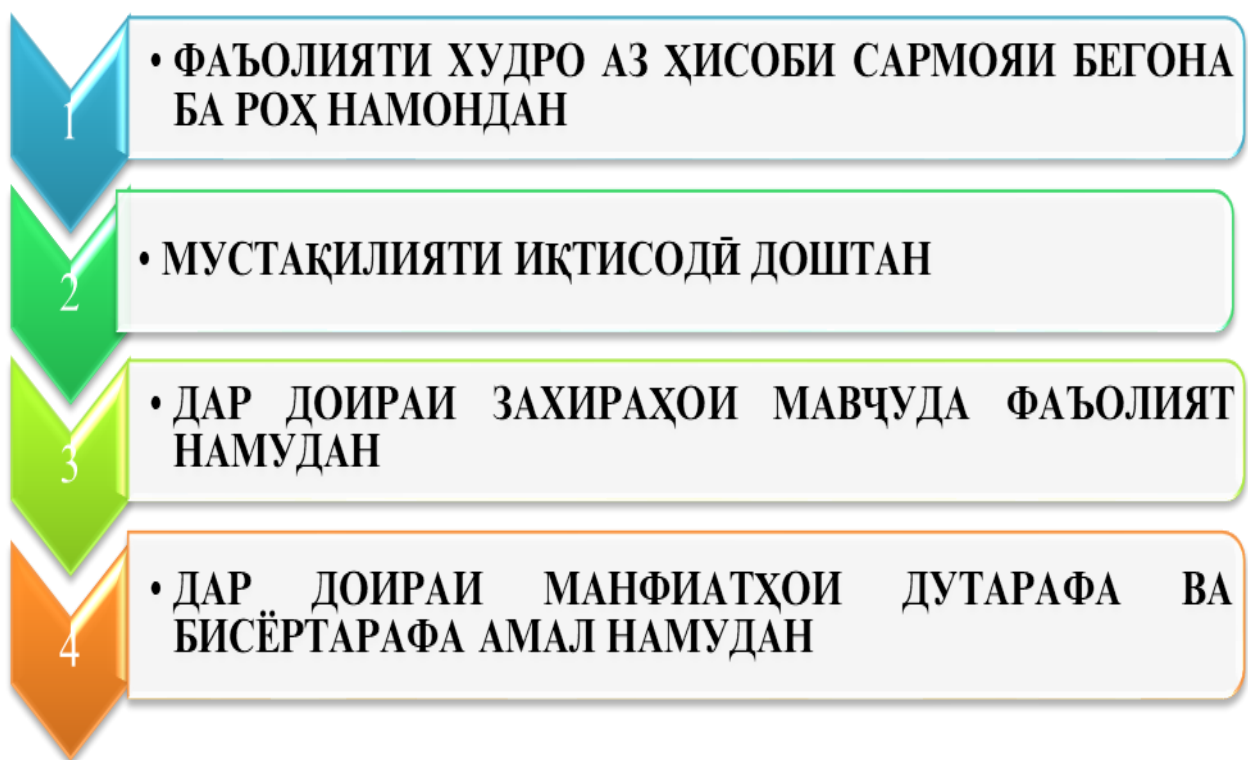
Сарчашма: Дастурамали №215-и Бонки миллии Тоҷикистон “Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯйи қарзҳо”.

Маълумотҳои ҷадвали мазкур бозгӯии онанд, ки дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ бонкҳои тичоратӣ кӯшиш менамоянд, ки барои ба вучуд омадани хавфҳои эҳтимолӣ, қабл аз он фонди пӯшонидани талафоти имконпазирро оид ба меъёрҳои муқарраршуда ташкил намоянд. “... Тибқи маълумотҳои ҷадвали мазкур ва дастурамали №215 БМТ агар дар чараёни фаъолияти муштарӣ муайян шавад, ки ҳолатҳои фавқулода (форс-мажор) аз рӯйи қарзҳо ногузиранд, онҳо бояд ҳамчун қарзҳои “зери назорат” ё гурӯҳи дигари хавфи баландтар тибқи банди 16-и меъёрҳои баҳодихӣ ташкилотҳои қарзӣ уҳдадоранд, ки таснифоти қарзҳои худро ҳар моҳ гузаронанд ва вобаста ба гурӯҳи хавфи қарзӣ Фонди махсус ташкил намоянд. Инчунин, вобаста ба фаъолияти хоси худ тартиб ва қоидаҳои мониторинги дохилии дороиҳои худро бояд дошта бошанд” [7].

Вобаста ба дастрас набудани маълумоти кофӣ дар бораи ҳолати молиявии муштарӣ ва душвор будани ҳолати арзёбии қобилияти

пардохтпазирии он зарурати бознигарию он ҳамчун ухдадорию ташкилоту қарзӣ маҳсуб ёфта, бознигарию ҳолату муштарӣ муҳим ва зарурӣ мебошад. Тавре ки дар боло қайд намудем, муайян намудани ҳолату молиявӣ муштарӣ марҳалаҳои гуногунро бо усулҳои гуногун, ки аз тавозуни он оғоз мегардад, дар бар мегирад. Гуфтан мумкин аст, ки фонди пӯшонидани талафоти имконпазир ин як қисми идоракунии хавфҳои бонкӣ маҳсуб ёфта, имконият ва роҳҳои дигари идоракунии он низ дар сатҳи бонку ташкилотҳои дигари қарзӣ зиёд истифода мегардад.

Бо илова ба ҳамаи ин гуфтаҳо, таҷриба нишон дод, ки яке аз механизмҳои асосии таъмини устувории низоми бонкӣ ин комилан риояи меъёрҳо ва назорати онҳо ҳангоми фаъолият мебошад. Дар ин баробар, С.А. Амирзода, Э.Қ. Миршарифзода ва дигар муаллифон ба он назаранд, ки “... истифодаи оқилона ва идоракунии самараноки қарз метавонад ба рушди устувори иқтисодӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли мусоидат намояд” [9] ва даромаднокии бонкҳои тижоратиро аз ҳисоби идоракунии самараноки ҳар гуна хавфҳои қарзӣ таъмин намояд. Бинобар ин таъмини самранокӣ аз ҳисоби риояи шартҳо мебошад ва ин дар давоми солҳои 1991-1998 ва 2015-2021 мушаххасан эҳсос гардид. Зеро дар сатҳи низоми бонкӣ, ба андешаи мо, 4 принсипи асосӣ вучуд дорад, ки риояи як қатор шарту принципҳои он барои давраи ҳаёти низоми бонкӣ муҳим ва зарурӣ мебошад (нигар. расми 2.2)

Расми 2.2. Принципҳои таъмини бехатарии фаъолияти бонкӣ дар шароити муосир

Сарчашма: аз тарафи муаллиф таҳия шудааст.

Аз он хотир, ки ба таври доимӣ бонк дар муҳити хатарнок ва рақобат амал менамояд, зарурати баназаргирии тамоми ҳолатҳои эҳтимолии хавф барои ҳар як бонку ташкилоти қарзӣ муҳим буда, дар ин замина, бояд ҳама ҳолат ва тамоюлҳо мавриди назар бошанд. Безътиной нисбати як шарт зарурӣ ва меъёри он бонкро метавонад ба мушкилоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ гардонад. Дар ҷомеаи имрӯза ва воқеан пешрафта яке аз масъалаҳои мубрам дар таъмини амнияти низоми бонкӣ ва то як андоза дур шудан аз хавфҳои бонкӣ ин дар доираи захираҳои мавҷуда фаъолият кардан аст. Тибқи таҳлилҳо ва таҷрибаи мушкилоти низоми бонкӣ дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ ва баъд аз солҳои 2015-2021 риояи баъзе шартҳо ё принципҳои бонкҳо вайрон гардид, ки чунин ҳолат як қатор мушкилотро ба миён овард. Дигар муҳаққиқи тоҷик қайд менамояд, ки “... имрӯзҳо ҷаҳонишавӣ дар иқтисодиёт амиқтар шуда, хатарҳои гуногуни дорои хусусияти иқтисодӣ, молиявӣ, бонкӣ ва сиёсӣ шиддат мегиранд ва бонкдории муосир бе таваккал ғайриимкон аст” [81, с. 154]. Ин нуқтаи назар ба он

вобастагӣ дорад, ки дар низоми имрӯзаи иқтисодӣ маъмултарин хавфҳо ин хавфи қарзӣ мебошад.

Имрӯз хавфи қарзӣ ва таҳияи барномаву стратегияҳо барои кам кардани шиддати он ки ҳамбастагии бештар ба дигар хавфҳоро доро мебошад, моро ба он водор менамояд, ки ба идораи босамари он аз нуктаи назари як қатор умумиятҳо баҳогузорӣ намоем. Тавре ки дар сарчашмаи дигар омадааст “... Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳаввулоти воқеӣ ва таҷриба нишон медиҳад, ки афзоиши сатҳи хавфҳо дар низоми бонкии кишвар ва ҳамзамон чараёни ба вучуд омадани хавфҳо хусусияти занҷирӣ дошта, яке метавонад боиси ба вучуд овардани дигараш гардад ва дар натиҷа, он метавонад вазъи пардохтпазирии қорӣи бонкро бадтар сохта, ҳатто онро ба муфлисшавӣ мувоҷеҳ намояд” [109]. Вобаста ба ҳолат ва воқеиятҳои ҷойдошта, таъсири равандҳои манфӣ танҳо ба бонку ташкилотҳои қарзие бештар мебошад, ки онҳо имкониятҳои маҳдуди пардохтпазирӣ ва захираҳои пулӣ доранд. Аз ҳамин хотир низоми бонкӣ бояд ба ин масъалаҳо таваҷҷуҳ зоҳир намояд:

- таваҷҷуҳ ба соҳа ва шахсони имконияти маҳдуддошта ва қобилияти пардохтпазирии заифдошта, ки имконияти маҳдуди қарзпазирӣ доранд, ки эҳтимолияти хавф дар онҳо ба таври мушаххас вучуд дорад;

- хунукназарии коршиносони қарзӣ дар масъалаи ба таври дуруст муайян намудани ҳолати молиявии муштарӣ ва муайян намудани қобилияти пардохтпазирии он бо ҷой доштани ҳолатҳои коррупсионӣ;

- дар аксар маврид бе дарназардошти баназаргирии ҳолати тағйирёбандаи омилҳои берунӣ ва ғ;

Гирифтани пеши роҳи тамоюли манфии ишораҳои зикршуда моро ба як низоми босамари идораи хавфҳо роҳнамоӣ намуда, дар сурати ба таври мусбат истифода намудани онҳо мо метавонем таъмини амнияти низоми бонкиро вобаста ба амалиёти алоҳида таъмин намоем.

2.3. Таҳлили алоқамандӣ ва бавучудоии занҷираи хавфҳо дар низоми бонкдорӣ муосир

Дар сатҳи низоми бонкӣ вобаста ба табиати фаъолият ва фазои амалиёту хизматрасониҳо тамоми нишондиҳандаҳо дар низоми бонкӣ ба ҳам алоқамандии зич дошта, ин алоқамандиҳо метавонанд, аз як тараф, даромаднокии байниҳамдигариро таъмин намоянд ва аз тарафи дигар, ба таври маъкуз метавонанд ҳолатҳои хавфнокро низ ба вучуд оваранд. Яъне, гуфтан мумкин аст, ки занҷираи алоқамандиҳо доимӣ буда, ин тамоил дар сатҳи иқтисодиёти кушод хосияти институтсионалӣ дорад.

Мураккаб будани фаъолияти бонкӣ дар ҳама ҳолат ва шароит аз ҳамбастагӣ ва ҳамвобастагии низоми бонкӣ бо бахшҳои гуногуни иқтисодиёт ва аҳоли гувоҳи он аст, ки бонкҳо бояд ба таври доимӣ дар доираи меъёрҳои беҳатарӣ амал намуда, манфиати худ ва дигаронро ҳангоми иҷрои амалиёт ва хизматрасонӣ ҳифз намоянд. Дар робита ба алоқамандии байни нишондиҳандаҳо, ҳаминро қайд кардан бамаврид аст, ки идорашавандагии хатарҳо ба таъмини амнияти низомӣ мусоидат намуда, сатҳи самараи даромаднокии бонкҳоро аз ҳисоби амалиёт ва хизматрасониҳо баланд мебардорад. Вобаста ба ин раванд бамаврид қайд гардидааст, ки “... ҳангоми баҳогузори фаъолияти бонкҳо арзёбӣ намудани хавф низ бояд ба назар гирифта шавад, то ин масъала масъулияти бонкҳои тижоратиро оид ба пешгирӣ ва бартараф намудани хавф зиёд намояд” [84]. Дар робита ба ин, масъалаи танзими хавфҳо омили асосии рушди низоми бонкӣ ва идорашавандагии хавфҳо мебошад.

Мо бар он назарем, ки мураккабии равандҳои ҷаҳонишавӣ ва ба таври доимӣ мавҷудияти хавфҳо ба он боис мегардад, ки бонкҳо ба таври доимӣ бо масъулияти баланд амал намуда, устувории худро дар бозори рақобати бонкӣ доимӣ нигоҳ дошта тавонанд. Дар робита ба ҳамаи ин, Б.М. Чураев “...вобаста ба идоракунии ва танзими хавфҳо масъалаи зарурати ташкилдиҳии

агентии раддабандиро бо тамоми чузъиёти низоми бонкӣ зарур пешниҳод намудааст” [100, с. 31].

Гуфтан мумкин аст, ки дар айни замон механизми асосии идораи босамари хавфхоро устувории бонкӣ ташкил медиҳад. Бинобар ин, дар низоми имрӯзаи бонкӣ босуботӣ ва устувории муассисаҳои бонкӣ дар иқтисодиёти Тоҷикистон на танҳо сиёсати мавҷудияти бонку дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, балки стратегияи пешравии онҳоро дар бозори бонкӣ ташкил медиҳад. Дар иқтисодиёти имрӯзаи Тоҷикистон рушду нумӯи низоми бонкӣ ба гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ ва тезонидани чараёни такрористеҳсол, ки ба техника ва технологияҳои муосир ҳамоҳанг аст, муҳим ва зарурӣ мебошад.

Аз рӯйи табиати фаъолияти низоми бонкӣ, бонкҳо дар чараёни фаъолияти худ вазифаҳои гуногунро дар доираи принцип ё шартҳои вобаста анҷом дода, байни худ ва дигар субъектҳои иқтисодӣ барои дастгирии якдигар муносибатҳои дутарафа ва бисёртарафа барқарор намуда, амалиёти бонкӣ иҷро менамоянд. Бинобар ин, моро зарур аст, ки вобаста ба тағйироти дар иқтисодиёт ва низоми бонкӣ бавучудоянда хавфхоро аз рӯйи хусусияти зоҳиршавӣ таҳлил намуда, онҳоро ба таври дуруст арзёбӣ намоем ва роҳҳои самаранок ва бо ҳароҷоти кам идора намудани онҳоро дар асоси барномаҳои кӯтоҳмуддат ва стратегияҳои дарозмуддат арзёбӣ намоем.

Таҷриба нишон медиҳад, ки хавф ин як истилоҳи умумичамъиятӣ буда, он дар тамоми соҳа ва сохторҳо ҷой дошта, равишҳои бавучудой ва таъсиррасонии он танҳо фарқ мекунад халос. Бинобар ин, идораи хавф ҳамчун равиши нав нест, танҳо усулҳо ва роҳҳо вобаста ба шароит фарқ мекунад. Дар бозори молу ҳадамот имрӯз тамоми субъектҳои иқтисодӣ ба таври худ амал менамоянд ва бояд хавфи аз фаъолиятҳои бармеомадаро ба ҳубӣ дарк кунанд. Илова бар ин, гуфтан мумкин аст, ки табиати хавф ноаён ва печидаву мураккаб буда, дар баёни он хавф ҳамчун ҳодисаи ноаён аст ва идорашавандагии он аз ҳисоби номушаххасӣ душвор мебошад. Бинобар ин, пешгирӣ ва идораи он омили асосии афзоиши даромади бонкӣ ва тобеони он

мебошад. Ҳолатҳои хатарнок, ҳатто дар мавридҳои дигар метавонанд бонкро аз байн баранд. Тибқи натиҷаҳо ва таҷриба аз хавф роҳи гурез нест ва онро идора намудан маънои пешгирӣ кардани онро дорад. Дар стратегияи фаъолияти худ ҳар як бонки тичоратӣ бояд эҳтимолияти ба вучуд омадани хавфхоро зерин назорати доимӣ қарор дода, новобаста аз ба вучуд омадан ё наомадани он, чораҳои зарурӣ андешад.

Дар ҳама ҳолат идораи босамари хавфҳо хароҷоти иловагиро тақозо менамояд, то сатҳи самаранокии хавфҳо таъмин гардида, амният ва устувории минбаъдаи бонк дар сатҳи зарурӣ таъмин карда шавад. Одатан, хароҷоти бонк вобаста ба ҳаҷм гуногун буда, онҳо аз қисматҳои уҳдадорӣ ва дигар амалиёти ба ин вобаста иборат мебошанд. Тавре иброз гардидааст, “...асосҳои институтсионалии беҳатарии бонкҳо ба василаи як омил мебошад, ки он аз гурӯҳи унсурҳо иборат мебошад” [107, с. 154].

Таҳқиқоти анҷомдодаи мо бозгӯи онанд, ки дар фаъолияти худ бонкҳо ва дигар ташкилотҳои молиявӣ қарзӣ ҳангоми ба даст наовардани даромади пешбинишуда ва ё зиёд шудани хароҷоти амалиётӣ ва дигар хароҷоти барои фаъолияти бонкӣ зарур, имкон дорад зарар бинанд ва дар дигар мавридҳо дигар хавфҳои бонкиро ба миён оранд. Имрӯз дар низоми мураккаб ва печидаи бозори молия пулӣ институтҳои бонкӣ ба сифати муҳаррикони асосӣ ва пешсафони манфиатовар баромад намуда, тамоми имкониятҳои худро барои ҳимояи манфиатҳои худ ва мизочон ба харҷ медиҳанд. Бинобар ин, заруратҳои муҳими зикргардида, ба андешаи мо, ба ҳаҷми хавфе, ки бонкҳо ва дигар ташкилотҳои молиявӣ қарзии ғайрибонкӣ дар чараёни фаъолиятҳои роҳ медиҳанд, ин мавҷуд набудани тадбирҳои зиддихавфӣ дар стратегияи он вобаста ба давраҳои бесуботӣ дар низоми иқтисодӣ мебошанд. Аз ин ҷо гуфтан мумкин аст, ки дар чунин ҳолат нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ ба ҷои тамоили мусбатро касб намудан, ҳосияти баръаксро касб намудаанд, ки натиҷаи онро дар ҷадвали 2.9. дидан мумкин аст.

**Ҷадвали 2.9. - Таҳлили тағйирёбии нишондиҳандаҳои молиявии
низоми бонкии Тоҷикистон барои солҳои 2014-2022 (бо %)**

Номгӯи нишондиҳандаҳо	Солҳо									Тағйи рёбӣ (бо %)
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
1. Меъёри кифоягии сармоя										
Сармояи танзимшаванда нисбат ба дороиҳои бо дарназардошти хавф баркашидашуда	16,6	13,1	17,0	22,9	22,1	19,9	18,2	23,4	25,3	8,7% б.м
Сармояи танзимшавандаи дараҷаи 1 нисбат ба дороиҳои бо дарназардошти хавф баркашидашуда	14,2	10,6	26,7	28,1	29,2	26,3	23,5	19,0	19,1	4,9% б.м
2. Сифати дороиҳо										
Қарзҳои ғайрифаъол, тарҳи фондҳои ташаккулдода нисбат ба сармояи танзимшаванда	38,6	66,7	105,5	36,6	23,1	19,0	16,2	3,2	-0,5	- 35,2%
Қарзҳои ғайрифаъол нисбат ба қарзҳои умумӣ	21,2	26,3	47,6	36,5	31,1	27,0	23,8	13,7	12,2	-9%
3. Даромадноки										
Даромаднокии дороиҳо (ROA)	-2,5	0,8	-2,8	0,5	1,9	2,1	2,5	1,1 %	5,9	5,9%
Даромаднокии сармоя (ROE)	- 14,4	5,5	- 21,0	1,7	7,0	7,6	9,1	4,8	28,3	28,3%
Даромади фоизи ҳолис нисбат ба даромади умумӣ	40,6	52,2	63,7	65,2	65,3	66,3	73,5	60,9	42,6	2,0%
Хароҷоти ғайрифоиш нисбат ба даромади умумӣ	63,6	63,7	131,4	61,7	56,0	60,2	61,9	64,6	49,3	14,3%
4. Пардохтпазирӣ										
Дороиҳои пардохтпазир нисбат ба дороиҳои умумӣ	20,0	24,1	30,9	30,1	30,8	27,7	30,0	31,9	43,4	23,4%
Дороиҳои пардохтпазир нисбат ба уҳдадориҳои кӯтоҳмуддат	75,8	70,4	83,9	73,8	72,3	67,4	70,5	87,6	94,9	19,1%
5. Ҳассосият ба хавфи бозорӣ										
Мавқеи кушодаи асъории ҳолис нисбат ба сармояи танзимшаванда	1,7	- 17,3	- 10,0	-9,5	-9,6	1,1	- 11,5	4,7	2,3	0,6%

Сарчашма: [49].

Эзоҳ: ишораи овардашуда тағйирёбии нишондиҳандаҳоро вобаста ба таъсири хавф нишон
медихад.

Дар тағйирёбии нишондиҳандаҳои меъёри кифоягии сармоя, хавфҳои пардохтпазирӣ ва баъзан ҳолат хавфҳои форсмажорӣ таъсир мерасонанд. Албатта, дар масъалаи тағйирёбии сифати дороиҳои бонк хатари қарзӣ асоси таъсиррасонӣ дорад ва метавонад нишондиҳандаҳои марбут ба ин самтро тағйир дода, сатҳи коҳишёбии онро нишон диҳад. Масъалаи пардохтпазирӣ ва ҳассосият ба хавфҳо нисбатан васеътар буда, дар ин масъалаҳо тамоми хавфҳои мавҷуда ва хавфҳои бо техника ва технологияҳои муосир алоқаманд таъсир мерасонанд. Дар самти тағйирёбии дороиҳо бошад, албатта, хавфи нуфузу эътибор, хавфи бозорӣ ва асзорӣ низ таъсир мерасонанд.

Бо ин мақсад, гуфтан мумкин аст, ки бинобар он ки бозори бонкӣ беохир ва номаҳдуд мебошад ва дар баробари он хосиятҳо, хавфҳои зиёд низ ҳама дорад, ки ҳар кадоми он ба қадри имкон таҳлил гардида, шиддати таъсири манфии он кам карда шавад.

Бонкҳо ва дигар ташкилотҳои молиявӣ қарзии ғайрибонкӣ вобаста ба фаъолият, намудҳои гуногуни амалиёт ва як қатор хизматрасониҳоро иҷро менамоянд ва ҳар кадоми онҳо ба хавфҳои зерин дучор мегарданд (нигар. расми 2.3).

Расми 2.3. Сохтори хавфҳои бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Аз ишораҳои шаклҳои гуногуни хавф чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки новобаста аз он ки як қисми хавфҳои бонкӣ умумӣ мебошанд, иловатан дигар хавфҳо низ дар фаъолияти имрӯзаи бонкҳо ҷой доранд ва тафсиру арзёбии онҳо мувофиқи мақсад мебошад [8]:

- “... хавфи амнияти иттилоот – эҳтимолияти ба амал омадани зарар дар натиҷаи ҳалалдор шудани мукаммалӣ, махфӣят ва дастрасии дороиҳои иттилоотии ТҚМ, ки аз сабаби даҳлати барқасди таҳрибкоронаи кормандони ташкилоти қарзии молиявӣ ва/ё шахсони сеюм ба амал меояд” [8];

- “... хавфи технологияҳои иттилоотӣ – эҳтимолияти ба амал омадани зарар дар натиҷаи ғайриқаноатбахш ба роҳ мондани равандҳои амалиётӣ, ки

бо коркард ва истифодабарии технологияҳои иттилоотӣ алоқаманд мебошанд;

- дороиҳои беиддао (озод) - дороиҳои ташкилоти қарзии молиявӣ, ки дар ҳолати зарурӣ барои истифодаи онҳо бо мақсади қонунгардондани эҳтиёҷоти пардохтпазирии ташкилоти қарзии молиявӣ монеаҳои (махдудиятҳои) ҳуқуқӣ, танзимӣ ё техникӣ вучуд надоранд” [8];

- “ҳавфи арзиш – эҳтимолияти ба амал омадани зарари молиявӣ дар натиҷаи тағйироти номусоид дар арзиши бозории воситаҳои молиявӣ ва молҳо; - вазифаҳои назоратӣ – вазифаҳое, ки аз тарафи воҳидҳои сохтории ТҚМ оид ба гузаронидани санҷиши мустақил ва баҳогузории самаранокии низоми идоракунии ҳавфҳо ва назорати дохилии ТҚМ, амнияти иттилоот, саҳеҳии баҳисобгирӣ ва ҳисоботдиҳии ташкилоти қарзӣ ва як қатор вазифаҳои назоратии дигар тибқи санадҳои дохилии ТҚМ иҷро карда мешаванд” [8];

- “ҳавфи нуфузу эътибор – эҳтимолияти ба амал омадани зарар, дастнорас шудани даромадҳои банақшагирифташуда, ки дар натиҷаи қоҳиш ёфтани теъдоди муштариён, паст шудани дигар нишондиҳандаҳои инкишоф бинобар дар қомеа пайдо шудани тасаввуроти манфӣ дар бораи вазъи молиявии ТҚМ, сифати хизматрасонӣ ё дар маҷмӯъ хусусияти фаъолияти ТҚМ ба амал меояд” [8];

- “... ҳавфи асбӯрӣ – эҳтимолияти ба амал омадани зарари молиявӣ дар натиҷаи тағйироти номусоиди қурби асбӯри хориҷӣ ҳангоми анҷом додани фаъолият аз тарафи ТҚМ” [8];

а) “... таҳлили ГЭП – усуле мебошад, ки бо истифодаи он ТҚМ ҳавфи ғоизӣ ва пардохтпазирро дар асоси муқоисаи ҳаҷми дороиҳо ва уҳдадорӣҳои ТҚМ, ки ба таъсири тағйироти меъёрҳои ғоизӣ осебпазир мебошанд, ё бояд дар муҳлати муайян пардохт шаванд, муайян менамояд” [8].

Вобаста ба баррасии шаклҳои алоҳидаи ҳавф имконияти муайян намудани эҳтимолиятҳои ҳатарнок имконпазир мегарданд ва чунин тамоил

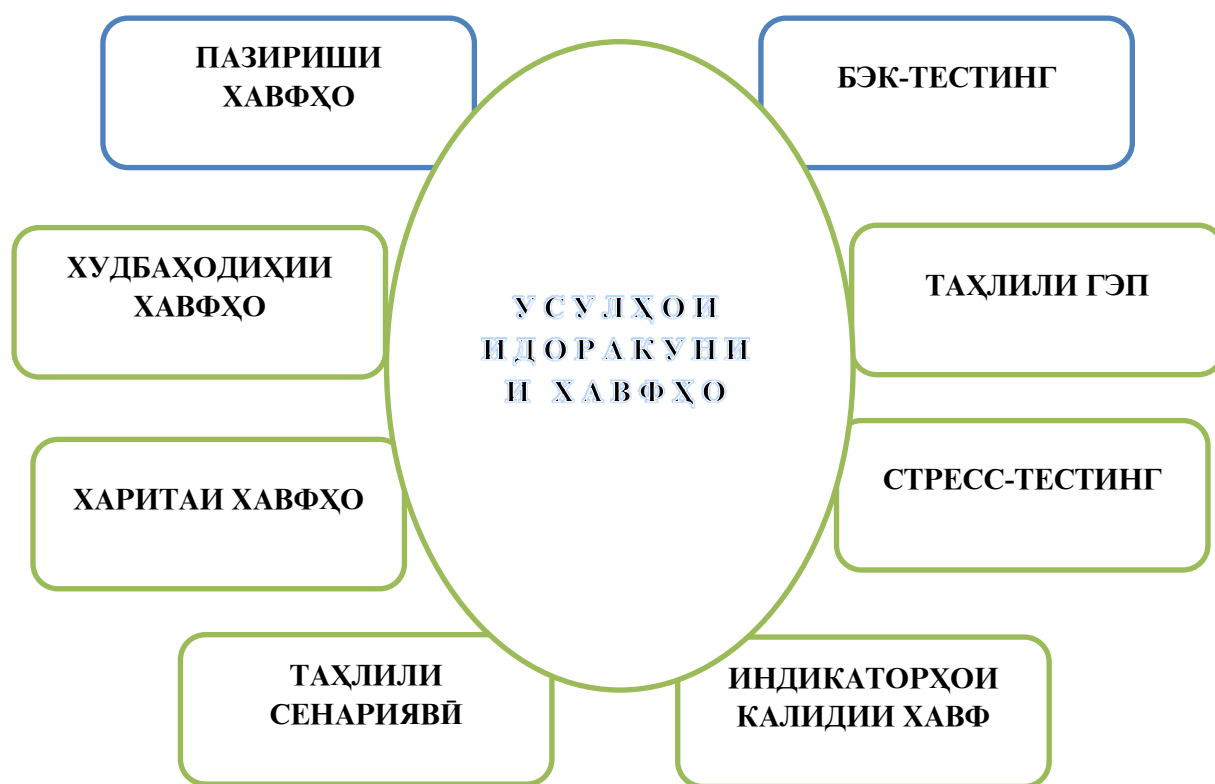
метавонад ба пешрафти бонк мусоидат намояд. Зеро амнияти бонк аз идорашавандагии хавфҳо вобаста буда, дар равишҳои навсозишуда метавонанд мавқеи калидӣ дошта бошанд. Тавре ки аз сарчашмаҳо бармеояд, “... таъмини асосҳои институтсионалии бехатарии иқтисодии фаъолияти бонкҳо мисли дигар фаъолиятҳои ташкилотҳо танҳо дар сурати мавҷуд будани самаранокии идоракунӣ имконпазир аст, ки он раванди ба тартиб даровардани низоми иқтисодӣ бо роҳи аз як ҳолат ба ҳолати дигар гузарониданро дар бар мегирад” [107, с. 154].

Вобаста ба тафсири хавфҳо, гуфтан мумкин аст, ки баъзе аз хавфҳои овардашуда хавфҳои умумииқтисодӣ ва умуминизомӣ мебошанд, ки идоракунӣ ва ба онҳо аҳаммияти ҷиддӣ додан муҳим ва зарурӣ аст. Қайд кардан зарур аст, ки хавфҳое, ки дар давоми 10 соли охир ба низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳдид намуданд, ба андешаи мо, инҳоянд:

- хавфи пардохтпазирӣ;
- хавфи асъорӣ;
- хавфи қарзӣ;
- хавфи нуфузу эътибор;
- хавфҳои сиёсӣ;
- хавфҳои форсмажорӣ.

Гуфтан мумкин аст, ки дар баробари хавфҳои дар расми 2.2 овардашуда хавфҳои дигар низ вуҷуд доранд, ки дараҷаи хатарнокии онҳо ба бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ бисёр таъсиркунанда мебошад. Аз ин лиҳоз, баррасӣ ва арзёбии дурусти оқибатҳои иҷтимоию иқтисодии онҳо бисёр муҳим ва зарурӣ мебошад. Хавфҳои асосие, ки низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар солҳои 2014-2021 осебпазир гардонид, ин пеш аз ҳама, хавфи пардохтпазирӣ, қарзӣ, форсмажорӣ ва нуфузу эътибор буда, вобаста ба таҳлили нишондиҳандаҳо ҳолати воқеии онро дар параграфҳои алоҳидаи рисолаи илмӣ мушоҳида намудан мумкин аст, ки дар заминаи маълумотҳои мавҷуда асоснок ва исбот гардидаанд.

Дар таҷрибаи низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон масоили мубрами идоракунии хавфҳо дар доираи санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ аз тарафи Бонки миллии Тоҷикистон муайян гардида, тавсифи ягонагӣ ва натиҷавии онҳо ба таври мукамал инъикос карда мешавад. Ҷанбаҳои иҷтимоии таъсиррасонӣ ба сатҳи хавфҳо моро ба он водор менамояд, ки ба ин масъала аҳамияти аввалиндараҷа дода, як қатор усулҳои самаранокро истифода бурда, таъсири шиддати хавфро дар ин самт коҳиш диҳем. Вобаста ба равандҳои ҷаҳонишавӣ усулҳои муосири идоракунии хавфҳоро вобаста ба шаклҳои хавф муайян намудан мумкин аст (нигар. расми 2.3).

Расми 2.3. Занҷираи арзёбӣ ва баҳодиҳии хавфҳо вобаста ба шаклҳои алоҳидаи хавф ва муҳити таъсиррасонии он

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Истифодаи усулҳои таҳлили хавф вобаста ба вазъияти баамалоии шаклҳои гуногуни хавф моро ба он водор менамояд, ки тафсири ягонагии онҳоро дар сатҳи зарурӣ муайян ва пешниҳод намоем ва барои баррасии масъала ба тафсиrotи санадҳои меъёрию ҳуқуқии соҳа низ тақия намоем. Ба ҳамагон маълум аст, ки хатар дорои ду хусусияти ба худ хос аст, ки онҳо махсус будани онро, новобаста аз таъсири манфии он, дар сатҳи ҷомеа

инъикос менамоянд. Дар ҳамин асос иброз гардидааст, ки “... хатар дар бисёр соҳаҳои ҳаёт объективӣ вучуд дорад, новобаста аз он ки мавҷудияти он эътироф ё нодида гирифта мешавад ва оё ҳангоми қабули қарорҳо ба назар гирифта мешавад, ё нодида гирифта мешавад” [105, с. 31]. Гуфтан мумкин аст, ки дар таҷрибаи мураккабе, ки бонкҳо вобаста ба мавҷудияти хавфҳо рӯ ба рӯ гардидаанд, илова бар ҳамаи он усулу воситаҳое, ки дар идора кардани хавфҳо ва шаклҳои алоҳидаи он ба кор мебаранд, тибқи санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ боз як қатор воситаҳои таъсиррасон истифода мегардад ба монанди:

- “стресс-тестинг;
- таҳлили сценариявӣ;
- харитаи хавфҳо
- худбаҳодиҳии;
- сатҳи ҷоиҳои хавф;
- пазириши хавфҳо ” [8].

Дар шароити имрӯза чунин ҳолат шароит медиҳад, ки аз нуқтаи назари таркибӣ дар сатҳи субъект ва объектҳо хавфҳои бонкӣ муайян ва ҳолатҳои эҳтимолӣ ё объектҳои эҳтимолӣ пешгирӣ карда шаванд. Бинобар ин, баргузори чунин ҳолатҳо метавонад ба идорашавандагии хавфҳо ва пешгирии хароҷоти беасос боис гардад.

Вобаста ба тафсири хавфҳои бонкӣ ва усулҳои арзёбӣ ва баҳодиҳии онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба андешаи мо, дар сатҳи зарурӣ андешидани чораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

1. Пурзӯр намудани захираҳои озоди пулӣ аз ҳисоби сарчашмаҳои арзон, ғоидаи саҳомон ва як қатор сарчашмаву имконоти дигар;
2. Ташкил намудани фондҳои иловагӣ барои ҳолатҳои хавфноки форсмажорӣ ва ҳолатҳои дигаре, ки ба даромади бонк нигаронида шудаанд;
3. Тақвияти ҳадамоти назоратӣ вобаста ба иҷрои амалиёти дорои хавфи баланд ва ба кор қабул намудани шахсони донишманд ва кордон;
4. Пайваستا ба тақмили ихтисос фиристодани кормандони бонк ва ба кор қабул намудани кормандони арзанда тариқи озмун;

5. Ба таври қатъӣ аз байн бурдани омилҳои ҳешутаборӣ дар тамоми воҳидҳои сохтории бонк ба таври доимӣ;

6. Ворид намудани дастгоҳҳо ва технологияҳои ҳозиразамони ивазкунандаи ҷойи амалиёти нақдӣ;

7. Фароҳам овардани шароитҳои иловагӣ барои фаъолгардони техника ва технологияҳои худхизматрасон дар низоми бонкӣ ва ғайра.

БОБИ 3. МАСЪАЛАҲОИ МУКАММАЛГАРДОНИИ ИДОРАКУНИИ ХАВФҲОИ БОНКӢ

3.1. Роҳҳои таъмини бехатарии фаъолияти бонкӣ дар заминаи технологияҳои ҳозиразамон

Ҷаҳони пешрафтaro имрӯз техника ва технологияҳои муосир дар сатҳи рақобатҳои байналмилалӣ ба пеш ҳаракат дода, бартариятҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии дигар сохторҳои муҳимми ҷамъият маҳз бо ин технологияҳои замони муосир пеш мераванд. Дар шароити имрӯза ҳамагон давлате бартарии ҷаҳонӣ дорад, ки он на танҳо аз лиҳози иқтисодӣ, балки аз лиҳози истифодаи технологияҳои муосир пешсаф бошад. Илова бар ин, таҳаввулоти технологӣ тамоми бахшҳои калидии иқтисодиёти ҷаҳонро дар худ фаро гирифта, равишҳои муназзами тағйирёбандаро ба вуҷуд меорад. Дар робита ба ин, гуфтан мумкин аст, ки дар низоми молиявию бонкии кишвар яке аз рӯкҳои асосии ба муваффақият расидани бонку ташкилотҳои қарзӣ ва дигар сохторҳои молиявӣ истифодаи васеи технологияҳои рақамӣ мебошад. Дар айни замон асоси пешрафти фаъолияти бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзиро дар иҷрои амалиёт ва хизматрасониҳои муосир маҳз техника ва технологияҳои муосир ташкил медиҳанд ва имрӯз ба сифати як василаи пешрафт баромад менамоянд. Агарчанде ки истифодаи технологияҳои рақамӣ барои бонкҳо босамар бошад, ҳамагон қадар бехатарии онҳо ва таъмини амнияти бонкҳо дар доираи ин масъала муҳим ва зарурӣ мебошад.

Низоми молиявию бонкии имрӯзаро бидуни истифодаи васеи техника ва технологияҳои муосир тасаввур кардан ғайриимкон аст. Зеро набудани ҳамоҳангӣ бо ҷаҳони муосир ва технологияҳои ҷойдошта метавонад низоми молиявию бонкии кишварро осебпазир гардонад. Аз ин рӯ, гузариш ба ин раванд бинобар бо ҳамдигар алоқамандии бевосита доштанишон бо бахши иқтисодиёт, таъмини амнияти молиявӣ зарурӣ ва саривақтӣ мебошад.

Амнияти иттилоотӣ аз маҷмуи усулҳои гуногун, аз қабилӣ таъмини махфият ва дастрасии иттилоот иборат буда, барои таъмини амнияти он, пеш аз ҳама, бояд хавфҳои ба амнияти иттилоотӣ таъсиррасон муайян ва дуруст баҳо дода шаванд. Таъмини амнияти иттилоотӣ дар бонкҳо ба хавфи технологияҳои иттилоотӣ ва хавфи амнияти иттилоотӣ вобастагии зич дошта, равандеро дар назар дорад, ки дар он тадбирҳо оид ба кам намудани хавфҳои таҳдидкунанда дар ин самт нигаронида шудааст. Дар идораи хавфҳо амнияти низоми бонкӣ аз устувории бонкӣ вобастагии зиёд дошта, ҳамзамон, он метавонад ба иқтисодиёт таъсир расонад.

Чӣ тавре ки муҳаққиқ Ш.Т. Қобилова қайд намудааст, “...бонкҳои тижоратӣ ҳамчун унсури фаъоли низоми бонкӣ дар сатҳи иқтисодиёти миллӣ нақши калидӣ мебозанд” [99, с. 227]. Бинобар ин, идораи хавфҳои бонкӣ метавонад имкони доимӣ барои рушди иқтисодиёти миллӣ бошад. Дар робита ба ин, БМТ дар якҷоягӣ бо сохторҳои дахлдор масъалаи идораи хавфҳо ва эҳтимолияти бавучудонии онҳоро зерӣ назорати доимӣ мегирад.

Тавре дар Дастурамали №247 Бонки миллии Тоҷикистон дар бораи ташкили низоми идоракунии хавфҳо ва назорати дохилӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ қайд гардидааст, “...хавфи технологияҳои иттилоотӣ - эҳтимолияти ба амал омадани зарар дар натиҷаи ғайриқаноатбахш ба роҳ мондани равандҳои амалиётӣ, ки бо коркард ва истифодабарии технологияҳои иттилоотӣ алоқаманд мебошанд ё ин ки хавфи амнияти иттилоот - эҳтимолияти ба амал омадани зарар дар натиҷаи ҳалалдор шудани мукаммалӣ, махфият ва дастрасии дороиҳои иттилоотии ТҚМ, ки аз сабаби даҳолати барқасди таҳрибкорои кормандони ташкилоти қарзии молиявӣ ва/ё шахсони сеюм ба амал меояд;” [8]. Дигар ҷанбаҳои технологияҳои иттилоотиро дар истифодаи хизматрасониҳои фосилавӣ дидан мумкин аст. Тавре аз санадҳои меъёрий бармеояд, “...хизматрасонии фосилавии бонкӣ ин хизматрасонии бонкӣ, ки бо истифодаи воситаҳои электронӣ, барномавию техникӣ ва телекоммуникатсионӣ ба муштариён бидуни ташрифашон ба ташкилоти қарзӣ пешниҳод мешавад (қарори Раёсати БМТ аз 30.06.2025с.,

№88)» [2]. Ин замина метавонад дар Тоҷикистон барои рушди технологияҳои рақамӣ шароит фароҳам оварад.

Гуфтан мумкин аст, ки амнияти молиявӣ ва ё бонкӣ ин маҷмуи чорабиниҳо ва тадбирҳост, ки барои таъмини ҳифзи фаъолияти ташкилоти молиявӣ ва захираҳои молиявӣ нигаронида шудааст. Бинобар ин, ташкилотҳои қарзӣ баҳри таъмини амнияти худ, яъне амнияти иқтисодӣ, молиявӣ, иттилоотӣ ва ғайра кӯшиш мекунанд ин масъаларо ҳамчун асоси назорати доимӣ қарор диҳанд. Барои дар амал татбиқ намудани ин мақсадҳо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ мувофиқи мақсад буда, таъмини амнияти онҳо дар ҳифзи манфиатҳои ин ташкилотҳо аз тақдирҳои беруна ва дохила нақшгузор буда, кӯшиш менамоянд, ки сатҳи рақобатпазирии худро дар бозори бонкӣ нигоҳ доранд.

Баланд бардоштани сатҳи пардохтпазирӣ ва иштироки бевосита дар чараёнҳои рақобатпазирӣ вазифаи асосии бонкҳо ва ташкилотҳои қарзӣ маҳсуб ёфта, онҳо доимо бояд дар дарёфти роҳҳои нави ба муваффақият расидан дар муҳити рақобатпазир бошанд ва ба навсозии амалиёту хизматрасониҳо ва техникаву технологияҳои худ таваҷҷуҳ зоҳир намоянд.

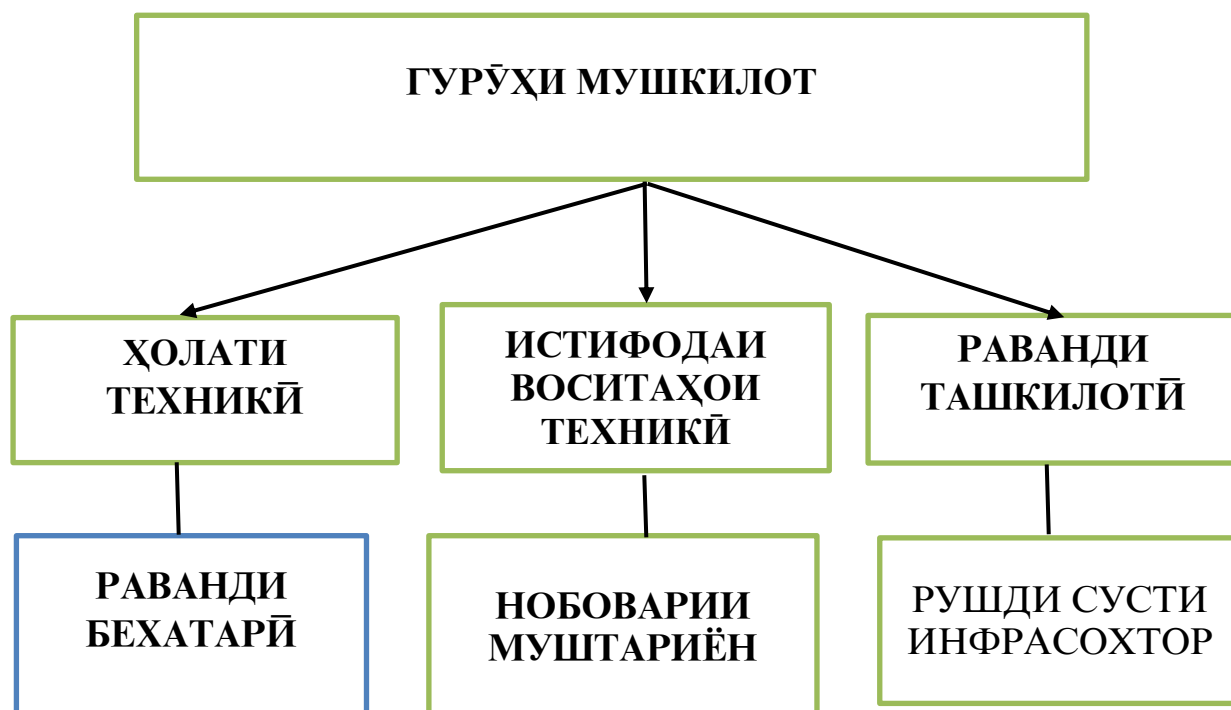
Дар шароити имрӯзаи рушди иқтисодӣ дар сатҳи мамлакат ва ҷаҳон низоми бонкӣ дар афзоиши ин тамоил нақши калидӣ дошта, баробари он хатари амнияти иттилоотӣ низ дар ҳолати афзоиш қарор дорад. Идоракунии амнияти иттилоотии низоми бонкӣ масъалаи ҷалталаб ба ҳисоб рафта, бо сабабҳои бо суръати баланд рушд кардани инфрасохтори электронӣ таъсири назарраси он ба низоми молиявии кишвар мунтазам мавриди таҳқиқ қарор мегирад.

Суръати баланди рушдро соҳиб будани технологияҳои иттилоотӣ ба тағйироте, ки дар низоми бонкӣ ба вучуд меоянд ва аз рушди босуръати хизматрасониҳои нави бонкӣ, афзоиши ташкилотҳои молиявӣ, пайдоиши маҳсулотҳои нав ва ҷаҳонишавии бозорҳои молиявӣ вобастагии зиёд дорад.

Ташкилотҳои молиявӣ қарзӣ амнияти иттилоотиро бо истифода аз воситаҳои гуногуни техникӣ, ки маълумотҳои махфӣ молиявии бонкро

муҳофизат менамоянд, таъмин мекунанд. Технологияҳои босамари иттилоотӣ иртиботӣ, дар баробари хавфҳои печидаи ҷаҳонишавӣ, дар рушди муваффақиятҳои институтҳои бонкӣ нақши калидӣ дошта, он имрӯз яке аз механизмҳои қомилан нави рушди ин институтҳо мебошад. Новобаста аз он ки дар сатҳи низоми бонкӣ технологияҳои иттилоотӣ дар ҳоли густариш мебошанд, ҳамеша бо худ мушкилоти ҷиддиро низ ҳамроҳ доранд.

Муаммоҳои истифодаи технологияҳои бонкӣ ба якҷанд гурӯҳ тақсим мешаванд, ки сохтори он чунин аст (расми 3.1).

Расми 3.1. - Таснифи мушкилот дар истифодаи технологияҳо аз ҷониби бонкҳо

Сарчашма. Аз тарафи муаллиф таҳия шудааст.

Дар ташкилотҳои бонкӣ мушкилоти техникӣ аз ҳама муаммои бузург буда, ин амнияти истифодаи бонкҳоро аз ҷониби муштариён низ дар бар мегирад. Навоварӣ дар доираи тақсими баланд ва афзоиши доимии киберҷиноятҳо ҳамбастагии зиёд дошта, дар баъзе маврид ба воситаи ин тамоюл ба фаъолияти бонкҳо таъсир мерасонанд. Имрӯз дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон мо шоҳиди як қатор ҷиноятҳои киберӣ ва хатарнок, ки асосан бо айби истифодабарандагони амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ рух

медиханд, мешавем ва айнан чунин тамоил ҳатто дар давлатҳои пешрафта низ ба назар мерасад. Дар ҳамин робита А.А. Мирзоалиев чунин қайд намудааст, ки “...замони пешравии технологияҳои иттилоотӣ дар баробари бартариятҳои зиёди худ, инчунин, паҳлуҳои дигар ҳам дорад, ки аз он гурӯҳи манфиатдор метавонад истифода барад” [106]. Тавре аз сарчашмаҳо бармеояд, “...аз соли 2013 то 2017 шумораи ҷинойтҳо бо истифода аз технологияҳои муосири иттилоотӣ дар Россия тақрибан 10 маротиба афзоиш ёфта, аз 11 ҳазор ҷинойт дар як сол ба 106 ҳазор расида буд. Дар соли 2017 афзоиши ҷинойтҳо нисбат ба давраи қаблӣ 26 фоизро ташкил дод” [94]. Ҳамчун таҷрибаи наздик З. Раҳимов чунин ишора намудааст, ки “...қобили зикр аст, ки дар соли 2017 буҷети бештар аз нисфи бонкҳои Россия афзоиш ёфта, барои амнияти иттилоотӣ аз ҳисоби афзоиши таҳдидҳои киберӣ ва ғайриқонунии нармафзори зараровар маблағ ҷудо намуда буданд. Яке аз оқибатҳои кӯтоҳмуддати ҷиддии ин гуна намуди ҷинойтҳо барои ташкилотҳои қарзӣ зарари обрӯ ва молиявӣ мебошад” [67].

Ҳамчунин, тибқи ин маълумот “...дар Россия соли 2017 35 млн корбарони интернет қурбонии ҷинойтҳои киберӣ шуданд. Дар саросари ҷаҳон дар соли 2017 978 млн истифодабарандагони интернет аз қаллобии киберӣ зарар دیدанд. Шумораи бештари одамон, ки аз ҳамлаҳои киберӣ дар соли 2017 осеб دیدанд, дар Чин - беш аз 36% аз шумораи умумӣ, Ҳиндустон (19,06%), ИМА (14,69%) ва Индонезия (6,08%). Дар Россия қурбонии қаллобӣ нисбатан кам - 3,64% аз шумораи умумӣ буд. Зиёда аз 53% ҳамлаҳои киберӣ бо паҳн намудани вирусҳо ва 38% ҳамлаҳо ба истилоҳи “фишинг” (дуздии паролҳо, маълумот дар бораи кортҳои бонкӣ ва ғ.) амалӣ мегарданд” [94].

Дар як даҳаи охир бо шарофати рушди технологияҳои рақамӣ ҳамлаҳои DDoS (28% киберҷинойтҳо) васеъ паҳн шудаанд, ки барои раҳнасоии ҳисобҳо ба воситаи бонкдорӣ мобилӣ ва интернетбонкинг зухур намудаанд ва ин тамоюл низ дар 4-5 соли охир дар Тоҷикистон низ мавҷуд аст ва бо хавфҳои киберӣ, ки ба шикасти суратҳисоб ва рабудани маблағҳо мунҷар

мегардад, ба назар мерасад. Баъзе мавридҳо дар тамоми давлатҳо, аз он ҷумла дар Тоҷикистон ҳамлаҳои киберӣ боиси аз суратҳисоби мизочон рабудани маблағҳои пулӣ мегарданд, ки дар ин амал шарикӣ занҷиравӣ ва ҳатто дар баъзе мавридҳо иштироки кормандони бонк дар раҳна намудани суратҳисоби мизочон бо роҳи амалкардҳои қалбакӣ ба назар мерасад.

Дар тамоми соҳаҳои фаъолияти ҷомеа истифодаи технологияҳои иттилоотӣ рушди бемайлони дошта, ҳамчун омилҳои муҳим баҳри пешрафти ҳар як соҳа нақши назаррас дорад.

Аммо, бо вуҷуди ин бартариятҳо, технологияҳои иттилоотӣ воситаи асосии ба даст овардани даромади як гурӯҳ шахсон (қаллобон) ба ҳисоб меравад. Яъне бо истифода аз барномаҳои навини технологӣ ба захираи иттилоотии ташкилотҳои молиявӣ дохил шуда, амнияти ташкилотҳо ва мизочонро ҳалалдор менамоянд. Инчунин, дар солҳои охир миқдори ҳолатҳои шикастани амнияти молиявӣ иттилоотӣ дар шабакаҳои интернетӣ ва иҷтимоӣ бештар гардидааст, ки тавассути он ба маълумотҳои шахсии мизочон дохил гардида, ба онҳо зарари молиявӣ мерасонанд.

Бояд гуфт, ки аксар Интернет-серверҳо бо истифода аз протоколи бехатарии HTTPS (Васеҷунии протоколи HTTPS барои дастгирии рақамгузорӣ ва бо мақсади таъмини бехатарӣ) хизматрасонӣ мекунанд. Ин намуди хизматрасонӣ дар проксерверҳо танҳо ҳангоми пайвастшавӣ ба қайд гирифта мешаванд. Тибқи меъёрҳои бехатарии иттилоотӣ маълумотдиҳӣ институтҳои молиявӣ низ дар истифодаи ин чараён пайваст буда, он ба бонкҳо низ пайвастагии зиёд дорад. Қайд кардан зарур аст, ки дар ҳамлаҳои киберӣ ва шикасти мавқеи ҳимоявии бонк аксар маврид риояи таносуби бехатарӣ муҳим ва зарурӣ мебошад.

Бонки миллии Тоҷикистон вобаста ба ҳолат ва ҳодисаҳои дар низомии бонкӣ бавучудода вобаста ба муаммоҳои интернетӣ ва технологӣ бо низомии бонкии кишвар пайваста ҷорбинҳои гуногуни фаҳмондадиҳӣ ба роҳ мондаас, ки асоси онро ҳифзи иттилоот ҳозиринро бо усулҳои муосири таъмини амнияти иттилоот шинос менамоянд.

Яке аз воситаҳои муосири технологияҳои иттилоотӣ ин кортҳои пластикӣ ба ҳисоб мераванд, ки асосан онҳо боиси аз даст додани маблағҳои электронӣ аз тарафи қаллоб мегардад, ҳарчанд ки аз ҷиҳати низоми амният он муҳофизати мустаҳкам дорад.

Низоми амнияти кортҳои пластикӣ аз муҳофизати бисёрсатҳа таъмин буда, баҳри ҳифзи он аз қалбакӣ будан якчанд омил, аз қабили раҳи магнитӣ, имзои соҳиби корт, рамзи CVV, рамзҳои гуногун барои дастрасӣ ба маълумот ва истифодаи он, воситаи махсус барои санҷиши ҳақиқӣ будани корт ва ғайра истифода бурда мешавад. Бар замми ин, воситаҳои муҳофизатӣ барои банкоматҳо таъйин карда мешавад, ки он барои ҳифзи банкоматҳо аз қаллобони молиявӣ ва маҳдудиятҳо барои гирифтани яквақтаи маблағи калон нигаронида шудааст.

Ташкилотҳои қарзӣ барои ҳама намуди пардохтҳои бонкӣ системаи амният, аз қабили усулҳои ҳифзи иттилоот, ҳуҷҷатҳо ва мониторинги хавфҳоро омода мекунанд. Чунин низоми муҳофизатӣ барои коҳиш додани хавфҳо ҳангоми анҷом додани амалиётҳои молиявӣ хизмат менамояд.

Илова бар ин, дар ҷомеаи имрӯза истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ барои автоматикунони равандҳо дар низоми бонкӣ яке аз шартҳои асосии пешбурди соҳаи бонкӣ аст, зеро суръати самаранокии меҳнатро тавассути тезонидани ҷараёни кор афзоиш медиҳад. Мутаассифона, дар бисёр ҳолатҳо сохтори равандҳо дар дохили корхонаҳо бетағйир боқӣ мемонад.

Гузариш ба шаклҳои нави хизматрасониҳои автоматикунонидаи бонкӣ, агарчанде дар марҳалаи аввал як раванди мураккаб бошад ҳам, он дар марҳалаи дигар шаффоф ва бемаҳдуд анҷом додани ҷараёни амалиёт ва хизматрасониҳоро бидуни ба назар гирифтани вақт имконпазир мегардонад. Маъмулан анҷоми амалиётҳо ва дигар хизматрасониҳои пулӣ байни субъектҳо ва одамони алоҳида тавассути истифодаи технологияҳои рақамӣ сурат мегирад ва ин метавонад ба рушди нармафзорҳои идоракунии бонк дар сатҳи зарурӣ мусоидат намояд. Илова бар ин, истифодаи васеи технологияҳо

ба бонк имкон медиҳад, ки маълумоти муҳимро бонк ҳифз намуда, самаранокии идоракуниро дар заминаи дороиҳои бонкӣ таъмин намояд.

Тавре ки З. Раҳимов иброз намудааст, “... инкишофи назарраси имкониятҳои технологияҳои компютерӣ, рушди шабакаҳои иттилоотӣ, эҷоди технологияҳои нави иттилоотӣ ба дигаргуниҳои кулӣ дар тамоми соҳаҳои ҷомеа - истеҳсолот, илм, маориф, тиб ва ғайра оварда мерасонад. Сокинони кишварҳои пешрафтаи дунё хуб дарк мекунанд, ки такмил додани технологияҳои иттилоотӣ вазифаи муҳим ва гаронарзиш аст” [68].

Тавре дар ҳамин сарчашма омадааст, дар баробари фармонҳо ва дигар барномаву стратегияҳо боз бо қабули “...як силсила асноди расмӣ ва қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи маълумоти шахсӣ”, “Дар бораи сирри давлатӣ”, “Дар бораи ҳифзи иттилоот”, “Дар бораи ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот”, “Дар бораи ҳуччати электронӣ”, “Дар бораи стандартонӣ”, “Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият”, “Дар бораи иттилоотонӣ”, “Дар бораи иттилоот”, “Дар бораи имзои электронии рақамӣ”, “Стратегияи рушди технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2020”, барои воридшавӣ ва истифодаи навгониҳои технологияҳои иттилоотии муосир дар ҳамаи соҳаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаҳои мусоиди ҳуқуқӣ фароҳам оварда шуданд” [68]. Инчунин, як қатор стратегияҳои дигари давлатӣ қабул гардидаанд, ки ба ислоҳ ва рушди ин раванд нигаронида шудаанд [23; 24; 25].

Бояд иброз дошт, ки барои расидан ба ҳадафҳои рақамикунонии амалиёт ва хизматрасониҳо бонкӣ ва ба таври таъҷилӣ гузаштан ба он, дар баробари ҳама фармонҳо ва барномаву стратегияҳо, боз “Стратегияи рушди технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2020” ва “Стратегияи рушди технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионии БМТ барои солҳои 2018-2020” қабул шудааст, ки пурра равандҳои татбиқи технологияҳои рақамиро дар кишвар дар бар мегирад.

Илова бар ин, имрӯзҳо дар фаъолияти бонкӣ мафҳуми “*retail banking*” мавҷуд аст, ки маънояш ҳамаи намудҳои хизматрасонӣ ба шахсони алоҳида

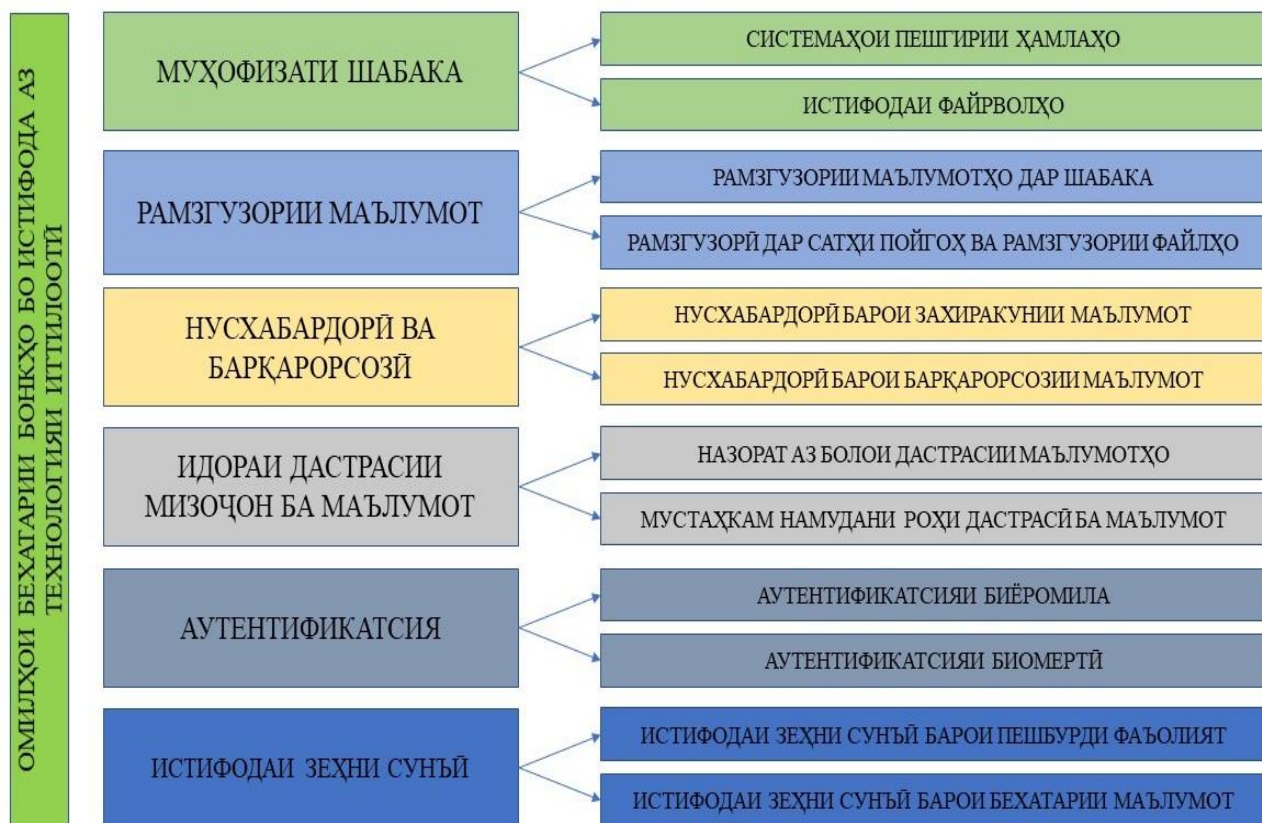
мебошад. Аммо хизматрасонии мизочон аксар вақт яке аз намудҳои захирабандии корҳо боқӣ мемонад. Дар Тоҷикистон проблемаи автоматикунории соҳаи retail banking *тадриҷан* ба амал омада истодааст, аз ин рӯ, масъалаи мазкурро аз ибтидо ба таври маҷмӯӣ ва босаводона ҳал намудан муҳим аст. Инчунин, мувофиқи имкон навоариҳоеро, ки ширкатҳои хориҷии таҷрибадор ва дорои технологияҳои дилпур пешниҳод менамоянд, бодикқатона омӯختан ва дар амал татбиқ намудан зарур аст.

Бо истифода аз технологияҳои муосир таъмин намудани амнияти молиявии фаъолияти бонкӣ дар шароити муосир вазифаи аввалиндараҷа ба ҳисоб меравад. Бо афзоиши шумораи таҳдидҳои киберӣ дар шароити рушди рақамикунории иқтисодиёт бонкҳоро зарур аст, ки чораҳои пешгирии қаллобиро сари вақт андешанд:

1. Рамзгузории маълумот барои ҳифзи он: Истифодаи усулҳои рамзгузорӣ, ба монанди TLS ва SSL барои ҳифзи маълумоти муштарӣ;
2. Аутентификасияи муштарӣ;
3. Истифодаи системаҳои мониторинг барои ҷустуҷӯ, муайян ва пайдо кардани фаъолияти шубҳанок;
4. Истифодаи технологияҳои зеҳни сунъӣ;
5. Истифодаи Blockchain барои шаффофият ва амнияти транзаксияҳои криптоасъор;
6. Истифодаи технологияҳои биометрӣ (Муайянкунӣ аз рӯи изи ангушт, чеҳра ё овоз. Инчунин, смартокортҳо бо технологияи биометрӣ: насли нави кортҳои бонкӣ, ки бо сенсорҳои биометрӣ мучаҳҳаз шудаанд, ба муштариён имкон медиҳанд, ки бидуни ворид кардани PIN-рамз транзаксияҳоро тасдиқ кунанд);
7. Истифодаи технологияҳои абрӣ. Ин платформаҳои абрӣ сатҳи баланди амният ва микёспазирро пешниҳод мекунад. Бо рамзгузорӣ ва сегментатсия кардани додаҳо бонкҳо метавонанд хатари ихроҷи маълумот ва ҳакерҳоро кам кунанд;
8. Санҷиши мунтазами воридшавӣ;

9. Истифодаи ҳамлаҳои хакерии санҷишӣ: коршиносони соҳаи киберамният ҳамлаҳоро тақлид мекунанд, то муқовимати системаро ба хакерӣ санҷанд.

Инчунин, барои бехатарии фаъолияти бонкҳо омилҳои гуногун вучуд доранд, ки онро дар расми 3.2. дидан мумкин аст.

Расми 3.2. Омилҳои бехатарии бонкҳо бо истифода аз технологияҳои иттилоотӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Аз маълумоти дар расм овардашуда бармеояд, ки истифодаи технологияҳои рақамӣ на танҳо дар таъмини амният ва бехатарии бонк, балки дар рушду рақобатпазирии он таъсири мусбат мерасонад. Бо илова ба баъзе мушкилоти дар истифодаи технологияҳои рақамӣ ҷойдошта, афзалият ва бартарии он дар пешрафти бонк ниҳоят муҳим ва зарурӣ буда, он аз як қатор унсурҳои муҳим ва таъсиррасон иборат аст.

Илова ба ин, “...Бонки миллии Тоҷикистон низ барои таъмини бехатарии фаъолияти бонкӣ, таъмини амнияти иттилоотӣ, идора кардани хавфҳо ва коҳиш додани онҳо санадҳои меъёрии ҳукукии зиёдеро, аз қабيلي Дастурамали №247 «Дар бораи ташкили низоми идоракунии хавфҳо ва

назорати дохилӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ», Дастурамали №246 «Оид ба талаботи истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ ва таъмини амнияти иттилоот ҳангоми ташкили фаъолияти бюрои таърихи қарз», Дастурамали №190 «Дар бораи тартиби хизматрасонӣ тавассути қортоҳои пардохтии бонкӣ», Тартиби ҳисобгирӣ ва интиқол додани маблағҳои электронӣ, Қоидаҳои фаъолияти Низоми автоматишудаи байнибонкии интиқоли маблағҳо, Талаботи ҳадди ақал ба таъминоти барномавию техникии ташкилотҳои қарзии молиявӣ ва ғайраро ба амал баровардааст. “...Ба воситаи ин санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ фаъолияти бонкӣ танзим, беҳатарию он таъмин ва ҳавфҳо коҳиш дода шуда, маълумотҳои мизочон ҳифз карда мешаванд” [47].

Истифодаи пулҳои электронӣ дар тақвияти низомҳои иттилоотӣ масъалаи дигари амнияти иттилоотӣ буда, он дар асоси санадҳои БМТ танзим карда мешавад. Тавре гуфта шудааст, “...маблағҳои электронӣ – маблағҳо бо пули миллий ё асъори хориҷӣ, ки қаблан аз ҷониби шахси воқеӣ ба таҳвилгари хизматрасониҳои пардохтӣ пешниҳод шудаанд ва аз ҷониби таҳвилгари хизматрасониҳои пардохтӣ иттилоот оид ба андозаи пулҳои бе қушодани суратҳисоби бонкӣ додашуда барои иҷрои уҳдадорихои пулии шахси воқеӣ дар назди шахсони сеюм ба ҳисоб гирифта мешавад” [26]. “...Барои танзими дурусти ин масъала дар БМТ маркази просесингии миллий ташкил шудааст, ки мушаххасот ва зарурати онро дар шароити рушди технологияҳои рақамӣ ва доштани низоми миллии пардохт Ш. Салоҳидинов дар мақолаи худ мукаммал баён намудааст” [119, с. 41].

Бинобар ин, барои таъмини амнияти иттилоотии низоми бонкӣ аз тадбирҳои гуногуни зерин истифода бурдан мумкин аст:

- таъмини амнияти иттилоотии бонк ва манъи дастрасӣ ба он (ҳатто аз тарафи қормандони бонк), инчунин, маҳдудиятҳои қиддии дастрасӣ ба он аз тарафи шахсони сеюм;

- мушаххаскунии шахсияти мизочон бо дарназардошти имкониятҳои иҷтимоӣ ва самти фаъолияти он;

- мустаҳкам намудани воситаҳои интиқоли маълумот дар заминаи технологияҳои муосири иттилоотӣ иртиботӣ дар кишвар;
- дар сатҳи зарурӣ ҳифзшаванда намудани барномаҳо ва дигар воситаҳои электронии пардохтӣ, ки ба воситаи он чараёни анҷоми хизматрасониҳо иҷро ва назорат бурда мешавад;
- насби барномаҳои эътимоднок ва боварибахш барои анҷом ва истифодаи амалиёт ва хизматрасониҳо ва ғ.

3.2. Истифодаи усулҳои ҳозиразамони фаъолгардони бахши бонкӣ дар ҳолатҳои бӯҳронӣ

Бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ аз муҳимтарин сохторҳои иқтисодии давлат маҳсуб ёфта, бо фаъолгардии худ метавонад дигар бахшҳои калидии кишварро ба хотири суботи иқтисодӣ ва рушди ҳаматарафаи он ҳавасманд гардонад. Зеро асоси пешрафти тамоми соҳаҳои фаъолиятро муносибатҳои пулӣ ва чигунагии дастрасӣ ба онҳо ташкил медиҳад. Аз ҳамин хотир, равишҳои нави ба рушд нигаронидашудаи бонкӣ, пеш аз ҳама, баназаргирии давраҳои бӯҳронӣ ва пушти сар намудани онҳоро дар шароити имрӯза дар бар мегирад. Зеро яке аз хосиятҳои асосии равандҳои ҷаҳонишавӣ дур кардани сохторҳои муҳимми иқтисодӣ аз майдони рақобат бо сабаби риоя накардани таносубҳои меъёрии мавҷудият дар ин майдон аст. Зеро бидуни гузаштан ба онҳо тамоми имкониятҳои стратегӣ бо сабаби дер гузаштан ё истифода нагардидани ин меъёрҳо боиси нобудии бонк ё дигар ташкилоти молиявӣ қарзӣ мегардад. Дар робита ба ин яке аз масъалаҳои асосии раванди ҷаҳонишавӣ дар шароити имрӯза истифодаи технологияҳои рақамӣ дар иҷрои амалиёт ва хизматрасониҳо мебошад, ки бевосита ба амният ва рушди бонк таъсиргузор аст.

Дар баробари ин, бо сабаби масъалаи актуалӣ будани хавфҳои низоми бонкӣ олимону коршиносон низ ба он аҳаммият медиҳанд, "...зеро хавф ин ҳодисаи ба назар ноаён мебошад, ки ҳангоми ба вучуд омаданаи бонк

даромади пешбиниамудаи худро аз даст медиҳад. Дар дигар маврид, баъзе олимон бар он ақидаанд, ки хавфи бонкӣ дар натиҷаи тараққиёти номуътадили иқтисодиёт низ ба вучуд меояд. Зеро бонкҳо он даромаде, ки чашмдор буданд, ба даст намеоранд” [52, с. 146].

Иловатан дар ҳамин ҷо чунин қайд гардидааст, ки “...хавф ин ҳодисаи таърихӣ ва иқтисодӣ мебошад. Чун ҳодисаи таърихӣ хавф аз ҷониби одамон қабул карда шудааст. Аммо ҳамчун ҳодисаи иқтисодӣ мумкин аст ба вучуд ояд ё ба вучуд наояд. Вобаста ба ин, дар низоми бонкдорӣ имрӯза тамоюлҳои бавучудонӣ хавфҳои бонкӣ сабабу ангезаҳои гуногун доранд, ки дар онҳо таъсири омилҳои субъективӣ ниҳоят калон аст. Махсусан дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар афзоиши хавфҳои бонкӣ омилҳои субъективӣ зиёданд, ки хавфҳои иқтисодӣ боиси ошкор гардидани онҳо дар сатҳи низоми бонкӣ гардид. Яъне хавфҳои субъективӣ, агар дар бонк вучуд дошта бошанд ҳам, вале барои ҷомеа номуайян мебошанд ва хавфҳои иқтисодӣ боиси ошкор гардидани ин хавфҳо дар иқтисодиёт мегарданд” [52, с. 147].

Новобаста аз он ки дар таҷрибаи ҷаҳонӣ хатар ба монанди як ҳодиса ноаён ва ғайри қобили пешбинӣ талаққӣ мегардад, ҳамоно эҳтимолияти бавучудонӣ он ба таври доимӣ ҷой дорад. Аз ин хотир, бархӯрд намудан бо равандҳои эҳтимолии хавфҳои бонкӣ ягона омилест, ки метавонад дар сурати сар задани он тамоми эҳтимолиятро дар раванди идоракунии имконпазир намуда, шиддати таъсиррасониро ба маротиба кам гардонад.

Амсилаи асосии идоракунии хавфҳо, агарчанде дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ дар Тоҷикистон вучуд дошт, аммо зарурати идоракунии он бо як ҷиддият баъди бухрони молиявии ҷаҳонӣ дар соли 2008 аҳаммияти нав пайдо намуд. Зеро равандҳои омилӣ дар давраи бухрон тезутунд гардида, тамоми муаммоҳои пинҳонии бонкҳоро ошкор намуд, ки ин раванд бо мурури замон хосияти занҷиравӣ касб кард ва як қатор мушкилот ба миён овард. Гуфтан мумкин аст, ки бухрони молиявӣ дар як давраи муайян дар

Тоҷикистон бӯҳрони бонӣ ва эътимодро ба вуҷуд овард ва дар як муддати кӯтоҳ низоми бонкии кишварро осебпазир гардонид.

Новобаста аз он ки пайдоиши хавфҳо дар низоми бонкӣ дар шароити бӯҳронӣ як раванди мураккаб арзёбӣ мегардад, он бештар хосияти омилӣ бавуҷудой дорад, ки онро мо дар ду равиши асосӣ арзёбӣ намудем (нигар. расми 3.3).

Расми 3.3. - Омилҳои таъсиррасон ба рушди иқтисодӣ ва шиддати хавфҳои бонкӣ

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Вобаста ба вазъи низоми бонкии Тоҷикистон омилҳои асосии бавуҷудоии хавфҳо ба омилҳои берунӣ, балки омилҳои дохилӣ ба дарназардошти риоя нагардидани як қатор таносубҳои беҳатарӣ мебошад. Дар ҳамин асос зарурати идоракунии хавфҳо дар ҳама шароит аз баназаргирии омилҳои дохилӣ ва берунӣ ҷиҳати баромадан аз вазъи бӯҳронии муҳити иқтисодиро фарогирифта оғоз мегардад. Бидуни пурзӯр намудани воситаҳои

муҳофизавии дохилӣ устувории бонкӣ ва идорашавандагии хавфҳо таъмин намегардад. Бинобар ин, ислоҳот дар раванди идоракунии хавфҳо метавонад ба низоми бонкии кишвар як қатор чораҳои пешгирикунандаро ба миён оварад.

Таваҷҷуҳ зоҳир намудан ба ҳолатҳои бухронӣ ва аз вазъиятҳои душвор берун баровардани бонк метавонад аз он нуқтаҳои оғоз гардад, ки воқеан осебпазирии бонк аз ҳамаи ҷо оғоз мегардад. Ғайр аз ин, дурнамои рушди сандуқи қарзии низоми бонкӣ сифати чунин омили таъсиррасон дар сатҳи осебпазирӣ ҳисоб мегардад. Новобаста аз душвор шудани фаъолияти бонку ташкилотҳои қарзӣ баъд аз солҳои 2015 зарур аст, ки таҳқиқи ба хавф мувоҷеҳ шудани бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкиро дар сатҳи зарурӣ ба роҳ монда, роҳҳои баромадан аз вазъи бухрониро дар асоси таҳлили дурусти нишондиҳандаҳо дарёфт намоем.

Идорашавандагии устувории бонк ҳамеша бо сатҳи доройҳои бонкӣ ва меъёрҳои устуворӣ вобаста буда, ба он мақоми танзимгар дода шуда, ҳуди бонкҳо ва ташкилотҳои қарзӣ аҳаммият медиҳанд. Тавре аз таҳлилҳо бармеояд, баъди таҷриба кардани як қатор мушкилот низоми бонкӣ ба ин масъала таваҷҷуҳ зоҳир намуда, рушди онро ҳамчун асоси пешрафт ҳисоб намуд ва ба баланд бардоштани меъёрҳо ва дигар нишондиҳандаҳои зарурӣ аҳаммияти аввалиндараҷа дод (нигар ҷадвали 3.1).

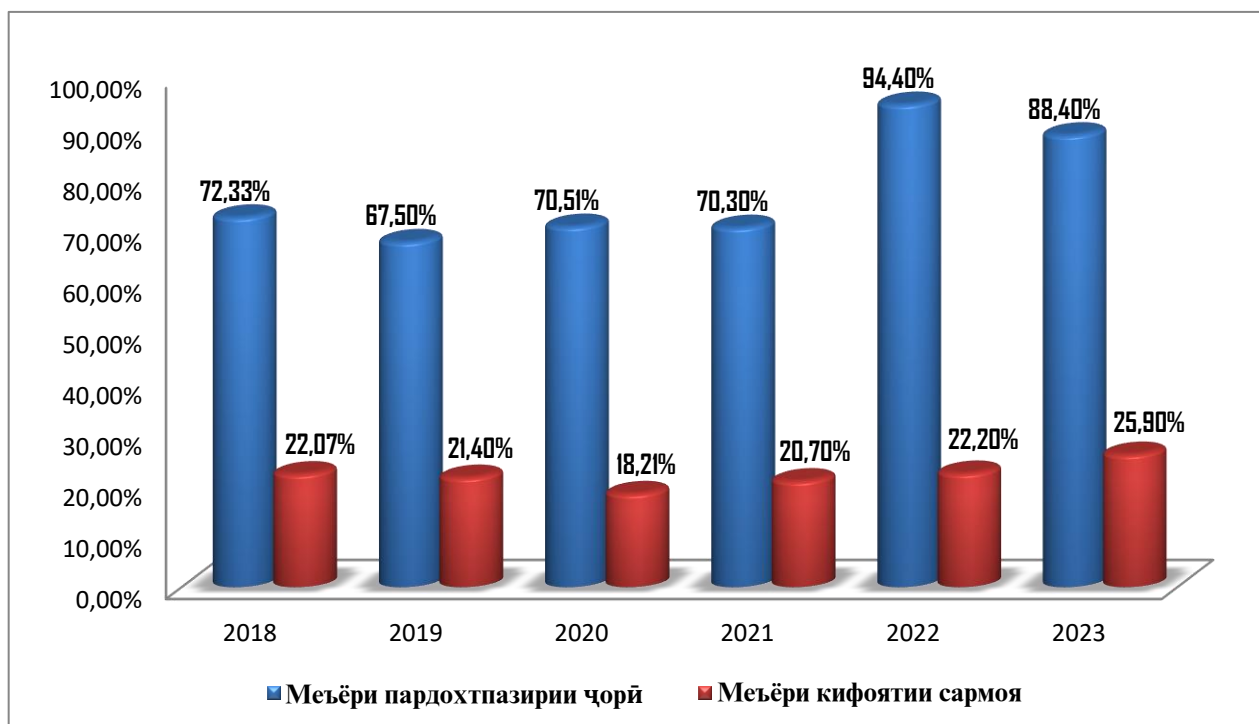
**Чадвали 3.1. - Нишондиҳандаҳои меъёрии устувории молиявии
низомии бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2014-2023 (бо%)**

Солҳо	Кифоягии сармоя	Пардохтпазирӣ	Даромаднокӣ	Сифати сандуқи қарзӣ
2014			1,36	22,6
2015			3,17	37,8
2016			3,17	58,1
2017			3,01	35,8
2018	22,07	72,33	1,30	30,3
2019	21,4	67,5	1,4	26,4
2020	18,21	70,51	1,4	23,4
2021	20,7	70,3	1,43	22,8
2022	22,2	94,4	3,1	14,0
2023	25,9	88,4	3,1	11,4
Тағйирёбӣ	+3,02 б.ф	+ 16,07 б.ф	2,27	0,50

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои [31; 32; 33; 34; 35;].

Дар айни замон мувофиқи таҳлилҳо ва баррасиҳо, яке аз нишондиҳандаи асосие, ки устувории бонкиро таъмин мегардонад, дар низомии бонкӣ кифоягии сармояи бонк мебошад, ки меъёри мутавозини он дар як сатҳи муайян нигоҳ дошта шуда, бо ин роҳ устувории бонк таъмин ва бехатарии бонк нигоҳ дошта мешавад. “...Меъёри кифоягии сармояи ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар санаи 31 марти соли 2023 ба андозаи 25,9 фоизро ташкил намуд, ки нисбат ба талаботи муқарраршуда (12 фоиз) 13,9 банди фоизӣ зиёд мебошад”[47]. Вобаста ба ин нишондиҳандаҳо бояд ибраз дошт, ки дар шароити муосир барои ҳимояи манофеи умумии бонк ва таъмини амнияти он зарур аст, ки на танҳо аз меъёри кифоягии сармоя, балки дигар меъёрҳои низ барои таъмини суботи низомии бонкӣ аз меъёри муқарраршуда боло нигоҳ дошт, то рушди устувори бонк дар равандҳои тағйирёбии вазъи иқтисодӣ дар муҳити дохилӣ ва берунӣ нигоҳ дошта шавад. Амалан кифоягии сармоя ва дигар дороиҳои бозоргирии бонк метавонад дар доираи нишондиҳандаҳои пешбинишуда пардохтпазирӣ бонкро таъмин намоянд. Лаппишҳои тағйирёбии меъёрҳои пардохтпазирӣ ва кифоягии сармоя ба таври алоҳида дар диаграммаи 3.1 пешниҳод шудааст.

Диаграммаи 3.1. Меёри пардохтпазирии чорӣ ва кифоятии сармояи ташкилотҳои қарзии молиявӣ

Сарчашма: Дар асоси маълумотҳои [31; 32; 33; 34; 35; 36] омода шудааст.

Дар сатҳи низоми бонкӣ ба монанди он ки ҳуҷайра дар организми инсон нақши асосӣ дорад, пардохтпазирӣ низ дар сатҳи низоми бонкӣ чунин вазифаи хосро иҷро менамояд. Албатта, вуқуи тамоми хавфҳо аз пардохтпазирии ҳар як бонку ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ вобастагии зиёд дорад. Чӣ тавре ки аз маълумотҳо бармеояд, дар сатҳи низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон меёри пардохтпазирии чорӣ ташкилотҳои қарзии молиявӣ ҳамеша мавриди таваҷҷуҳ қарор мегирад ва ба меёри мувофиқашудаи он аҳаммият медиҳанд. Тавре аз таҳлилҳо бармеояд, соли 2023 ин нишондиҳанда ба 88,4 фоиз баробар гардида, нисбат ба талаботи муқарраршудаи БМТ (30 фоиз) 58,4 банди фоизӣ зиёд аст. Албатта, барои нигоҳ доштани мувозинати бонк дар лаппишҳои бозори бонкӣ ба ин масъала аҳаммият додан мувофиқи мақсад мебошад.

Вобаста ба ин, моро зарур омад, ки дар давраи солҳои 2015-2023 нишондиҳандаҳои меёрии устувории молиявии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистонро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода, вобаста ба натиҷаҳои

бадастовардашуда пешниҳодҳои мушаххаси худро манзур намоем (нигар чадвали 3.2).

Чадвали 3.2. - Нишондиҳандаҳои меъёрии устувории молиявии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2014-2023 (бо%)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо							Соли 2023 нисбат ба соли 2014 (афзоиш)	
	2014	2016	2018	2020	2021	2022	2023	Мутлақ	Нисбӣ
Дороиҳо (млн сомонӣ)	14 854,1	21 187	21 201,0	26 307,4	25 879,6	24 983,0	31 444,4	16590,3	111,6%
Сандуки қарзӣ (млн сомонӣ)	9 661,3	9 823,1	8 677,2	10 882,5	11 136,8	12 857,4	14 755,2	5093,9	52,7%
Қарзҳои қолабӣ (млн сомонӣ)	7 482,1	4 111,0	6 045,0	8 336,7	8 602,6	11 054,9	13 076,9	5594,8	74,7%
Қарзҳои таснифшуда (млн сомонӣ)	2 179,2	5 712,1	2 632,2	2 545,8	2 534,1	1 802,4	1 678,3	-500,9	-22,9%
Уҳдадорӣҳо (млн сомонӣ)	12 507,8	15 690,1	15 287,3	19 131,7	18 539,9	19 646,6	24 796,4	12288,6	98,2%
Амонатҳои маҷмӯӣ (млн сомонӣ)	6 691,5	9 244	9 723,8	11 414,2	10 747,0	11 537,2	16 000,9	9309,4	2,391 мар
Сармояи тавозунӣ (млн сомонӣ)	2 346,3	5 496,9	5 913,6	7 175,7	7 339,7	5 336,4	6 648,0	4301,7	2,833 мар

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти [31; 32; 33; 34; 35; 36; 37].

Аз рӯйи ин меъёрҳо ба муваффақиятҳои минбаъдаи бонк ва низоми бонкӣ баҳо дода, рушди онро то як андоза муайян менамоянд. Дар баробари дигар меъёрҳои нисбии дар боло зикргардида, боз дигар нишондиҳандаҳои маҷмӯӣ низ мавҷуданд, ки аз рӯйи онҳо сатҳи устувории бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ баҳо дода мешаванд.

Таҳлили маълумотҳои чадвали мазкур нишон медиҳад, ки новобаста аз он ки қисми зиёди бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ба ҳолати муфлисшавӣ дучор гардидаанд, фаъолияти низоми бонкӣ дар солҳои таҳлилшаванда муътадил буда, дар ин самт чорабиниҳои гуногуни пешгирикунада амалӣ карда шудаанд. Новобаста аз ин, дар аксар маврид

нишондиҳандаҳо тамоюли мусбат доранд, албатта, ҳастанд солҳое, ки ин нишондиҳандаҳо ташвишоваранд. “...Дар давраи таҳлилшаванда дороиҳои низоми бонкӣ 111,6% ва сандуқи қарзии низоми бонкӣ 52,7% афзоиш ёфтааст. Бояд иброз дошт, ки дороиҳои ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар санаи 31 мартӣ соли 2023 маблағи 31444,4 млн сомони ро ташкил дода, нисбат ба ҳамин давраи соли 2022 ба 6461,7 млн сомонӣ ё 25,9 фоиз афзоиш ёфтааст, ки асосан бинобар зиёдшавии пули нақд, маблағҳо барои гирифтани аз Бонки миллии Тоҷикистон ва бақияи сандуқи қарзӣ ба амал омадааст” [47].

Чунин тамоюли зиёдшавӣ моро ба он умедвор менамояд, ки дар 5-10 соли охир вобаста ба вазъияти имрӯзаи рушди нишондиҳандаҳои асосии низоми бонкӣ тамоюли рушди онҳо метавонад чашмрас гардида, сатҳи таъсиррасонии онҳо ба иқтисодиёт афзоиш ёбад. Албатта, дар баробари қарзҳо ва дороиҳои низоми бонкӣ ҳамчун маҷмуи таркиби амонатҳои шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ низ дар муваффақиятҳо ва дастовардҳои ин ё он бонк муҳим ва зарурӣ мебошанд. Хотирнишон намудан мумкин аст, ки дар ду-се соли охир амонатҳои ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар санаи ҳисоботӣ 16000,9 млн сомони ро ташкил намуда, нисбат ба ҳамин давраи соли 2022 ба 4463,7 млн сомонӣ ё 38,7 фоиз афзоиш ёфтаанд.

Ҳамзамон бо ин, ҳиссаи амонатҳои ташкилотҳои қарзии молиявӣ бо аъёри хориҷӣ дар санаи ҳисоботӣ 44,7 фоизро ташкил дода, нисбат ба ҳамин давраи соли 2022 ба андозаи 3,2 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст. Чунин тамоюли коҳишёбӣ, бинобар сабабҳои сатҳи баланди лаппишҳои қурбӣ, ба таври нақшавӣ ва ҳосияти стратегӣ бонкҳои тичоратиро водор намуд, ки барои баромадан аз таъсири хавфи ин тамоюл чунин самтро пеша намоянд. Дар таҷрибаи солҳои охир сабаби дигари таъсиррасон ва ҳассос, ки ба сатҳи барҳамхӯрии бонкҳо таъсири манфӣ расонид, ин омилҳои аъёрий дар илова ба бӯҳронҳо, таҳримҳо ва шокҳои иқтисодӣ буд, ки якбора шиддати тағйирёбии шумораи бонкҳоро ба миён овард (нигар чадвали 3.3).

Чадвали 3.3. - Тағйирёбии таркибии сохтори низоми бонкӣ дар солҳои 2015-2023 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо адад)

Бонкҳо	Солҳо									Соли 2023 нисбат ба соли 2014 (+/-)	
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	Мутлақ	Нисбӣ
Бонкҳо	17	18	17	17	17	19	19	14	15	-2	- 11,75 %
Ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	0%
Ташкилотҳои маблағгузори и хурд	106	86	67	62	58	50	50	48	48	-58	- 54,7%
Ташкилотҳои амонатии қарзии хурд	39	38	27	25	22	18	18	19	19	-20	- 51,2%
Ташкилотҳои қарзии хурд	31	14	7	6	6	5	5	3	3	-28	- 90,3%
Фондҳои қарзии хурд	36	34	33	31	30	27	27	26	26	-10	-27,7

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси [31; 32; 33; 34; 35; 36; 37].

Идоракунии хавфҳо дар низоми бонкӣ омили асосии ташаккули имкониятҳои нав бо амалиётҳои фарогир ва сердаромад буда, он ба таври мудовим дар маркази диққати роҳбарият ва дигар сохторҳои дахлдор, ки масъули назорат ва танзими ин масъала мебошанд, маҳсуб меёбад.

Қайд кардан зарур аст, ки шадидтарин тамоюли барҳамхӯрии бонкҳо дар Тоҷикистон агар аввалин маротиба соли 1998, баъди қабул намудани Қонуни ҚТ “Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкӣ” бошад, пас такрори ҳамин тамоил баъд аз соли 2015 дар Тоҷикистон оғоз гардид, ки аз сатҳи барҳамхӯрии солҳои 1998 кам набуд. Қайд кардан зарур аст, ки тамоюли тағйирёбии низоми бонкӣ тибқи таҳлилҳои анҷомгардидаи чадвали 3.4 мушаххасан нишон дода шудааст, ки аз ин 11,7% ба бонкҳо, ташкилотҳои

амонатии қарзии хурд – 51,2%, ташкилотҳои қарзии хурд 90,3% ва фондҳои қарзии хурд 27,7% сатҳи барҳамхӯрӣ доштанд ва ин метавонад дар бад гардидани авзои низоми бонкӣ, сатҳи рушди иқтисодиёт ва сатҳу сифати хизматрасониҳо таъсири манфӣ расонад.

Хосияти занҷиравӣ доштани хавфҳои бонкӣ ҳамеша хатарнокии бонҳоро боло мебардорад ва идораи самараноки он роҳи ягонаи баромадан аз ин вазъият аст. Тавре маълум аст, дар баланд гардидани шиддати хавфҳо, агар аз як тараф, бухронҳо таъсир расонанд, аз тарафи дигар, тақсонҳои иқтисодӣ ва таҳримҳо ба шарикони стратегии рушд таъсири манфӣ мерасонад, ки ин албатта, метавонад дар оянда ба амнияти иқтисодӣ ва низоми бонкӣ таҳдид намояд.

Бинобар ин, масъалаҳои муҳимми ҳамеша ҷойдошта гирифтани пеши роҳи чунин тамоил дар лаҳзаҳои душвортарин ё осебпазир будани низоми бонкӣ чунин масъалаҳо маҳсуб меёбанд:

1. Ба қор ҷалб намудани шахсони тасодуфӣ ва таваккалқор дар сохторҳои муҳимми бонк, ки сатҳи хавфнокии баландро доро буданд. Мутаассифона, ҳоло ҳам дар бонкҳо аҳёнан чунин нафаронро вохӯрдан мумкин аст.

2. То солҳои 2010-2015 низоми ягонаи назоратӣ ва марказонидашуда, ки ба таври автоматӣ имконияти қарзгиранда ва таърихи қарзии онро барои давраҳои минбаъда мушаххас менамуд, вуҷуд надошт. Ҳолатҳои бо як ғарав аз якҷанд бонк гирифтани қарз ва аз ҷониби як қарзгирандаи мушкилидор ва бемасъул бо роҳу воситаҳои гуногун аз ҷанд бонк гирифтани қарз воситаҳои хавфноке буданд, ки низоми бонкиро фарсуда ва сатҳи боварии аҳолиро ба ин ҷараён кам намуданд;

3. Ба таври қатъӣ ба назар нагирифтани ҳолатҳои эҳтимолӣ ва тағйироти дар ҷамъият бавуҷудомада, ки онҳо дар оянда барои низоми бонкӣ ғоҷеабор маҳсуб меёфтанд. Масалан, сафарбарсозии захираҳои кӯтоҳмуддат ба

сарчашмаҳои дарозмуддат, ғайримақсаднок пешниҳод намудани маблағҳои қарзӣ, беаҳал ва беасос иҷорагирии объектҳои хароҷоти калондошта ҳамчун филиалҳои бонк ва монанди инҳо, инчунин, кам ба назар гирифтани равандҳои вобастагии бонк ба самту соҳаҳои алоҳида;

4. Беаҳал ва бенақшагирии дуруст ишғол намудани ҳиссаи бозор дар самти амалиётҳои алоҳида бидуни оқибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии он дар марҳалаи тезутундшавии равандҳои ҷаҳонишавӣ. Дар доираи ин масъала ишғоли беаҳали бозори қортҳои пардохтӣ бидуни ба назар гирифтани талаботи нақдии рӯзафзуни аҳоли ва набудани дастгоҳҳои ёрирасон дар ин самту масъала;

5. Зиёд будани ҳиссаи воситаҳои ҷалбкардашудаи низоми бонкӣ дар маҷмуи умумии дорониҳои бонкӣ дар таносуб ба воситаҳои худии бонкӣ.

Вобаста ба арзёбиҳои дар боло зикргардида аз тарафи С.Ҷ. Махшулов иловатан чунин зикр гардидааст, ки "...хавфҳои бонкӣ хусусияти вобастагӣ дошта, дар баробари дигар хавфҳои таъсири чиддидошта таъсиррасон ба фаъолияти иқтисодии бонкҳо маҳсуб меёбанд. Дар ин масъала, ба андешаи мо, хосиятҳои занҷиравӣ доштани хавфҳои низоми бонкӣ матраҳ гардидааст, ки дар сурати бавучудой як шакли хавф дигар шаклҳои он низ метавонанд ба вучуд оянд. Албатта, ин гуфтаҳо дар шароити имрӯз ба мақсад мувофиқ буда, дар айни замон ба худ аҳаммияти бештар ва асосноккунии зиёдро дар бар мегиранд, ки таҳқиқоти мо низ ин масъаларо дар сатҳи таҳлилӣ вобаста ба нишондиҳандаҳо ва воқеият инъикос менамояд" [102].

Вобаста ба таҳлил ва мушкилоти ошкоргардида, ба андешаи мо, дар айни ҳол барои аз шароити мушкил ва вазъияти хавфноки бухронӣ бо дарназардошти омилҳои дигари манфӣ баромадани бонк бояд чораҳои зерин ба таври саривақтӣ андешида шаванд:

1. Таҳияи дурнамои 5-солаи бонкӣ бо дарназардошти тағйироти дар иқтисодиёт ва низоми бонкӣ бавучудоянда, ки онҳо бо равандҳо ва меъёрҳои ҷаҳонишавӣ ҳамроҳ мебошанд.

2. Таҳияи стратегияи ҷойивазкунии муомилоти пулӣ ва захираҳои пулӣ аз ҳисоби ташкили пулҳои электронӣ ва захираҳои ба ин монанд дар давоми 5 соли оянда.

3. Аҳамияти доимӣ додан ба раванди пардохтпазирӣ ва дар заминаи ин ба роҳ мондани шаклҳои нави амалиёт ва хизматрасониҳои даромаднок ва дорои хавфи нисбатан камтар.

4. Додани имконият ва имтиёз ба истифодабарандагони пули милли дар муносибатҳои тиҷоратӣ ва ғайритиҷоратӣ ва ҳамчунин ба истифодабарандагони пардохтҳои электронӣ ва пулҳои электронӣ.

5. Корбари бо захираҳои кадрӣ ва захираҳои эҳтиётии кадрӣ ва ҳамчунин корбарӣ бо кадрҳои мавҷуда ва такмилдиҳиши малака ва маҳорати онҳо ва аз байн бурдани омилҳои инсонӣ ва ғайри он дар таъйин ва ба кор қабул намудани мутахассисон, махсусан дар бахшҳои калидӣ.

6. Корбарӣ бо ҳолатҳои хатарнок ва дар заминаи ин, гирифтани пеши роҳи иҷрои амалиётҳои хатарнок ва амалҳои дорои харҷи калон ва самаранокии паст ва ғ.

Идораи дурусти хавфҳо дар ҳамон ҳолате имконпазир мегардад, ки дар он тамоми ҷараёнҳои эҳтимоли ба инобат гирифта шуда, дар доираи он ҷарабиниҳои пешгирикунанда андешида шаванд. Илова бар ин, раванди устуворгардонии бонкҳо низ аз пешгӯии ҳолатҳои хатарафзо вобаста буда, дар он равишҳои нав ҳатман истифода ва ба муқобили хавфҳо пешниҳод мегарданд.

3.3. Такмили низоми идоракунии хавфҳои алоҳидаи бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Аз таҷрибаи фаъолияти бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ бармеояд, ки хавф ва амният ду масъалае мебошанд, ки аз давраи қомеаи ибтидоӣ то ба имрӯз дар низоми пулию бонкӣ ба таври доимӣ вучуд доранд ва бо гузашти вақт танҳо сохти худро дигаргун намудаанду халос. Илова бар ин, хавф дар низоми бонкӣ доимӣ буда, ҳамеша дар масири имкониятҳои онҳо давр мезананд ва дар сатҳи низоми молиявӣ думболагири бахши институтҳои бонкӣ мебошад. Мавҷудияти хавф дар низоми бонкӣ бо дарназардошти нав гардидани равандҳои идоракунии он зухур мекунад. Бонкҳо асосан дар додани қарз, ҷалбкунӣ ва ҷобачогузориҳои сармояҳои гуногуни пулӣ ва интиқолҳои номаҳдуд ва ҳисоббаробаркуниҳо нақши миёнаравиро иҷро менамоянд, ки ин вазифаи онҳо бояд ба таври доимӣ ва беҳатар амалӣ гардад.

Аз он ҷиҳате, ки хавф дар масири доманадори худ ба монанди зараҷаҳои хуртарин дар ҳаво ба таври доимӣ вучуд доранд, хавфҳои низоми бонкӣ низ ба таври доимӣ дар бозори бонкӣ вучуд доранд ва ҳар лаҳза метавонанд бо ягон сабаби мушаххас зухур намуда, як қатор мушкилотро ба миён оваранд.

Вобаста ба дараҷаи таъсиррасонӣ ва ҳатарнокӣ хавфҳоро таҳлил намуда, роҳҳои имконпазири хавфҳоро аз рӯйи нишондиҳандаҳо муайян намоем. Бо ҳамин мақсад дараҷабандӣ ва арзёбии хавфҳо аз рӯйи таъсиррасонии онҳо ба иқтисодиёт ва низоми бонкӣ ба мо имкон медиҳад, ки роҳҳои идораи босамари хавфҳоро дарёфт намуда, таъсири манфии онҳоро бо истифода аз чораҳои пешгирикунанда кам намоем. Маъмулан дар низоми бонкии кишвар як қатор хавфҳое мавҷуданд, ки ба он бояд вобаста ба дараҷаи ҳатарнокӣ расидагӣ кард. Баназаргирии манбаҳои байдоиши хавф дар фаъолияти бонкҳо сиёсати пешгирикунандаро дар амал татбиқ менамояд, ки ин метавонад ба пешрафти фаъолияти минбаъдаи бонк мусоидат

менамояд. Аз ин лиҳоз, тавсифи дараҷаи таъсиррасонӣ ва шиддати хавфҳоро дар ҷадвали 3.4 инъикос намудем.

Ҷадвали 3.4. - Дараҷаи таъсир ва шиддати хавфҳои мавҷуда ва ошкоршудаи бонкӣ дар шароити имрӯзаи низоми бонкии Тоҷикистон

Номгӯи хавфҳо	Сатҳи минималии хавф	Сатҳи миёнаи хавф	Сатҳи максималии хавф
Хавфи пардохтпазирӣ		миёна	баланд
Хавфи қарзӣ		миёна	
Хавфи асҷорӣ	паст		
Хавфи фоизӣ		миёна	
Хавфи бозорӣ	паст		
Хавфҳои форсмажорӣ			баланд
Хавфи эътимод			баланд
Хавфи сиёсӣ	паст		
Хавфи воҳима (паника)	паст		

Сарчашма: Аз тарафи муаллиф таҳия шудааст.

Вобаста ба мавқеъ ва сатҳи фарогирии минтақавӣ ва фароминтақавӣ бозори бонкӣ васеъ ва беохир буда, дар он таъсири хавфҳо аз рӯйи шаклҳои гуногуни хавф бо дараҷаи таъсири манфии он гуногун аст. Доираи васеи фаъолияти бонкҳо бо ҳолиҳои бузурги ҷаҳонишавӣ ва тамоюлҳои зудтағйирёбандаи раванди ҷаҳонишавӣ мувоҷеҳ буда, дар он бонкҳо ва дигар институтҳои молиявии ғайрибонкӣ ҳамроҳ мебошанд. Аз таърихи бонкдорӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди соҳибистиклолӣ дарёфтани мумкин аст, ки дар низоми пулию бонкӣ як қатор хавфҳои алоқаманд ва таъсиррасон, ки вобаста ба марҳалаҳои рушди иқтисодӣ ба вучуд омада буданд, таъсири худро ба иқтисодиёт расонида, то як андоза ва давраи муайян баъзе соҳаҳоро фалаҷ гардонид. Маълумотҳо ба он далолат менамоянд, ки аз соли 1991 то солҳои 1998 шиддатгирии таъсири хавфи сиёсӣ ва хавфҳои форсмажорӣ зиёд ба

назар мерасид, ки ин заминаи асосӣ барои ба вучуд овардани хавфи пардохтпазирӣ ва эътимод гардид.

Ёдовар шудан ба маврид аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор хавфҳо дар асоси таъсири омилҳои дохила ва як қисми дигари онҳо дар заминаи хавфҳои беруна, ки ба бухронҳо, таҳримҳо ва дигар тақонҳои иқтисодӣ хосанд, ба вучуд омаданд. Дигаргуншавии фазои иқтисодӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ ва ҳар лаҳза мураккаб гардидани тамоюлҳои ҷаҳонишавӣ метавонад хавфҳоро ба вучуд оварад. Бешубҳа, хавф хусусияти таърихӣ дошта, он дар муҳити низоми бонкӣ ба таври доимӣ вучуд дошт ва ҳар лаҳза метавонад бо таъсири ягон омил ба вучуд омада, таъсири худро ба низоми бонкӣ расонад. Маъмулан бонкҳо дар муҳити васеъ ва хавфнок фаъолият менамоянд ва таъсири шиддати хавфҳо ба таври доимӣ метавонанд вучуд дошта бошанд. Илова бар ин, дар шароити имрӯзаи равандҳои ҷаҳонишавӣ дар як маврид ба вучуд омадани якчанд шакли хавф метавонад як қатор оқибатҳои мушкилофар ба вучуд оварад.

Ба андешаи мо, дар таҷрибаи низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон хавфи пардохтпазирӣ аз рӯйи нишондодҳои ҷадвали 3.1 дар айни замон паст ва миёна буда, эҳтимолияти афзоиши он пайваста пешгирӣ карда мешавад. Ёдовар шудан ба маврид аст, ки дар сурати бетаваҷҷуҳӣ ба хавфи пардохтпазирӣ он метавонад дигар хавфҳои таъсири манфии баланддоштаро ба миён оварда, дар натиҷа бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкиро аз байн барад.

Илова ба таҷрибаи Тоҷикистон дар масоили низоми бонкӣ дар солҳои 2014-2018 мо шояди як ҳодисаи бузурги бонкӣ шудем, ки заминаи онро хавфи пардохтпазирӣ бо риоя нагардидани як қатор меъёрҳо ташкил менамуд, дар доираи худ як қатор хавфҳои вобастаро ба миён оварда, чанд бонку ташкилотҳои қарзиро аз байн бурд ва ин боиси сар задани бухрони бонкӣ гардид, ки то имрӯз он идома дорад.

Ба андешаи мо, дар сатҳи низоми бонкӣ яке аз амалиётҳои ғоидаовар, ки зиёда аз 50% даромади маҷмуии бонкҳоро ташкил медиҳад, ин амалиёти қарзӣ мебошад, ки дар баробари ғоидаовар буданаш, аз ҳама амалиёти хавфноктарин ва осебпазир махсус меёбад. Сатҳи хавфнокии амалиётҳои қарзӣ дар давраҳои душвортарини солҳои 2014-2017 аз 50% убур намуда буд ва бо ин нишондиҳанда гуфтан мумкин аст, ки зиёда аз 50% сандуқи қарзии низоми бонкиро қарзҳои ғайриқолабӣ ташкил медоданд. Айни замон тибқи нишондодҳои ҷадвали таҳлилгардидаи мо ҳолати ҷойдошта ба қатори хавфҳои миёна ҳамаи он хавфҳои шомиланд, ки имрӯз он дар низоми бонкӣ ҷой доранд. Ҳамзамон, хавфҳои шиддати баланддошта ба солҳои 2014-2017 рост меоянд.

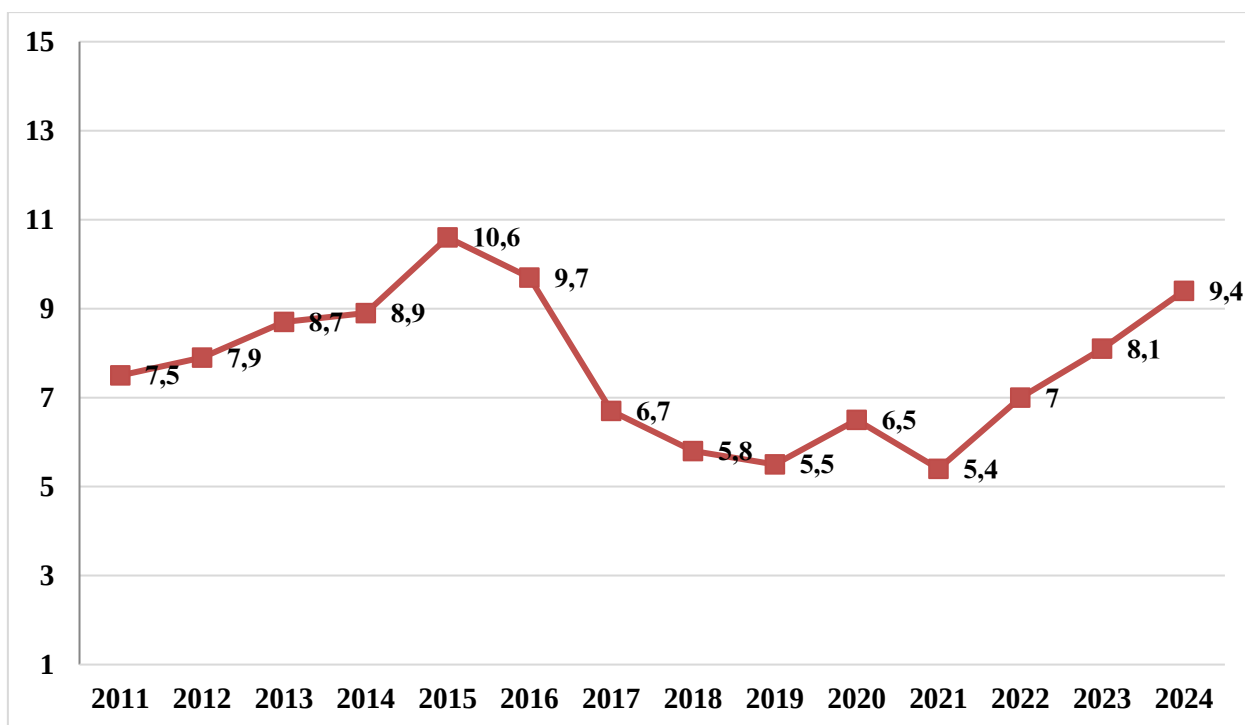
Чомеаи имрӯзаи Тоҷикистон, ки он бо меъёрҳо ва принципҳои иқтисодии кушод пеш меравад, ҳамеша бо тамоюлҳои ҷаҳонишавӣ рӯ ба рӯ мебошад. Ин ба он оварда мерасонад, ки сатҳи хавфҳо зиёд гардида, таъсири манфии онҳо ба бонк ва амалиётҳои бонкӣ меафзояд. Вобаста ба маълумотҳои дар ҷадвал овардашуда, дар шароити имрӯзаи низоми бонкии кишвар хавфи форсмажорӣ ва хавфи эътимод ҳамоно дар дараҷаи баланд қарор доранд ва ҳар лаҳза метавонанд бонкҳоро таҳдид ва ё ба онҳо таъсири манфӣ расонанд. Қайд кардан зарур аст, ки як қатор мушкилоте, ки баъд аз соли 2010 дар низоми бонкии мо ба вуҷуд омад ва он дар соли 2014 тамоюли таъсиррасонии худро дигар намуд, ин хавфҳои форсмажорӣ ва хавфи эътимод мебошанд, ки он айни замон ба гурӯҳи хавфҳои, ки онро Бонки миллии Тоҷикистон таҳия намудааст, шомил нестанд. Илова бар ин, хавфи воҳима (паника) дар айни замон ва 4-5 сол пеш низ ба монанди оташест, ки дар сурати пайдо шуданаш матавонад таъсири манфии худро ба тамоми соҳаҳо расонида ваъи онҳоро ногувор гардонад. Агарчанде ки хавфҳои ба паника алоқаманд дар табиати худ тасодуфан ба вуҷуд намеоянд, ба он таъсири омилҳо ва хавфҳои дигари дар ҷадвал овардашуда сабаби асосӣ мебошанд. Заминаи асосии ба вуҷуд омадани хавфи паника ё воҳима, ки он

дар як муддати кӯтоҳ метавонад тамоми бонкро фаро гирад, ба он аҳаммияти аввалиндараҷа медиҳанд. Дар сатҳи низоми бонкӣ асосан ба чунин шакли хавф аз ҳама бештар хавфи пардохтпазирӣ заминаи асосӣ мебошад ва он дар заминаи сари вақт иҷро накардани уҳдадориҳо ба вучуд омада метавонад ва дар доираи худ тамоми самту соҳаҳои фаъолияти бонкро заиф гардонад. Дар таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз соҳибистиклолӣ дар солҳои 2014-2017 хавфи шадиди воҳима ё паникаро таҷриба намуд, ки дар як муддати кӯтоҳ як қатор мушкилотро ин хавф дар низоми бонкӣ ба бор овард. Бо ҳамин сабаб, мо бар он назарем, ки дар шароити имрӯза хавфи аз ҳама хавфноктарин хавфи воҳима маҳсуб меёбад ва камтаваҷҷуҳии бонк ба ин намуди хавф метавонад дар оянда барои бонк ғоҷабобор бошад.

Дар сатҳи низоми бонкӣ хавфи эътиמודро ба сифати як бӯҳрони доманадор ва доимӣ арзёбӣ намудан мувофиқи мақсад аст ва идораву назорати он дар айни замон муҳим ва шартӣ зарурият. Дар шароити имрӯза хавфи эътимод ба низоми бонкӣ, асосан, таъсири таркибӣ дошта, он ба сатҳи захиракунии бонк ва дигар амалиётҳои ҷалбшавандаи бонк таъсири манфӣ мерасонад. Дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон, айни замон як бӯҳрони доимӣ вучуд дорад ва бо он мубориза бурдан вазифаи низоми бонкии кишвар аст. Дар айни замон ба даст овардани эътимоди аҳоли тавассути фароҳам овардани инфрасохтори зарурии рушд муҳим ва зарурӣ мебошад.

Нишондиҳандаи эътимоди мардум ба низоми бонкӣ ҳиссаи пасандозҳои аҳоли дар маҷмуи маҳсулоти дохилӣ мебошад, ки баъди соли 2015 поён рафта, то ҳол ба сатҳи пешина барнагаштааст.

Диаграммаи 3.2. - Ҳиссаи пасандозҳои аҳоли дар маҷмуи маҳсулоти дохилӣ дар солҳои 2011-2024 (бо %)

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси [31; 32; 33; 34; 35; 36; 37].

Мавриди зикри хос аст, ки ҳангоми арзёбии хавф дар айни замон ҳатман ба рақобат тоб овардан ё наовардани бонкҳо, ба монанди эҳтимолияти заиф шудани ҳолати молиявии муштариёни қарзгиранда; эҳтимолияти гирифтани қисми ё ҳамаи амонату пасандозҳо аз бонк дар сурати бад шудани вазъи пардохтпазирии бонк; тағйирёбии қурби асъор ва ғайра муҳим ва зарурист.

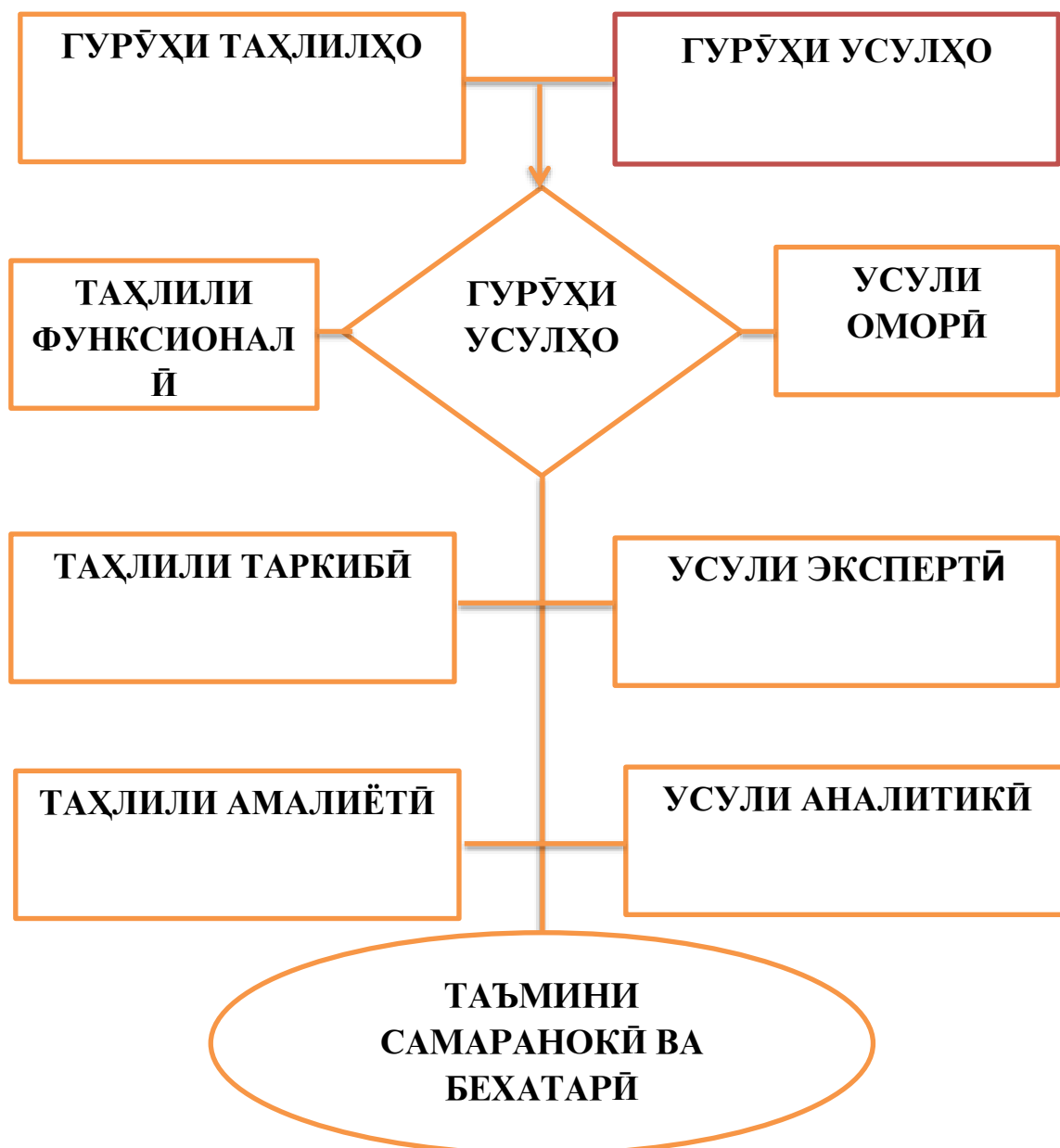
Дар таҷриба ҳамаи хавфҳоро дарёфт ва арзёбӣ кардан ғайриимкон аст, лекин ба хавфҳое, ки метавонанд вазъияти бонкро мушкил гардонанд, аҳаммияти аввалиндараҷа додан муҳим ва зарурӣ мебошад. Тибқи таҳлили табиати хавф дар баъзе мавридҳо вобаста ба зухуроти он дар сатҳи бонк тахминӣ буда, пурра ба вуҷуд омадан ё наомадани он ғайриимкон аст. Аз ин хотир, тартиб додани стратегияи идоракунии хавф бо дарназардошти имкониятҳои мавҷуда ва иқтидорҳои молиявии таҳиягардида ва чараҳои таъсиррасонии он зери назорати доимӣ қарор дода мешавад. Дар айни замон

тартиб додани стратегияи хавф вобаста ба шаклҳои алоҳидаи он чанд давраро дар бар мегирад:

- коркард ва баррасии омилҳои муайянкунандаи сарчашмаи хавф ва шиддати таъсиррасонии он ба низоми бонкӣ;
- арзёбии умумии омилҳои дохилӣ ва берунӣ чӣхати таъсири бевосита расонидан ба онҳо;
- арзёбии намуди мушаххаси хавф ва муайян намудани сатҳи хавфи муътадил бо дарназардошти паст намудани шиддати хавф;
- тартиб додани тадбирҳо оид ба кам кардани хавф дар доираи имкониятҳои мавҷуда бо усулҳои муассир ва самаранок;
- ташаккул додани захираҳои пулӣ чӣхати пӯшонидани зарар ва дигар хавфҳои эҳтимолие, ки як давраи муайян ба уҳдаи бонк буданд.

Гуфтан мумкин аст, ки ҳангоми вайрон шудани мувозинати низоми бонкӣ ҳаҷм ва ҳиссаи пасандозҳои дар бонк мавҷудбуда ба андозаи ҳаҷми онҳо метавонад таъсири манфӣ расонад. Бинобар ин, агарчанде ки зарурат ва мавҷудияти пасандозҳо дар бонкҳо муҳим бошад, ҳамон андоза идоракунии онҳо дар сатҳи самаранок ва бехатар барои бонкҳо ниҳоят муҳим ва зарурӣ мебошад.

Моро зарур аст, ки дар доираи таҷрибаҳои андӯхтаи худ доимо амалкардҳои тағйирёбанда дошта бошем ва тавассути он идораи босамари хавфҳоро таъмин карда тавонем. Бинобар ин, бояд дар чараёни фаъолияти худ ҳар як бонк барнома ва нақшаи аз чӣхати илмӣ мукамалро тартиб дода, ҳамаи тарафҳои бозорро омӯхта, барои қарорҳои дуруст ва фарогир баровардан кӯшиш намояд. Ба ин хотир, моро зарур омад, то усулҳои муассири таҳлилро коркард намуда, вобаста ба моҳияти таъсиррасонӣ онҳоро пешниҳод намоем (нигар расми 3.4).

Расми 3.4. Усулҳои дурусти арзёбӣ ва баҳодихии алоқамандӣ ва таъсиррасонии хавфҳои бонкӣ

Сарчашма: Аз тарафи муаллиф таҳия шудааст

Фаъолияти ҳаррӯзаи бонкҳоро бидуни таҳлил ва банақшагирии дуруст тасаввур кардан ғайриимкон аст. Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ ва марҳалаи аввали идоракунии хавфҳо усулҳои таҳлили тавозун яке аз механизмҳои асосии идораи босамари хавфҳо маҳсуб ёфта, тавассути амалкардҳои дар расм овардашуда чараёни идоракунии хавф мукамал карда мешавад. Маълум аст, ки таҳлили функционалии тавозун хусусияти умумӣ дорад ва дар он натиҷаи фаъолияти тамоми воҳидҳои сохтории бонк ба таври

пурра дар умум таҳлил ва арзёбӣ карда мешаванд. Дар таҳлили функционалии тавозун, асосан, хавфхоро ба таври мукамал муайян намудан душвор аст. Аз ин лиҳоз, таҳлили таркибӣ ҳамчун қисми ёрирасон дар самти таҳлили функционалӣ метавонад таркиби даромад ва хароҷотҳои бонкро муайян ва ошкор намояд. Тавассути таҳлили таркибӣ муайян кардан мумкин аст, ки сатҳи хароҷот ва ҳиссаи бештари он аз кадом самту амалиёт ва сатҳи даромади он ба даст оварда шудааст. Дар асоси таҳлили таркибӣ бошад, дар сатҳи фаъолияти дохилибонкӣ стратегияи минбаъдаи бонк мумкин аст тағйир дода шавад. Зеро, агар дар шароити номутавозинӣ, стратегияи бонк тибқи талаботи чунин таҳлил роҳандозӣ нагардад, ин имкон медиҳад, ки вазъи бонк бадтар шудан гирад.

Зеро усулҳои дурусти таҳлил моро ба он водор менамояд, то хавфхоро дуруст идора ва сатҳи таъсиррасонии онҳоро кам намоем. Чӣ тавре аз таҷриба бармеояд, дар марҳалаи аввал таҳлили имкониятҳои бонки тичоратӣ муҳим ва зарурӣ мебошад, зеро он имкон медиҳад, ки бонки тичоратӣ ё дигар ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ тавозунашро ба талаботи бозор мувофиқ намуда, сатҳи хароҷот, таъсири зиёди хавф ва як қатор масъалаҳои дигарро зери назорат гирифта, онро кам намояд.

Дар раванди таҳлил дараҷаи самаранокӣ ва сатҳи хароҷоти бонкро бо ин усул муайян мекунанд ва дар оянда кадом сатҳи хавфро коҳиш додан зарур аст, чора андешида мешавад. Бо ҳамин мақсад тавассути таҳлили амалиётӣ бонки тичоратӣ ё ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ муайян менамояд, ки сатҳи хароҷот ва зарар бештар аз рӯйи кадом амалиёт ва аз кадом воқидҳои сохтории бонк ба вучуд омадаанд. Ҳамчунин, тавассути таҳлили амалиёти бонки тичоратӣ имкониятҳои минбаъдаи худро дар самти маҳдуд кардани чунин амалиётҳои хавфовар чораҳои зарурӣ меандешад.

Занҷираи усули таҳлили тавозуни бонк ва хавфҳо дар арзёбӣ ва ошкорнамоии дараҷаи хавф алоқамандии ногуастанӣ дошта, онҳо ҳангоми таҳлил якдигарро кумак менамоянд.

Усули омории таҳлили хавф усули функционалии таҳлили тавозунро мукамал мегардонад ва дар заминаи ин барои идораи босамари хавфҳо чораҳои зарурӣ андешида мешавад.

Усули экспертии таҳлил хосияти таркибӣ дошта дар он манбаи хавф ва эҳтимолияти бавучуд омадани дигар хавфҳо муаян ва бо ташаббуси бонк пешгирӣ карда мешаванд. Дар арзёбӣ ва таҳлили масъалаҳо усули экспертӣ аз усули оморӣ бо масоили ҷамъоварии маълумотҳои ҳисобӣ фарқ мекунад. Дар фаъолияти бонк ҳангоми истифодаи ин усул ба миён омадани эҳтимолияти хавф аз рӯйи амалиёти алоҳида бо коркардҳои оперативии кадрҳои варзидаи он сурат мегирад. Таҳлили экспертӣ дар асоси баҳисобгирии ҳамаи омилҳо ва маълумоти оморӣ, ки аз он бонк фоидаи зиёд ё зарар мебинад, гузаронида мешавад.

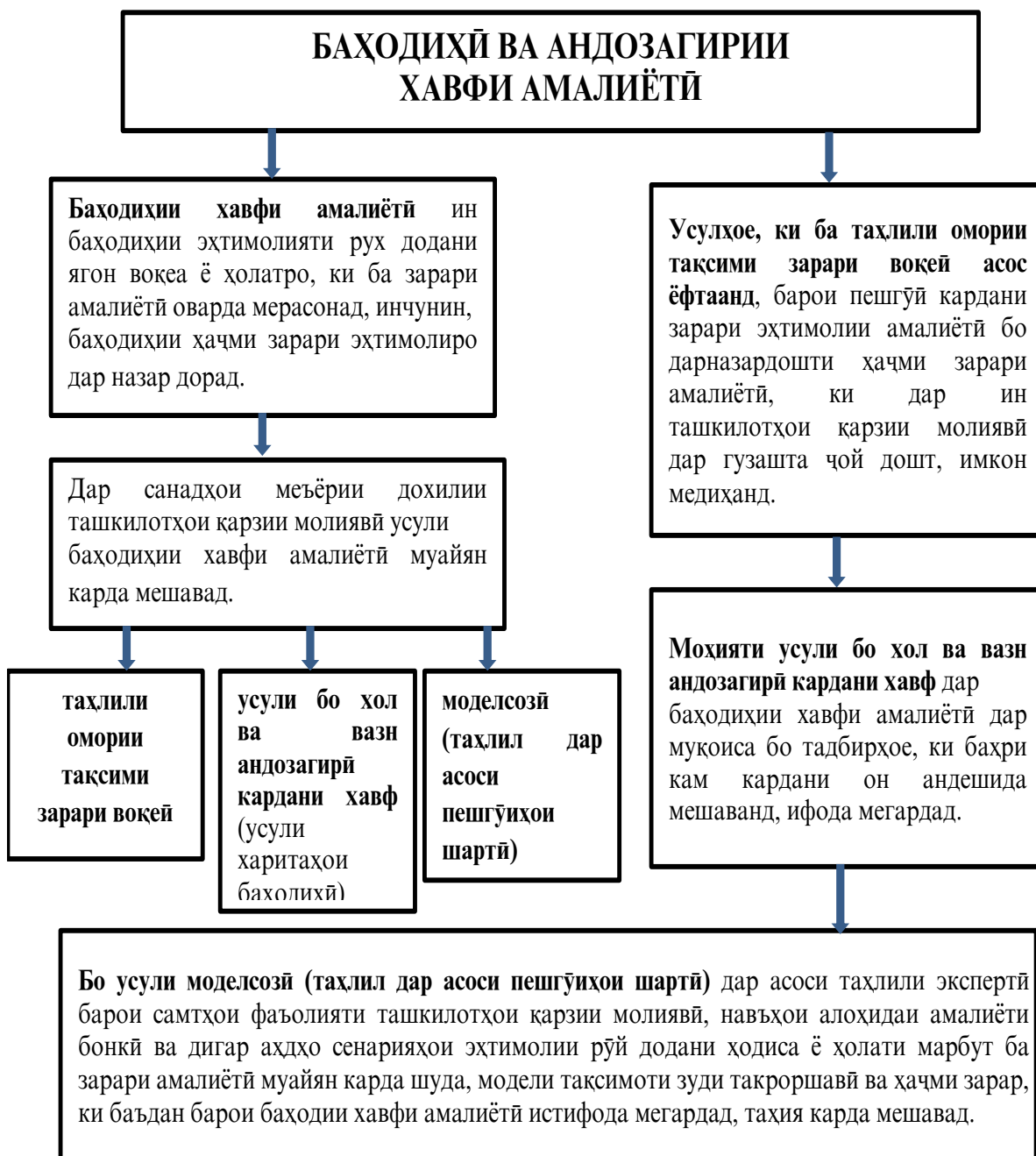
Усули аналитикии таҳлил хосияти ҳисобӣ ва муқоисавӣ дошта тавассути он манбаи пайдоиши хавф муаян ва ба он муқоилият нишон дода мешавад. Аз дигар тараф, дар айни замон вазифаи ин таҳлилро барномаҳои махсусгардонидашудаи бонкӣ, ки аз рӯйи он бонк амал менамояд, пеш мебаранд ва зарурат ба ин дар айни замон кам аст.

Вобаста ба сатҳи идоракунии хавфҳо ва идорашавандагии онҳо дар доираи стратегия ва фаъолиятҳои бонк, пеш аз ҳама, чораҳои зерин андешида шаванд:

- ба таври мунтазам беҳтаргардони сифати сандуқи қарзӣ;
- аҳамияти ҷиддӣ додан ба ҷойгиршавии кадрҳо вобаста ба дониш ва маҳорат;
- пайваста зери назорат гирифтани амалиёти қарзӣ;
- дарёфти сарчашмаҳои арзон ва дарозмуддат;
- кам намудани хавфҳои эҳтимолӣ ва форсмажорӣ ва ғ.

Барои таъмини амнияти низоми бонкӣ ва баромадан аз вазъи ногувори бухронӣ дар сатҳи амалиётҳои бонкӣ ва фаъолиятҳои маҷмуии он пешгӯии хатарҳои амалиётӣ ва андозагирии ҳаҷми зарар ва таъсири он ба иқтисодиёт муҳим ва зарурӣ мебошад. Безътиной ба оқибатҳои иҷтимоию иқтисодии

хавф дар марҳалаи ноаён будан ё мавҷуд набудани он метавонад як қатор мушкилотро ба миён оварда, шиддати хавфҳои дигарро ба тадриҷ боло барад. Аз ин хотир, баҳодихӣ ва андозагирии хавф бо дарназардошти ҳассосият ба он муҳим ва зарурӣ мебошад (нигар расми 3.5).

Расми 3.5. Баҳодихӣ ва андозагирии хавфи амалиётӣ

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои Дастурамали №215 “Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯйи қарзҳо”.

Дар шароити имрӯза баҳодихии хавфҳо як масъалаи одӣ набуда, он як катор роҳу воситаҳои гуногунро дар бар гирифта, аз бонку ташкилотҳои қарзии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалкунанда талаб менамояд, ки усулҳои баҳодихии фаъолияти бонкҳоро дар заминаи риояи таносуби меъёрҳои роҳандозӣ намояд. Аз ин лиҳоз, масъалаҳои арзёбӣ ва баҳодихии фаъолияти бонкӣ бо дарназардошти алоқамандӣ ва таъсири бевоситаи омилҳои муҳим ва зарурӣ мебошад. Бинобар ин, ишораҳои дар расми 2 овардашуда гувоҳи онанд, ки баҳодихӣ ва андозагирӣ ба маънои стратегияи қаблан таҳияшудаи идораи босамари хавф мебошанд, ки дар онҳо тамоми эҳтимолияти таъсиррасон ба вазъи низоми бонкӣ дар маҷмӯъ ё дар алоҳидагӣ инъикос ёфтаанд.

Вобаста ба баррасии масъалаҳои дар боло зикргардида принципҳои беҳатарии фаъолияти бонкӣ яке аз омилҳои асосии суботи низоми бонкӣ маҳсуб ёфта, дар доираи он фаъолияти бонкҳо ва дигар ташкилотҳои молиявӣ қарзии дар бозори бонкӣ фаъолияткунанда ба танзим дароварда шуда, ҳамаи эҳтимолияти бавучудоии хавф аз рӯйи принципҳои баҳодихӣ ба роҳ монда мешаванд. Аз ин лиҳоз, амсилаҳои муайяншудаи таҳлили амалиётҳои бонкӣ ин, пеш аз ҳама, баҳодихии хавфҳои эҳтимолии низоми бонкӣ мебошанд. Барои беҳтарсозии фазои беҳатарии фаъолияти бонкҳо ва аз ҳолатҳои хатарнок берун шудани бонкҳо дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд чораҳои зерин андешида шавад:

1. Ташкили инфрасохтори зарурии идоракунии захираҳои инсонӣ дар баамалбарории нуфузу эътибори бонк ва ба ин восита идораи босамари хавфҳо;
2. Ташкили муҳити ҳамгирӣ бо бахши воқеии иқтисодиёт ва корбарии ҷидӣ барои таъмини манфиатҳои дутарафа;
3. Ҳамкории доимӣ дар анҷоми амалиётҳои истеҳсолӣ ва пайвасти гирифтани мушовара бо институтҳои молиявии кишвар;
4. Идоракунии захираҳои асбӯрӣ ва кам кардани шиддати хавфҳои ба ин низоми вобаста;

5. Таъйин намудани сохтори махсуси назоратӣ аз рӯйи амалиётҳои электронӣ ва дигар меъёрҳои, ки ба талабот ва боварии мизочон таъсир мерасонанд;

6. Пурзӯр намудани низоми муҳофизавии амалиётҳои электронӣ тавассути дастгоҳҳои ҳозирамони пардохтӣ ва ғ.

Арзёбии меъёрии хавф дар як қатор нишондиҳандаҳои муҳимми бонкӣ ва ба он аҳамияти аввалиндараҷа додан шартӣ зарурӣ мебошад. Ба ин хотир, дар шароити имрӯза, ҳассосият ба идоракунии хавфҳо дар заминаи аҳамият додан ба як қатор нишондиҳандаҳои муҳимми бонкӣ бисёр зиёд шудааст. Мо чунин мешуморем, ки дар қатори дигар масоили қаблан муҳимми бонк ба масъалаҳои зерин аҳамияти аввалиндараҷа додан зарур аст (нигар расми 3.6).

Расми 3.6. Омилҳои муайянкунандаи устуворӣ дар таркиби сифати дороиҳо ва сатҳи хавфнокии онҳо дар шароити имрӯза

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Ба ақидаи профессор Н. Ашуров “...Дар шароити ҳозираи хоҷагидорӣ масъалаи фаъолияти босубот ва устувории бонкҳои тиҷоратӣ натанҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, балки дар тамоми ҷумҳуриҳои мустақил аҳаммияти зиёд пайдо мекунад. Ҳолати молиявии бонкҳои тиҷоратӣ дар ҷумҳурӣ яке аз масъалаҳои актуалии назариявӣ ва амалии иқтисодиёти миллий ба шумор меравад” [64]. Дар таҳқиқҳо ҳам ба маврид қайд шудааст, ки “...фаромӯш набояд кард, ки хавфҳои бонкӣ ҳеҷ гоҳ ба сифр баробар намешаванд” [115].

Илова бар ин, нақши низоми бонкӣ дар рушди иқтисодиёти миллии кишвар бузург аст. Дар бораи нақши низоми бонкӣ дар рушди иқтисодиёти кишвар М. Алимардонов бар он назар аст, ки фаъолияти муносиби ҳар як бонки тиҷоратӣ ин фаъолияти пурмаҳсули тамоми соҳаҳои иқтисодиёти кишвар мебошад. Гуфтан зарур аст, ки дар сатҳи хавфҳои низоми бонкӣ нишон додани ҳассосият ба тамоми нишондиҳандаҳои муҳимми бонк метавонад ҳамчун омили пайгирикунанда бошад. Зеро ҳассосият ба нишондиҳандаҳо маънои зери назорати доимӣ қарор доштани тағйирёбандагҳои бонк дар бозори бонкӣ мебошад, ки дар таркиби он тамоми меъёрҳои беҳатарӣ ва идораи босамари хавфҳо инъикос ёфтааст.

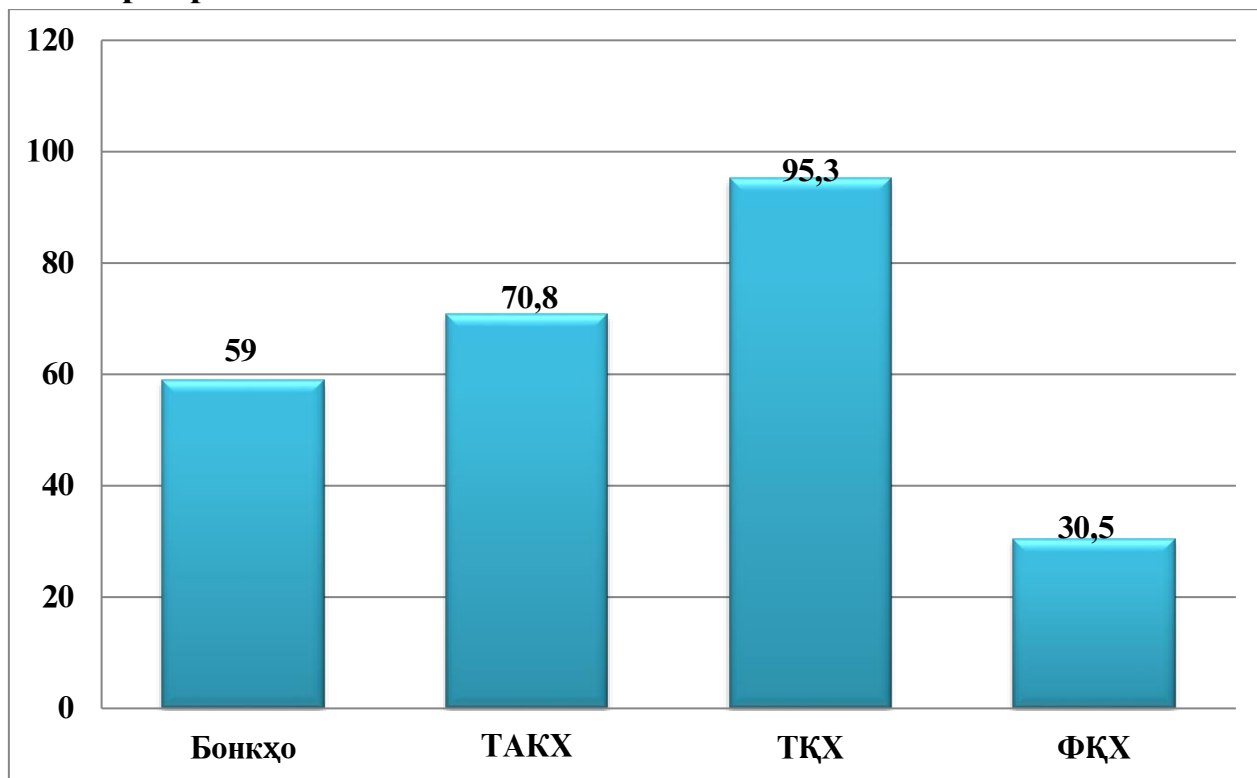
Масъалаҳои муҳимми дар расми мазкур пешниҳодшуда имкон медиҳад, ки баҳодиҳии сифати дорониҳои бонкӣ ва дараҷаи таъсиррасонии хавфҳо ба бонк дар сатҳи зарурӣ таҳлилу арзёбӣ ва роҳҳои идоракунии он дарёфт гардад.

Дар таҷрибаи бонкдорӣ Тоҷикистон барои идораи босамари хавфҳо сифати фаъолияти бонкро аз рӯйи чор унсури асосӣ баҳо медиҳанд, ки чунин шакли баҳодиҳӣ мушаххасоти идоракунии хавфҳо дар сатҳи имконпазир метавонад инъикос намояд ва имкони идоракунии дурустро барои бонкҳо фароҳам оварад. Барои идораи босамари хавфҳо сифати сандуқи қарзӣ нақши асосӣ дошта, тавассути идоракунии дурусти он самаранокии идораи хавфҳо имконпазир мегардад.

Дар шароити имрӯза, новобаста аз он ки вазъи низоми бонкии кишвар дар қолаби осебпазирӣ аз соли 2024 ҳолати муътадилро касб намудааст, аммо

зариби хатарнокии низоми бонкӣ аз нуктаи назари таркибӣ, ки дар боби дуюми рисола ба таври мушаххас таҳлил гардида буд, ба ду марҳалаи асосӣ тақсим намудем. Дар илова бо ин, вобаста ба ҳолати воқеии осебпазирии низоми бонкӣ мо зариби хатарнокии бонкҳо ва дигар ТҚҒ-ро аз рӯйи барҳамхурӣ чунин шакл арзёбӣ карда шуд (нигар диаграммаи 3.3.).

Диаграммаи 3.3. - Динамикаи зариби хатарнокии низоми бонкии кишвар дар давоми солҳои 2012-2023 бо %

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои оморӣи БМТ

Вазъи ногувори иқтисодиёти ҷаҳон ва таъсири манфии равандҳои ҷаҳонишавӣ, ноустувории сарчашма ва захираҳои молиявӣ боиси он гардид, ки фаъолияти низоми бонкӣ батадрич душвор гардида, як қатор бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ нуфуз ва эътибори худро аз диҳанд. Гарчанде ки дар сатҳи осебпазирӣ таъсири омилҳои берунӣ ба ин раванд ҳамчун асос маҳсуб меёфтанд, ҳамоно рушди низоми бонкӣ ва сатҳи тадриҷии осебпазирии онҳо бевосита аз фаъолияти ноустувор ва ғайринақшавӣи онҳо вобастагии зиёд дошт. Дар ин робита, вазъи пардохтпазирии низоми бонкӣ ва дар доираи меъёрҳои мавҷуда иҷро нагардидани он боис гардид, ки зариби хатарнокии фаъолияти бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ бамаротиб боло равад. Тавре аз маълумотҳои диаграммаи мазкур бармеояд, дар давоми солҳои таҳлилшаванда дар Тоҷикистон зариби баланди хатарнокиро ташкилотҳои

қарзии ғайрибонкӣ доранд, ки ин зариб ба 95,3% баробар гардидааст ва аз ҳама нишондиҳандаи баландтарин дар низоми бонкии кишвар маҳсуб меёбад.

Дар ҳамин замина қайд кардан ба маврид аст, ки аз рӯйи зароби хатарнокӣ дар давраи таҳлилшаванда вазъи бонкҳо низ душвор буда, раддабандии нишондиҳандаҳо дар ҷойи дуҷум қарор доранд ва ин меёри дар бонк ба 59% баробар аст, ки ин ҳолат метавонад оқибатҳои ногувори иқтисодӣ дошта бошад. Зеро дар иқтисодиёти имрӯза бонкҳо ба сифати як муҳаррики асосии пешбарандаи иқтисодиёт ва таъминкунандаи асосии муомилоти пулӣ маҳсуб меёбанд. Ҳамчунин, дар Тоҷикистон баъди ташкилотҳои қарзии хурд ин ташкилотҳои амонатии қарзии хурд хавфи баландтарро ташкил медиҳанд, ки зароби хатарнокии онҳо ба 70,8% баробар аст ва аз нуқтаи назари иҷрои уҳдадориҳо ва амалиётҳо ин ташкилотҳои амонатиро қарзӣ баробар ба бонкҳо мебошанд. Тибқи таҳлилҳои диаграммаи мазкур айни замон аз ҳама зароби пасттарини хавфро дар низоми бонкӣ фондҳои қарзии хурд ташкил медиҳанд, ки ин ҳиссаи 30,5%-ро ташкил медиҳад.

Дар баробари афзоиш ёфтани чараёнҳои гуногуни ҷаҳонишавӣ ва ба майдони рақобат ҳамчун асос омадани техника ва технологияҳои муосир агар аз як тараф ба фаъолияти самараноки бонкҳо мусоидат намуда бошад аз дигар тараф бонкҳо ва истифодабарандагони хизматрасониҳои ба ин технологияҳо алоқамандро ба мушкилотҳо рӯ ба ру намуд. Бинобар ин гуфтан зарур аст, ки муосиршавии хавфҳо муосиргардонии услҳои идоракуниро дар шароити имрӯза тақозо менамояд. Дар робита ба ин гуфтан мумкин аст, ки вобаста ба мавҷудияти хавҳо ва таҳқиқоти илмие, ки ом анҷом додем новобаста аз шаклҳои гуногуни хавф мо ин хавфҳоро ба ду гуруҳи асосӣ тақсимбандӣ намудем, (нигар ҷадвали 3.5)

Чадвали 3.5. Тақсимбандии хавфҳо вобаста ба дараҷаи хатарнокии онҳо дар шароити муосир

Хавфҳои анъанавӣ	Сатҳи таъсирнокӣ		Хавфҳои муосир	Сатҳи таъсиррасонӣ
Хавфи қарзӣ	Миёна		Хавфи техникӣ	Миёна
Хавфи фоизӣ	Паст		Хавфи воҳима (паник)	Миёна
Хавфи пардохтпазирӣ	Паст		Хавфҳои инернетӣ	Баланд
Хавфи нуфузу эътибор	Миёна		Хавфҳои саводнокии молиявӣ	Миёна
Хавфҳои форсмажорӣ	Паст		Хавфҳои қалобӣ ва киберӣ	Баланд
Хавфи рақобатпазирӣ	Паст		Хавфҳои дохили бонкӣ	Паст
Хавфҳои сиёсӣ	Миёна		Хавфҳои ҷаҳонишавӣ	Миёна
Хавф аз махфӣ нигоҳ доштани маълумотҳо	Паст		Хавфи барномавӣ	Миёна
Хавфи бозорӣ	Паст		Хафи ҳифзи маълумот	Паст

Сарчашма. Таҳияи муаллиф дар асоси воқеият ва адабиётҳои мавҷуда

Ҷаҳони муосир ҳамеша дар зерини хавфҳои сиёсӣ, ҷаҳонишавӣ, ва техникийю технологӣ ба пеш меравад ва ба таъсири манфии онҳо рӯ ба рӯ мебошад. Зеро мавҷудияти хавҳо дар ҳама соҳа ва сохторҳои давлатӣ мавҷуд буда мубориза муқобили онҳо барои бақои идораи он бо сарарҳои низбӣ ҳамеша дар маркази тавачҷуҳ қарор дорад. Аз ин хотир равишҳои идоракунии хав дар ҳар як сохтору соҳа гуногун буда идоракунии хавфҳо низ хосияти самти дорад. Бинобар ин тавре, ки аз таҷриба ва муҳаққиқона пай бурда мешавад дар соҳаи молияв ва бонкдорӣ хавҳо дар муқоиса бо дигар соҳаҳои клаидӣ бештар ба назар мерасанд ва ба ҳар яке аз онҳо расидагӣ намудан масъулияти ва эҳсосоти баландро тақозо менамояд. Дар ин робита гуфтан мумкин аст, ки дар давоми 29 соли соҳибистиқолоӣ Ҷумҳурии

Тоҷикстон як таҷрибаи мураккаби рушди бонкдориро боназардошти тасири омилҳои дохилию хориҷӣ ба сифати хавфҳо пушти сар намуд. Аз ин хотир чараёни идоракунии хавфҳо низ вобаста ба сатҳи таъсиррасонии онҳо равиши дигарро ба худ каст намуд, ки дар таҳқиқоти илмӣ дар ин давра мо онро мавриди баррасӣ қарор додем.

Дар ин замин пеш аз баррасӣ ва арзёбии хавфҳо гуруҳбандии онҳо барои мушаххасоти хавф ва сатҳи таъсиррасонии он муҳим ва зарурӣ мебошад. Бинобар ин гуруҳбандии онҳо ба хавфҳои анъанавӣ ва муосир метавонад як қатор мушаххасоти навро дар сатҳи илм ва чараёнҳои илмӣ ошкор намояд. Дар таҷриба хавфҳои анъанавӣ бештар ба фаъолияти бонкҳои анъанавӣ хос буда онҳо ба равишҳои ҷаҳонишавӣ дар қариб ду даҳсолаи охир вобаста мебошад. Бинобар ин равишҳои гуногуни идоракунии хавфҳо дар сатҳи хавфҳои анъанавӣ идоракунии дигар дорад. Бинобар ин дар хавфҳои анъанавӣ хавфҳои қарзӣ ва пардохтпазирӣ аз зумраи асоситарин хавфҳои мебошанд, ки дар ду даҳаи аввал ва миёнаҳои як даҳаи дигар низоми бонкии Тоҷикистонро фаро гирифта буд. Бинобар ин равишҳои гуногуни идоракунии хавфҳо таҳо дар идоракунии хавфҳои хосияти меҳваридошта ба назар мерасид. Махсусан дар давоми соҳои 2010-2017 хавфи қарзӣ ва хавфи пардохтпазирӣ аз маъмулатрин хавфҳои буданд, ки осепазирии бонкҳоро дар ин давра ба тадриҷ баланд намуда буд. Бинобар ин идоракунии ин ду шакли хавф, ки дар ин давра хосияти меҳварӣ дошт бонкҳоро барои анҷоми чунин амалҳо маҷбур намуд:

1. Ислоҳот дар самти фаъолият: корбарӣ бо ҷалби мутахассисон, назорат ва аҳмиати ба мизочон, ислоҳот дар амалиёти қарзӣ ва навсозии он;
2. Ҷойивазкунии воситаҳои пардохтпазирӣ ва дар заминаи ин тағйир додани таркиби инфрасохтори пардохтӣ ва хизматрасонӣ;
3. Истифода аз усулҳои пешгирикунанда бо роҳи диверсификатсиякунаонии амалиётҳо ва хизматрасониҳо;
4. Такия намудан бо истифодаи васеи техникаи ва технологияҳои муосир дар соҳаи бонкӣ ҳамнагоми пешниҳоди хизматрасонӣ ва ғ.

Новобаста аз оне, ки низоми бонкии Тоҷикстон ба равандҳои ҷаҳонишавӣ пайваст гардид, ҳамоно дар ин замина дар баробари навсозӣ ё ислоҳот дар фаъолият ба хотири пешгирии хавфҳои мавҷуд ва ҷорӣ бо ба як таҳаввулотӣ дигар, ки хатарноктар аз қабл мебошад, рӯ ба рӯ гардид, ки ин масъала бештар ба равандҳои ҷаҳонишавӣ ҳамроҳ мебошад. Бинобар ин чунин тамоили печида хавфҳои муосирро ба миён овард, ки ҳамаи ин бештар ба рушди техникаи ва технологияҳои муосир ва ҳамчун омили рақобат ба бозори рақобати бонкӣ ворид шудани он маънидод мегардад. Тавре, ки аз таҷриба ва мушоҳидаҳо муаян мегард. Агар чанде, ки бонкҳо дар фаъолияти худ як ислоҳоти ҷиддиро аз сар гузаронида бошанд ҳам дар ин масир масоили мубрами идоракуни хавфҳо дар низоми бонкии кишвар ба як қатор муаммоҳо рӯ ба рӯ гардидааст.

Дар робита ба ин ин хавфҳо шкли худро дар заминаи ислоҳот ба хавфҳои нави ваз намуданд. Тавре дар низоми бонкии кишвар имрӯз маълум аст дар истифодаи техника ва технологияҳои муосир хавфҳои киберӣ, интернетӣ, қалобӣ ва ҷаҳонишавӣ нишондиҳандаи баланд доранд, ки ин метавонад дар сурати пешгирӣ нагардидан дар оянда як таҳдиди ҷиддӣ ба низоми бонкии кишвар бошад. Аз ин хотир ҳасоият ба хавфҳои муосир як масъулияти баландро тақозо намуда ба як қатор воситаҳои калидӣ вобастагии зиёд дорад, ки ҳамаи ин метавонад дар ихтиёри бонкҳо қарор дошта бошад. Идоракунии хавфҳои муосир дар айнаи само ҳам ҳосияти иҷтимоӣ ва ҳам ҳосияти бонкӣ дорад. Дар рисолати бонкҳо иҷрои ӯҳдадорихои саривақдӣ дар рисолаи иҷтимоӣ бошад саводноқӣ ва маърифати молиявӣ истифодабарӣ мебошад.

Бинобар ин, зарур аст, ки дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ масъалаи мубрами устувории бонкҳо таъмин ва пеши роҳи осебпазирии онҳо бо идораи хавфҳо дар сатҳи зарурӣ гирифта шавад. Аз ин хотир, мо чунин пешниҳод менамоем, ки дар давоми чанд соли охир татбиқи масъалаҳои зерин ҳатмӣ карда шавад:

1. Баланд бардоштани сармояи ойнномавии бонкҳои навтаъсис ва ҳамасола тибқи нақша баланд намудани меъёри сармояи ойнномавии бонкҳо ва ташкилотҳои қарзӣю молиявии ғайрибонкӣ дар ҳаҷми 10%;

2. Корбарии дуруст дар самти дарёфти роҳҳои коҳиш додани муомилоти пулҳои нақдӣ ва ҳамчун захираи қарзӣ истифода бурдани пулҳои аз ҳисоби маҳдудиятҳои муомилоти нақдӣ бадастомада;

3. Дигаргунсозии низоми бонкии кишвар бо роҳи ташкили бонкҳои соҳавӣ ва махсусгардонидашуда дар бозори бонкӣ ба хоҳири фароҳам овардани шароити мусоиди рақобат;

4. Барои мушаххасоти зарибҳои хатарнокӣ ба таври доимӣ гузаронидани ислоҳот дар низоми бонкии кишвар;

5. Ҷалби мутахассисони варзида ва болаёқат барои идоракунии бонк ва дорои дониш ва малакаҳои баланд дар самти истифодаи технологияҳои рақамӣ;

6. Тайёр намудани барномасозони касбӣ дар соҳаи бонкӣ ва пурзӯрнамоии раванди муҳофизавии амалиётҳои электронӣ ва ғ.

Дар 5-10 соли охир таҷриба ва таҳлилҳо нишон доданд, ки новобаста аз он ки сатҳи хавфҳои сандуқи қарзии низоми бонкӣ аз ҳисоби қарзҳои муаммодор дар соли 2016 58%-ро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2024 ба 11% баробар гардид, ки ба андозаи 47 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст ва ин аз пастшавии шиддати хавфҳо дар доираи амалиёти қарзӣ ва диверсификатсиякунонии қарздиҳӣ ва сандуқи қарзӣ мебошад. Гуфтан мумкин аст, ки ба сатҳи сифати сандуқи қарзӣ ва паст намудани шиддати ҷараёнҳои хатарафзо ҳаҷми захираҳо ва муҳлати захираҳо низ таъсир мерасонад.

Зеро дар ин масъала сатҳи хароҷот ё дар заминаи хароҷот, бинобар вайрон шудани таносуб байни даромад ва хароҷот, як қатор хавфҳои нави бонкӣ ба вучуд меоянд. Дар низоми бонкӣ зиёд намудани ҳиссаи дороиҳои фоидаовар дар маҷмуи умумии дороиҳои бонкӣ муҳим ва зарурӣ буда, дар

айни замон тамоми бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ба ин масъала аҳаммияти аввалиндараҷа медиҳанд.

Зеро дороиҳои ғоидаовар дар шароити имрӯза механизми асосии муваффақиятҳои бонк ва таъмини нуфузу эътибори он дар муҳити рақобат мебошанд. Вобаста ба ин, иброз доштан зарур аст, ки чиҳати зиёд намудани ҳиссаи дороиҳои ғоидаовар ва дар ҳамин замина мустаҳкам намудани сатҳи тобоварии бонк дар муқобили таҳдиди хавфҳо, аз байн бурдани шиддати бӯҳрони эътимод аз низоми бонкӣ бояд чораҳои зерин андешида шаванд:

1. Ба даст овардани эътимоди аҳоли ба низоми бонкӣ чиҳати гузоштани маблағҳои муваққатан озоди дарозмуддат дар бонкҳои тижоратӣ ва дигар бонкҳои амалкунанда;

2. Сода ва самаранок кардани сатҳи дастрасии аҳоли ба амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ дар тамоми минтақаҳои кишвар бо дастрасии осон ва беҳатар;

3. Зиёд намудани ҳаҷми воситаҳои арзони ҷалбгардида ва воситаҳои худӣ бо роҳи сафарбарсозии онҳо ба баҳши воқеии иқтисодиёт, ки натиҷаи он аҳаммияти иҷтимоӣ дошта бошад;

4. Баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирии бонкҳо бо роҳи нишон додани бартарӣ дар таносуб бо дигар бонку ташкилотҳои қарзӣ ва ғайра.

Масъалаи дигаре, ки имрӯз дар маркази таваҷҷуҳи тамоми бонку ташкилотҳои қарзӣ ва ҳамчунин, ҳукумат қарор дорад, ин дараҷаи баланди ҳатари дороиҳо дар алоқамандӣ бо таъсири омилҳои дохилию берунӣ мебошанд, ки бонкҳо кӯшиш менамоянд ба чунин ҳолатҳо муқобилат намуда, мавқеи худро дар бозори бонкӣ устувор нигоҳ доранд.

Вобаста ба ин, зарур аст, ки бонкҳо таҳлили сатҳи хавфҳоро дар масъалаи арёбии хавфи дороиҳо, махсусан, дороиҳои хавфнокиашон паст ва дороиҳои хавфнокиашон баланд ба роҳ монда, усулҳои самараноки идораи дурусти хавфҳоро дарёфт намоянд. Дар шароити имрӯза низоми бонкии кишварро зарур аст, ки мавқеи худро вобаста ба аёниятҳои меъёрӣ - сатҳи таъсиррасонӣ ба хавфҳо мавқеъгирӣ намуда, дар идораи босамари хавфи дороиҳо аз рӯйи

гурӯҳбандии онҳо ҳассосияти чиддӣ дошта бошанд. Аз ин рӯ, бонкҳоро мебояд, ки дороиҳои хавфнокиашон пастро зери назорат гирифта, пайваста аз рӯйи дороиҳои хавфнокиашон баланд қорбарӣ намоянд.

Асосан, ба дороиҳои хавфнокиашон паст он дороиҳое дохил мешаванд, ки онҳо берун аз гардиши бонкӣ ва танҳо дар ҳолатҳои зарурӣ барои барқарор намудани нуфуз ва дигар имкониятҳои бонк истифода бурда мешаванд. Гуфтан мумкин аст, ки дороиҳои ғоиданокиашон паст ба гурӯҳи дороиҳои даромаднокиашон паст шомиланд ва инҳо метавонанд дар ҳолатҳои зарурӣ ба бонк ҷиҳати аз вазъи ногувор баромадан то як андоза монеа эҷод намоянд. Гарчанде ки дороиҳои ғоиданокиашон баланд дар даромади бонк нақши калидӣ доранд, ҳамоно аз ҳисоби он ки чунин шакли дороиҳо дороиҳои дар гардишбуда мебошанд, сатҳи хавфнокии баланд доранд ва ҳар як ташкилоти қарзӣ кӯшиш менамояд, ки ин масъаларо зери назорати доимӣ қарор диҳад.

Новобаста аз он ки дороиҳои хавфнокиашон баланд мумкин аст ба бонк як қатор мушкилот ба миён оранд, лекин ба он аҳаммияти бонкҳо ҳама вақт бештар аст, зеро асоси даромади бонкҳоро аз чунин шакли дороиҳо ба даст овардан мувофиқи мақсад аст.

Хулосаи боби 3.

Дар боби сеюми рисолаи илмӣ асосан роҳҳои таъмини беҳатарии фаъолияти бонкӣ дар заминаи технологияҳои ҳозиразамон, ҳамчунин, истифодаи усулҳои муосири фаъолгардонии бахши бонкӣ ва муайян намудани зарби хатарнокии фаъолияти бонкҳо, амнияти низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъмин менамоянд, мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор гирифт. Ба хулосае расидем, ки низоми бонкӣ ҳамчун муҳаррики пешбарандаи рушди иқтисоди миллӣ маҳсуб ёфта, новобаста аз мушкилоти ҷойдошта ба вазифаҳои худ дар сатҳи соҳаҳои гуногун амал намуда, ба рушди иқтисодиёт мусоидат ва талаботи рӯзафзуни ҷомеаро дар сатҳи зарурӣ қонеъ мегардонад. Бинобар ин, дар шароити имрӯза вобаста ба натиҷаҳои дар боби сеюми рисола бадастовардашуда мо ба чунин хулоса омадем, ки барои

идораи босамари хавфҳо ва баромадан аз вазъияти ногувори бухронӣ бояд масъалаҳои зерин ҳамчун ҳадафи асосӣ маҳсуб ёбанд:

1. Таҳияи стратегияи идоракунии хавфҳо ва баромадан аз вазъи ногувори бонкӣ вобаста ба тамоюлҳо ва тағйироти дар иқтисодиёт бавучудоянда, ки фарогири тамоми чараёнҳои ҷорӣ, эҳтимолӣ ва дар оянда бавучудоянда бошанд;

2. Назорати доимӣ аз рӯйи захираҳои кадрӣ ва дар ҷойи мувофиқ қарор доштани онҳо бо дарназардошти кормандони малакаи доимидошта ва бомаҳорат;

3. Аҳаммияти ҷиддӣ додан ба одитарин унсурҳои хизматрасонӣ, ки дар оянда метавонанд мушкилоти калон ва идоранашавандаро ба миён оваранд;

4. Аз байн бардоштани маҳдудиятҳои истифодаи хизматрасониҳои бонкӣ ба воситаи фароҳамсозии инфрасохтори зарурӣ ва фарогирии тамоми минтақаҳои дурдасти кишвар;

5. Тадричан зиёд кардани сатҳи доройҳои бонкӣ аз ҳисоби воситаҳои худӣ ва қисман аз ҳисоби воситаҳои арзони ҷалбқардашуда, ки имконияти ҷалби таваҷҷуҳи субъектҳои иқтисодиро бо ин роҳ ба даст меорад;

6. Нишон додани ҳассосият ба одитарин ва хурдтарин хавфҳои, ки онҳо метавонанд бо мурури замон зиёд гардида, бонкро ба пуррагӣ аз байн баранд ва ғайра.

Умуман, дар муҳити рақобат пеш бурдани фаъолияти бонкҳо ҳамеша бо таҳаввули бузурги амниятӣ мувоҷеҳ аст, ки ин аз тамоми бонкҳо қорбарии доимиро тақозо менамояд.

ХУЛОСА

Тамоилҳои зудтағйирёбандаи ҷомеаи ҷаҳонӣ дар марҳалаи нави иқтисодӣ моро ба он водор месозад, ки қабл аз вучуд ва хуруҷи ҳар гуна хавфу таҳдидҳо мавқеи худро ҳамчун ҳолати омодагии дифоӣ муайян намуда, ба муқобили хавфу таҳдидҳо мубориза бурда, мавқеи муайян ва таъсирнок дошта бошем. Дар шароити нави хоҷагидорӣ бештар ба масъалаи идоракунии хавфҳо ва оқибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии он дар сатҳи низоми бонкӣ ҳассосият дошта, ба идораи босамари онҳо таваҷҷуҳи махсус зоҳир намоем.

Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия:

1. Вобаста ба таҳлилҳои анҷомгардида ва пажӯҳишҳои илмӣ маълум гардид, ки равиш ва хусусиятҳои иқтисодии давлат дар сатҳи ҷомеа ба ташаккули низоми бонкӣ сабаб мегарданд, вале дар ин раванд оид ба хавфҳое, ки аз рӯйи таъсири омилҳо ба вучуд меоянд, як қатор қоркардҳои илмӣ ба вучуд омадаанд. Вобаста ба ин, ҷанбаҳои назариявии хавфҳои бонкӣ аз нуқтаи назари олимони гузашта ва муосир мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор дода шуда, мушаххасоти ин масъала қоркарду пешниҳод шудааст. Дар ҳамин замина ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки новобаста аз ташаккули низоми бонкӣ ба таври маҳдуд хавфҳои бонкӣ вучуд дошта, роҳҳои пешгирӣ ва ҳалли онҳо, ки муаммои рушди фаъолияти бонкҳо мегарданд, ошкор гардид. Мушаххасоти ҳатар ва мавҷудияти он аз нуқтаи назари институтсионалӣ баррасӣ ва таҳлил намуда, натиҷаҳои нав пешниҳод карда шуд. [1-М]

2. Дар сатҳи институтсионалӣ масъалаи таъмини амнияти иқтисодӣ ва амнияти низоми бонкӣ вобаста ба сатҳи мутақобилаи таъсиррасонӣ дар муҳити хавфҳо ва таҳдидҳо баррасӣ гардид. Дар ҳамин замина мушаххас гардид, ки таъсири омилҳои хавфҳо ва бавучудоии онҳо ҳосияти институтсионалӣ дошта, онҳо дар натиҷаи таъсири омилҳои дохилӣ ва хориҷӣ ба вучуд меоянд. Дар шароити нави хоҷагидорӣ шаклҳои бавучудоии

хавф дар заминаи амнияти иқтисодӣ ва амнияти низоми бонкӣ ба амал меояд ва аз ин рӯ мушаххасоти илман асоснок пешниҳод карда шудаанд. [2-М, 3-М]

3. Дар арзёбӣ ва мушаххассозии идоракунии хавфҳо ду масъалаи асосии ба ҳам алоқаманд ва аз ҳамдигар фарқкунанда мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор гирифт ва дар натиҷа таваккал ва хавф ба таври мукамал таҳқиқ ва ҳосиятҳои зоҳиршавии онҳо муайян карда шуданд. Ҳамзамон, равандҳои актуалии идоракунии хавфҳои бонкӣ ва роҳҳои устуворгардонии низоми бонкӣ баррасӣ гардид, роҳҳои таъмини бехатарии фаъолияти бонкӣ дар заминаи технологияҳои ҳозиразамон таҳқиқ ва натиҷаҳои ҷашмрас ба даст оварда шудааст. [5-М]

4. Дар заминаи таҷрибаи ташаккул ва рушди низоми бонкии кишвар ҳолати низоми бонкӣ ва давраҳои осебпазирии он вобаста ба мавҷудияти хавфҳо ва мушаххасоти он муайян ва роҳҳои устуворгардонии бонкҳо дар давраҳои дарозмуддат низ пешниҳод гардиданд. Муайян карда шудааст, ки то кадом андоза таъсири хавфҳо ба сатҳи устувории бонкҳо ва нишондиҳандаҳои молиявӣ дар сатҳи иқтисодиёти кушод ва тағйироти ҷаҳонишавӣ таъсир мерасонанд. [6-М]

5. Дар шароити муосир бо истифода аз усулҳои ҳозиразамони фаъолгардонии бахши бонкӣ ва дар сатҳи назаррас истифода гардидани механизмҳои воқеан таъсиррасон муайян гардид, ки ба таври доимӣ гузаронидани ислоҳоти таркибӣ ба манфиати рушди низоми бонкӣ мебошад. Ислоҳоти доимии таркибӣ метавонад равишҳои нави идораи босамари хавфҳо ва бехатарии бонкҳоро дар давраи дарозмуддат таъмин намояд. Бинобар ин, зарурати ислоҳот бо дарназардошти тағйирот метавонад амали доимӣ бошад. [3-М]

6. Ҳолат ва тамоюлҳои қарздиҳии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва рушди минбаъдаи он бо дарназардошти идораи хавфҳои қарзӣ таҳлил гардида, муаммоҳо дар идораи босамари хавф ошкор шуданд. Дар заминаи шохисҳои мавҷуда муайян гардид, ки хавфҳои қарзӣ аз рӯйи гурӯҳбандии

онҳо дар сатҳи меъёрҳои муқарраршуда буда, тағйирёбии сифати сандуки қарзӣ аз шаклҳои хавфи қарзӣ вобастагӣ дорад. [5-М]

7. Муайян карда шуд, ки роҳҳои самаранок идора кардани хавфҳои бонкӣ дар шароити муосир аз омилҳо вобаста аст ва дар заминаи истифодаи воситаҳо мо идораи босамари хавфҳоро таъмин карда метавонем. Иловатан вобаста ба паст гардонидани шиддати хавфҳои мавҷудани низоми бонкӣ, махсусан хавфи қарзӣ ташкили фонди пӯшонидани талафоти имконпазир таҳлил ва он ба сифати афзори пешгирикунанда арзёбӣ гардид. [2-М]

8. Вобаста ба вазъияти воқеии низоми бонкӣ ва таҷрибаи солҳои қаблӣ муайян гардид, ки зареби хатарнокии бонкҳо ба таври доимӣ имкон медиҳад, ки тавассути чораҳои пешгирикунанда амнияти низоми бонкӣ ва иқтисодиёти миллии таъмин гардида, роҳҳои расидан ба ҳадафҳои стратегӣ имконпазир гардад. Ҳамзамон, устувории низоми бонкӣ таъмин гардида, сатҳи осебпазирии он батадриҷ пешгирӣ карда шавад. [4-М]

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот:

1. Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ масъалаи мубрами таъмини устувории бонкҳо ва гирифтани пеши роҳи осебпазирии онҳо бо идораи босамари хавфҳо дар сатҳи зарурӣ мақсади асосии таҳқиқоти илмӣ мост. Аз ин хотир, мо пешниҳод менамоем, ки дар давоми чанд соли охир татбиқи масъалаҳои зерин ҳатмӣ карда шаванд:

1. Баланд бардоштани сармояи ойнномавии бонкҳои нартаъсис ва ҳамасола тибқи нақша баланд намудани меъёри сармояи ойнномавии бонкҳо ва ташкилотҳои қарзӣ молиявии ғайрибонкӣ дар ҳаҷми 10%;

2. Корбарии дуруст дар самти дарёфти роҳҳои коҳиш додани муомилоти пулҳои нақдӣ ва ҳамчун захираи қарзӣ истифода бурдани пулҳои аз ҳисоби маҳдудиятҳои муомилоти нақдӣ бадастомада;

3. Дигаргунсозии низоми бонкии кишвар бо роҳи ташкили бонкҳои соҳавӣ ва махсусгардонидашуда дар бозори бонкӣ ба хоҳири фароҳам овардани шароити мусоиди рақобат;

4. Ташкили бонкҳои махсусгардонидашуда ва ба вучуд овардани шароити рақобати озод барои тамоми ташкилотҳои қарзӣ;

5. Аз рӯйи мушаххасоти зарибҳои хатарнокӣ ба таври доимӣ гузаронидани ислоҳот дар низоми бонкии кишвар;

6. Вусъати бонкдорӣ мачозӣ ва дарёфти механизмҳои имконпазири дастрасӣ ба он;

7. Ҷалби мутахассисони варзида ва болаёқат дар самти идоракунии бонк ва дорои дониш ва малакаҳои баланд дар самти истифодаи технологияҳои рақамӣ;

8. Тайёр намудани барномасозони касбӣ дар соҳаи бонкӣ ва пурзӯрнамоии раванди муҳофизавии амалиётҳои электронӣ ва ғ.

2. Вобаста ба тафсири хавфҳои бонкӣ ва усулҳои арзёбӣ ва баҳодиҳии онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба андешаи мо, дар сатҳи зарурӣ андешидани чораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

- Зиёд намудани захираҳои озоди пулӣ аз ҳисоби сарчашмаҳои арзон, ғоидаи саҳомон ва як қатор сарчашмаву имконоти дигар;

- Ташкили фондҳои иловагӣ барои ҳолатҳои хавфноки форсмажорӣ ва ҳолатҳои дигари ба даромади бонк нигаронидашуда;

- Тақвияти хадамоти назоратӣ вобаста ба иҷрои амалиётҳои дорои хавфи баланд ва ба қор қабул намудани шахсони донишманд ва қордон;

- Пайваста аз тақмили ихтисос гузаронидани қормандони бонк ва тариқи озмун ба қор қабул намудани қормандон;

- Ба таври қатъӣ ва доимӣ аз байн бурдани омилҳои хешутаборӣ дар тамоми воҳидҳои сохтори бонк;

- Дар сатҳи зарурӣ омӯзиши равишҳои нави қорбарӣ бо амалиётҳои хатарнок ва идораи дурусти амалиёт ва хизматрасониҳо;

- Қорбарӣ бо мутахассисони касбӣ ва дорои малакаи баланди оянданигарии амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ;

- Барканор кардани мутахассисони ғайрикасбӣ ва таваккалкор, ки оянда ва имконияти бонкро ба хатар мегузоранд;

- Вобаста ба нақшаҳои кӯтоҳмуддат дарёфти роҳҳои дигари маҳдуд кардани амалиётҳои нақдӣ ва додани бартарӣ ба истифодабарандагони хизматрасониҳои ғайринақдӣ;

- Пурзӯр намудани сатҳи ҷазо ба вайронкунандагони мувозинатҳои бозори бонкӣ;

- Ворид намудани дастгоҳҳо ва технологияҳои ҳозиразамони ивазкунандаи ҷойи амалиётҳои нақдӣ ва ғайра.

3. Дар низоми бонкии Тоҷикистон барои идораи босамари хавфҳо ва баромадан аз вазъи ногувори буҳронӣ бояд масъалаҳои зерин ҳамчун ҳадафи асосӣ ва пешаи фаъолияти тамоми бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ бошанд:

- Таҳияи стратегияи идоракунии хавфҳо ва баромадан аз вазъи ногувори бонкӣ вобаста ба тамоюлҳо ва тағйироти дар иқтисодиёт бавучудоянда, ки фарогири тамоми ҷараёнҳои ҷорӣ, эҳтимолӣ ва дар оянда бавучудоянда бошанд;

- Назорати доимӣ аз рӯйи захираҳои кадрӣ ва дар ҷойи мувофиқ қарор доштани онҳо бо дарназардошти кормандони малакаи доимидошта ва бомаҳорат;

- Аҳаммияти ҷиддӣ додан ба одитарин унсурҳои хизматрасонӣ, ки дар оянда метавонанд мушкилоти калон ва идоранашавандаро ба миён оваранд;

- Аз байн бардоштани маҳдудиятҳои истифодаи хизматрасониҳои бонкӣ ба воситаи фароҳамсозии инфрасохтори зарурӣ ва фарогирии тамоми минтақаҳои дурдасти кишвар;

- Батадриҷ зиёд кардани сатҳи дороиҳои бонкӣ аз ҳисоби воситаҳои худӣ ва қисман аз ҳисоби воситаҳои арзони ҷалбкардашуда, ки имкони ҷалби таваҷҷуҳи субъектҳои иқтисодиро бо ин роҳ ба даст меорад;

- Нишон додани ҳассосият ба одитарин ва хурдтарин хавфҳое, ки онҳо метавонанд бо мурури замон зиёд гардида, бонкро ба пуррагӣ аз байн баранд ва ғайра.

4. Ҷиҳати зиёд намудани ҳиссаи дороиҳои ғоидаовар ва дар ҳамин замина мустаҳкам намудани сатҳи тобоварии бонк дар муқобили таҳдиди хавфҳо, ҳамзамон, аз байн бурдани шиддати бухрони эътимод ба низоми бонкӣ бояд чораҳои зерин андешида шаванд:

1. Ба даст овардани эътимоди аҳоли ба низоми бонкӣ ҷиҳати гузоштани маблағҳои муваққатан озоди дарозмуддат дар бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар бонкҳои амалкунанда;

2. Сода ва самаранок кардани сатҳи дастрасии аҳоли ба амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ дар тамоми минтақаҳои кишвар бо дастрасии осон ва бехатар;

3. Зиёд намудани ҳаҷми воситаҳои арзони ҷалбгардида ва воситаҳои худӣ бо роҳи сафарбарсозии онҳо ба баҳши воқеии иқтисодиёт, ки натиҷаи он аҳаммияти иҷтимоӣ дошта бошад;

4. Баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирии бонкҳо бо роҳи нишон додани бартарӣ дар таносуб бо дигар бонку ташкилотҳои қарзӣ ва ғайра.

5. Ҷиҳати зиёд намудани ҳиссаи дороиҳои ғоидаовар ва дар ҳамин замина, мустаҳкам намудани сатҳи тобоварии бонк дар муқобили таҳдиди хавфҳо ва аз байн бурдани шиддати бухрони эътимод аз низоми бонкӣ бояд чораҳои зерин андешида шаванд:

1. Ба даст овардани эътимоди аҳоли ба низоми бонкӣ ҷиҳати гузоштани маблағҳои муваққатан озоди дарозмуддат дар бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар бонкҳои амалкунанда;

2. Сода ва самаранок кардани сатҳи дастрасии аҳоли ба амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ дар тамоми минтақаҳои кишвар бо дастрасии осон ва бехатар;

3. Зиёд намудани ҳаҷми воситаҳои арзони ҷалбгардида ва воистаҳои худдӣ бо роҳи сафарбарсозии онҳо ба бахши воқеии иқтисодиёт, ки натиҷаи он аҳаммияти иҷтимоӣ дошта бошад;

4. Баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирии бонкҳо бо роҳи нишон додани бартарӣ дар таносуб бо дигар бонку ташкилотҳои қарзӣ ва ғайра.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ

1. Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021 -2025 [Матн] / Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2020. – 282 с.

2. Дастурамали № 201 “Дар бораи хизматрасонии фосилавии бонкӣ” Бо Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 26 сентябри с. 2013, №235 тасдиқ шудааст. Саҳ 1

3. Дастурамали №176 «Дар бораи тартиби танзими фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ»Бо Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон таҳти №304, аз 9 октябри с.2009 тасдиқ шудааст. Саҳ 14-15

4. Дастурамали №186-и Бонки миллии Тоҷикистон «Дар бораи тартиби додани қарз ва ҳисоб кардани фоиз дар ташкилотҳои қарзӣ» аз 28 апрели соли 2011, таҳти №73, бо Қарори Раёсати БМТ тасдиқ гардидааст (аз 10 июни соли 2011, таҳти №612, дар Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайди давлатӣ гирифта шудааст).

5. Дастурамали №198 «Дар бораи тартиби танзими фаъолияти фондҳои қарзии хурд». Бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон таҳти №195 аз 30 августи с.2012 тасдиқ шудааст. Саҳ 2-3.

6. Дастурамали №207-и Бонки миллии Тоҷикистон «Оид ба тартиби ташкил ва истифодаи захира барои пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯйи қарзҳо дар Бонки миллии Тоҷикистон» аз 1 декабри соли 2014, таҳти №298, бо Қарори Раёсати БМТ тасдиқ гардидааст.

7. Дастурамали №215-и Бонки миллии Тоҷикистон “Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯйи қарзҳо”

8. Дастурамали №247 дар бораи ташкили низоми идоракунии хавфҳо ва назорати дохилӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ аз 19.11.2021, №168. https://www.nbt.tj/upload/iblock/8fa/ins_247_tj.pdf.pdf Саҳ 1

9. Қарори Раёсати БМТ аз 24.05.с.2022, №55.

10. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон». -Душанбе, 28-06-2011. № 722 ш. Душанбе, (Қонун аз 3.08.2018с., № 1548).

11. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи суғуртаи пасандозҳои шахсони воқеӣ», аз 2 августи соли 2011, №758 ш. Душанбе, (Қонун аз 3.08.2018с., № 1551).

12. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор» аз 13 июни соли 2013, №964.

13. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ташкилотҳои маблағгузори хурд» аз 16 апрели соли 2012, №816.

14. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонки исломӣ», аз 26-июли 2014 №1108 ш. Душанбе, (Қонун аз 20.06.2024, №2073)

15. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» ш. Душанбе, 19 майи соли 2009, №524. (Қонун №782 аз 26.12.11с.).

16. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизматрасониҳои пардохтӣ ва низоми пардохтӣ» аз 24 феввали соли 2017, №1397.

17. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷамъияти саҳомӣ», аз 5 марти соли 2007, №237, ш. Душанбе, (ҚҶТ аз 14.11.2016 №1374).

18. Низомнома «Дар бораи Кумитаи сиёсати пулию қарзии Бонки миллии Тоҷикистон». Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 29.11.2016, №147.

19. Низомномаи №213 «Дар бораи Кумитаи суботи молиявии Бонки миллии Тоҷикистон». Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 01.03.2016, №27.

20. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26.12.2023. - [манбаи электронӣ]. – ҳолати дастрасӣ: - <https://president.tj>.

21. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 22.12.2022. - [манбаи электронӣ]. – ҳолати дастрасӣ: - <https://president.tj>.

22. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26.12.2021. - [манбаи электронӣ]. – ҳолати дастрасӣ: - <https://president.tj>.

23. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: https://mmk.tj/file/стратегияи-миллии-рушди-ҷумҳурии-тоҷикистон_барои-давраи-то-соли-2030pdf-2

24. Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1.07.2022, №314.

25. Стратегияи сиёсати пулию қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021 -2025. Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 31.12.2020, №175.

26. Тартиби ҳисобгирӣ ва интиқол додани маблағҳои электронӣ. Бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз “24” октябри с.2019, таҳти №130 тасдиқ шудааст. Саҳ 1

II. Мавод ва ҳисоботҳои оморӣ

27. Бюллетени омили бонкӣ [Матн] / Бонки миллии Тоҷикистон. - 2014. - № 12 (233). – 152 с.

28. Бюллетени омили бонкӣ [Матн] / Бонки миллии Тоҷикистон. - 2015. - № 12 (245). – 164 с.

29. Бюллетени омили бонкӣ [Матн] / Бонки миллии Тоҷикистон. - 2016. - № 12 (257). – 144 с

30. Бюллетени омили бонкӣ [Матн] / Бонки миллии Тоҷикистон. - 2017. - № 12 (269). – 144 с.

31. Бюллетени омили бонкӣ [Матн] / Бонки миллии Тоҷикистон. - 2018. - № 12 (281). – 124 с.

32. Бюллетени омили бонкӣ [Матн] / Бонки миллии Тоҷикистон. - 2019. - № 12 (293). – 121 с.

33. Бюллетени омери бонкӣ [Матн] / Бонки миллии Тоҷикистон. - 2020. - № 12 (305). – 122 с.
34. Бюллетени омери бонкӣ [Матн] / Бонки миллии Тоҷикистон. - 2021. - № 12 (316) – 100 с.
35. Бюллетени омери бонкӣ [Матн] / Бонки миллии Тоҷикистон. - 2022. - № 12 (329). – 103 с.
36. Бюллетени омери бонкӣ [Матн] / Бонки миллии Тоҷикистон. - 2023. - № 12 (341). – 104 с.
37. Бюллетени омери бонкӣ [Матн] / Бонки миллии Тоҷикистон. - 2024. - № 12 (353). – 104 с.
38. Омери солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2018. Нашрияи расмӣ [Матн] / Агентии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2018. – 483 с.
39. Омери солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2019. Нашрияи расмӣ [Матн] / Агентии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. – 477 с.
40. Омери солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2020. Нашрияи расмӣ [Матн] / Агентии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2020. – 494 с.
41. Омери солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2024. Нашрияи расмӣ [Матн] / Агентии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2024. – 429 с.

III. Захираҳои электронӣ

42. <https://ru.wikipedia.org/wiki> (дата обращения 11.06.2024)
43. <https://studfile.net/preview/1496305> (Санаи муроҷиат 15.11.2024).
44. <https://studfile.net/preview/1496305>.
45. URL: [http://www.zenginkyo.or.jp/en/banks/banking regulation](http://www.zenginkyo.or.jp/en/banks/banking_regulation) (санаи муроҷиат)
46. Манбаи электронӣ, формати дастрасӣ <http://abt.tj/docs/uprisk.pdf>
47. Манбаи электронӣ <https://nbt.tj> (санаи муроҷиат 12.06.2025)

48. Оценка уровня зрелости управления рисками в России: Аналит. отчет Исслед. центра компании «Делойт» в СНГ. Москва, 2019 г. [Электронный ресурс]. URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ru/Documents/risk/russian/otsenka-urovnya-zrelosti-2019.pdf> (дата обращения: 10.09.2020).

49. Сомонаи расмии БМТ <https://www.nbt.tj> (Санаи мурочиат 25.04.2024)

50. Тоцкий М. Н. Методологические основы управления кредитным риском в коммерческом банке // Финансы. 2008. Дастрасй ба сомона <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/296599/1/259-263.pdf>

IV. Монография, китоби дарсй ва воситаҳои таълимӣ

51. Амирзода С.А., Миршарифзода Э.Қ., Давлатов Ҳ.Қ., Одилов М.А. Муомилоти пулӣ ва қарз: воситаи таълимӣ. – Душанбе: “Ашуриён”, 2025. – 160 с.

52. Ашуров Н. Идора кардани хавфҳои бонкӣ. Китоби дарсӣ / Н.Ашуров,, С.Қ.Махшулов. Ирфон Душанбе 2024. Саҳи

53. Банки и небанковские кредитные организации и их операции: учебник / под ред. Е.Ф. Жукова. – М. : Вузовский учебник, 2013. – 528 с.

54. Бланк И. А. Управление финансовыми рисками. С. 11.

55. Блуфффорд Х. Путнем, Маргарет Э. Озиус. Банковское дело и финансовое управление рисками. – Вашингтон: Институт экономического развития Мирового банка, 1992. – 266 с.

56. Гаретовский Н.В. Управление рисками в условиях финансовой нестабильности / Гаретовский Н.В. – М.: Магистр, 2015. – 240 с.

57. Гвоздева Е. А. Риск-менеджмент: учеб. пособие. Рубцовск: Изд-во Рубцов. индустриал.ин-та, 2015. С. 9.

58. Е. Г. Князева. Финансово-экономические риски: учеб. пособие / Е. Г. Князева, Л. И. Юзвович, Р. Ю. Луговцов, В. В. Фоменко. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015. С. 5.

59. Иванов А.Н. Банковские услуги: зарубежный и российский опыт. – М.: Финансы и статистика, 2014. – 176 с.
60. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: Прогресс, 1978. – 494 с.
61. Лаврушин О.И. Банковское дело / Н.И. Валенцева под ред. О.И. Лаврушина. - 12-е изд., стер. -М.: КНОРУС, 2016. – С.64
62. Милль Дж. С. Основы политической экономии и некоторые аспекты их приложения к социальной философии. – М.: Прогресс, 1990. – 352 с.
63. Мирошник И.В., Никифоров В.О., Фрадков А.Л. Нелинейное и адаптивное управление сложными динамическими системами. – СПб.: Наука, 2000. – 548 с
64. Н. Ашуров., С.Ч. Махшулов. Хатари бонкӣ /Китоби дарсӣ/. Душанбе 2021. Саҳ 7
65. Организация деятельности коммерческого банка/под ред. Тагирбекова К.Р. – М.: Весь Мир, 2004.Стр 127
66. Пигу А. Экономическая теория благосостояния. – Т. 1. – М.: Прогресс, 1985. –512 с.
67. Раҳимов З.А. Каримов Б.Х. Равандҳои ахборотҳои технологияи иқтисодӣ. Душанбе Сино. 2006.
68. Рахимов З.А., Мирзоев Н.Х., Мирзоев А.М. ва диг.Технологияи коркарди ахбори иқтисодӣ, Душанбе, Сино, 2004.
69. Раҷабов Р.Менеҷменти молия. – Душанбе:ДДТТ.-1998.-саҳ.87
70. Рогов М.А. Риск-менеджмент. - М.: Финансы и статистика, 2001.- 118с.
71. Роуз П.С. Банковский менеджмент: Предоставление финансовых услуг: Пер. с англ. 2-е изд. - М.: Дело Лтд, 1995. - 743 с.
72. Смирнов А.В. Управление ресурсами и финансово-аналитическая работа в коммерческом банке.-М.; Издательская группа «БДЦ-пресс», 2002.

73. Смирнов А.В. Управление ресурсами и финансово-аналитическая работа в коммерческом банке.-М.; Издательская группа «БДЦ-пресс», 2002.

74. Умаров Х. Теории, практика и последствия постсоветских экономических реформ /Х.Умаров/ Научная книга. Душанбе «Мулквар» 2018. Саҳ 229

75. Шариф Раҳимзода. Ҷаҳонишавӣ ва рушди иқтисоди миллӣ /Ш.Раҳимзода/ Монографияи илмӣ. Душанбе «Эр-граф» 2018. Саҳ 195-196

76. Шариф Раҳимзода. Муомилоти пулӣ ва қарз /Ш.Раҳимзода/ Китоби дарсӣ. Душанбе «Эр-граф» 2018. Саҳ 439

77. Экономическая безопасность: Производство – Финансы – Банки/ Под ред. В.К.Сенчагова. – М.: ЗАО «Финстатинформ», 1998.С.264

78. Экономический словарь/ Багудина Е.Г., Большаков А.К. и др. отв. Ред. А. И. Архипов.-М.: ТК Велби, Изд-во проспект, 2004.

V. Мақола ва маърузаҳо

79. А. В. Дыдыкин. Зарубежная практика управления банковскими рисками. Финансы и кредит. 9 (441) – 2011. Саҳ 79

80. Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России: угрозы и отражение// Вопросы экономики. – 1994. - №12.С.125

81. Абдулхайров Ф.М. Идоракунии хавфи қарзии бонкҳои тичоратӣ дар шароити рушди иқтисодиёти инноватсионӣ. / Ф.М. Абдулхайров/ Маводи конференсияи илмӣғамалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи “муаммоҳо ва дурнамои рушди баҳши молиявии Ҷумҳурии Тоҷикстон дар шароити гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ” Баҳшида ба ҷашни 100ғумин солгарди таъсисёбии мақомонти молияи Ҷумҳурии Тоҷикстон 07,01.2024. Саҳ 154

82. АБН АМРО БАНК, Экономический Департамент. Проблемы банковской стратегии, Амстердам, 2004.

83. Алиева З.Р. Формы и методы управления рисками в банковской практике // УЭПС. 2016. №4. – С.75-82.

84. Ахадов, И. К. Использование зарубежного опыта управления банковскими активами в банковской системе страны / И. К. Ахадов //

Механизмы обеспечения финансовой устойчивости кредитных организаций в условиях индустриализации и инновационной экономики: Материалы международной научно-практической конференции, Душанбе, Таджикистан, 10 февраля 2023 года. – Душанбе: Таджикский национальный университет, 2023. – С. 375-381. – EDN RCGIOF.

85. Аҳадов, И. Қ. Модели устувори фаъолияти бонкӣ ва самаранокии дороиҳо / И. Қ. Аҳадов, Р. Ш. Саераева // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2024. – No. 2(52).

86. Аҳадов, И. Қ. Роҳҳои имконпазири коҳиш додани хавфи дороиҳои бонкӣ дар шароити имрӯза / И. Қ. Аҳадов, А. М. Мирзоев // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – No. 4-2(34). – Р. 98-106. – EDN UXKZNB.

87. Аҳадов, И. Қ. Ташаккули дороиҳои бонкӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт / И. Қ. Аҳадов, М. Н. Эмомов // Рақамикунонии иқтисодиёт ҳамчун омили рушди иқтисодӣ : Маҷмуи мақолаҳои конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи, Душанбе, 16 декабри 2024 года. – Душанбе: Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, 2024. – Р. 468-475. – EDN BETVNU.

88. Ашуров Нусрат. Усулҳои таҳлили сандуқи қарзии бонкӣ / Н.Ашуров / Бонкдорӣ дар Тоҷикстон № 11 (28). Саҳ 35.

89. Бердиев, Р.Б. Правильное и эффективное кредитование рыночных отношений - залог устойчивого развития национальной экономики [Текст] / Р.Б. Бердиев, Т. Алиева // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе: Сино, 2014. – №2/3 (135). – С. 209-218.

90. Бонкдорӣ, Тараққиёт, Ҷаҳонишавӣ. № 1 (108). Саҳ 56-65.

91. Бортников Г.П. Управление рисками: пересмотр международных стандартов // Управление в кредитной организации. 2010. № 4.

92. Винокуров В. А. Менеджмент и экономический кризис // Вестн. МГЛУ. 2010. № 6 (585). С. 42–54.

93. Воеводская П.О. Направления развития регулирования рисков российского банковского сектора//Финансы, денежное обращение, кредит. – 2014.№9(118). – С.117-122

94. Гадиева Т. Х.-М. Проблемы и перспективы применения финансовых технологий в Российской Федерации / Т. Х.-М. Гадиева // Инновационное развитие экономики. 2017. № 3. С. 98–104.

95. Глотова Ирина Ивановна. Банковские риски: основные виды и методы управления. Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования, №8 (74), 2023. Стр 53

96. Гордиенко В.Д. Основы экономической безопасности государства. – М.: Финансы и статистика, 2009.С.264

97. Гульшат Руслановна Нургалиева, Банковские риски: проблема понятия термина. Экономика качества № 1 (17) 2017. Стр 89

98. Исоев А.Ш. асосҳои назариявии идоракунии хатарҳо дар ташкилотҳои маблағгузори хурд. Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. 2023. № 1-4 (116). С. 196-199.

99. Қобилова Ш.Т. Таҳлили устувори молиявии низоми бонкӣ ҳамчун омили таъсиррасон ба рушди иқтисодиёти миллӣ /Ш.Т.Қобилова/ Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ - назариявӣ дар мавзӯи “Баландбардории саводноқӣ ва маърифати молиявии аҳоли дар шароити иқтисоди рақамӣ” 06,12.2025. Саҳ 227

100. Чураев Б.М. зарурати таъсисдиҳии агентии миллии раддабандӣ/ Б.М.Чураев / Бонкдорӣ, Тараққиёт, Ҷаҳонишавӣ. № 1 (108). Саҳ 31.

101. Чураев Б.М. Таҳқиқи омилҳо ба даромаднокии сармоя таъсиррасонада/ Б.М.Чураев / Бонкдорӣ, Тараққиёт, Ҷаҳонишавӣ. № 2 (101). Саҳ 30.

102. Махшулов С.Ҷ. Хатарҳои ба муносибатҳои бонкӣ алоқаманд / С. ҚҶ. Махшулов , М. Қосимов // Паёми Донишқадаи молия ва иқтисоди Тоҷикистон. – 2026. – No. 1(5). Саҳ 78.

103. Махшулов С.Қ. Хатарҳои ба муносибатҳои бонкӣ алоқаманд / С.Қ. Махшулов // Паёми Донишқадаи молия ва иқтисоди Тоҷикистон. - 2016. - №1/5. - С.78-84.

104. Махшулов С.Қ., Сафаров Қ.С., Шарифзода Г.М. Хатари қарзӣ ва оқибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии он. Паёми молия ва иқтисод. 2022. № 4-1 (33). с. 196-204.

105. Миразизов А.Х. Методы оценки и способы минимизации банковских рисков / А.Х. Миразизов., Н.С. Расулов., С.Ш. Шарипов / Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи “Вазъи низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити пандемияи коронавиру (КОВИД-2019)” 11,12.2021. Саҳ 31

106. Мирзоалиев Ҳалим. Нигаронӣ аз амалҳои қалобӣ дар шабакаҳои иҷтимоӣ / Ҳ.Мирзоалиев / Бонкдорӣ, Тараққиёт, Ҷаҳонишавӣ. № 3 (102). С. 58.

107. Мирсаидов М.Н. Таъмини асосҳои институционалии беҳатарии иқтисодии фаъолияти бонкҳо / М.Н. мирсаидов / Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи “Вазъи низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити пандемияи коронавиру (КОВИД-2019)” 11,12.2021. Саҳ 154

108. Мирсаидов М.Н. Таъмини асосҳои институционалии беҳатарии иқтисодии фаъолияти бонкҳо / М.Н. мирсаидов / Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи “Вазъи низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити пандемияи коронавиру (КОВИД-2019)” 11,12.2021. Саҳ 40

109. Миршарифзода, Э.Қ. Асосҳои назариявии устувории молиявии бонкҳои тичоратӣ дар шароити муносибати иқтисодӣ / Э.Қ. Миршарифзода, Б.М. Садурдинов // Паёми Донишқадаи омӯзгорӣ Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. Бахши илмҳои ҳуку, таърих ва иқтисод. – 2025. – №4(6). – С.124-132.

110. Миршарифзода, Э.Қ. Масъалаҳои рушди низоми бонкӣ ва қарздиҳӣ дар минтақаи Рашт / Э.Қ. Миршарифзода, А.Ш. Шодизода, А.М. Ҷомиев // Идоракунии давлатӣ. – 2025. - №2(73). – С. 213-221.

111. Миршарифзода, Э.Қ. Ташаккули муносибатҳои қарзӣ дар ҷомеа ва дурнамои рушди он дар Тоҷикистон / Э.Қ. Миршарифзода, С.Ф. Турсунбоев // Паёми Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. Бахши илмҳои ҳуқуқ, таърих ва иқтисод. – 2026. – №2(8). – С.152-161.

112. Морозова Т. Ю. Подходы к оценке системы управления рисками в банках (зарубежный и российский опыт): сборник статей «На острие банковской мысли». Вып. 1. М.: МАКС ПРЕСС. 2006.

113. Муниса Навҷувонова. Идоракунии хавфҳо дар шароити номуаяниҳои глобалӣ/ М. Навҷувонова/ Бонкдорӣ, Тараққиёт, Ҷаҳонишавӣ. Шумораи ҷашнӣ. Саҳ 43.

114. Назирӣ Г.Н., Султонов М.С. Таснифоти хавфҳои бонкӣ ва алоқамандии он бо суғурта // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. 2021. № 3 (37). Саҳ 152.

115. Сайисмонов Р. Упрваление процетным риском/ Р.Сайисмонов / Бонкдорӣ, Тараққиёт, Ҷаҳонишавӣ. № 1 (108). Саҳ 31.

116. Хозяинова К.О. Угрозы финансовой безопасности предприятия и классификация рисков. / К.О. Хозяинова, Л.П. Домрачева // Вестник КемРИПК. - 2019. - № 1. - С. 147-154.

117. Хусейнова Д.К. Банковский сектор Республики Таджикистан в условиях финансового кризиса / Д.К. Хусейнова // Бизнес в законе. – 2012. - №2. -С.278.

118. Ҷураев Б.М. Хавфи қарзи истеъмолӣ ва зарурати танзимдарории он. Маҷалаи бонкдорӣ, тараққиёт ҷаҳонишавӣ. №2 (105). 2024 сол. Саҳ 53

119. Ш. Салоҳиддинов. Маркази просесингии миллӣ: моҳияти он дар рушди низоми пардохт /Салоҳиддинов С. / Бонкдорӣ дар Тоҷикистон. № 12 (29). Саҳ 41.

120. Шарипов Б.М. Методика оценки деятельности кредитных организации и её роль в определении коэффициентов и пороговых значений индикаторов финансовой безопасности (часть вторая) / Б.М. Шарипов // Таджикистан и современный мир. - 2018. - №4 (63). - С. 205-215.

121. Ю. В. Королевич. Виды банковских рисков при финансировании банками предприятий малого и среднего бизнеса в Республике Беларусь. БИЗНЕС. ИННОВАЦИИ. ЭКОНОМИКА. 2022. ВЫПУСК 6. С. 175

122. The Supervisory Capital Assessment Program: Design and Implementation. Board of Governors of the Federal Reserve System, April 2009.

VI. Диссертатсия ва авторефератҳо

123. Махшулов, С.Қ. Таъсири қарздиҳии бонкӣ ба самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ: дисс. ... барои дарёфти дараҷаи илмӣ ном. ... илмҳои иқтис... аз рӯйи ихтисоси 08.00.10 / С.Қ. Махшулов. – Душанбе, 2021. – 195 с.

124. Сафаров Қ.С. ,Такмили низоми идоракунии хавфҳои бонкӣ дар ҷумҳурии тоҷикистон. Дисс.. номзади илмҳои иқтисодӣ. 2021. Саҳ 16

125. Хайрзода, Ш.Қ. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бесуботии молиявӣ (назария, методология ва амалия): афтореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илмҳои иқтисодӣ: 08.00.07 [Матн] / Хайрзода Шукрулло Қурбоналӣ. – Душанбе, 2021. – 54 с.

126. Оев А.Д.Такмили низоми идоракунии хавфҳои қарзӣ дар ташкилотҳои қарзии ҷумҳурии тоҷикистон Дисс.. номзади илмҳои иқтисодӣ. 2021. Саҳ 20.

127. Аминов, Х.И. Моделирование оценки кредитного риска коммерческого банка в условиях Республики Таджикистан: автореферат диссертации ... к.э.н.: 08.00.13, 08.00.10 [Текст] / Х.И. Аминов. - Санкт-Петербург, 2009. – 20 с.

128. Боймуродов, Дж.Дж. Особенности банковского финансового риска и пути его снижения в современных условиях (на примере Республики Таджикистан): дисс. на соискание ученой степени к.э.н.: 08.00.10 [Текст] / Дж.Дж. Боймуродов. - Душанбе, 2019. - 172 с.

129. Рахимов, З.А. Развитие банковской системы Таджикистана в условиях переходной экономики: дис.... д.э.н.: 08.00.10 [Текст] / Рахимов Закирулло Ашурович. – М., 2003. – 258 с.

130. Каюмов, Н.Н. Развитие розничного банковского бизнеса в Республике Таджикистан: диссертация ... кандидата экономических наук: 08.00.10 / Н.Н. Каюмов; [Место защиты: Гос. ун-т упр.]. - Москва, 2011. - 158 с.: ил РГБ ОД, 61 11-8/1265

131. Щурина, Е.К. Минимизация кредитных рисков в банковской деятельности: автореферат диссертации на соис.. к.э.н.: 08.00.10 [Текст] / Е.К. Щурина. -Москва, 2005. - 28 с.

ИНТИШОРОТ АЗ РЀЙИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

Мақолаҳо дар маҷаллаҳои тақризшаванда:

[1-М]. Шарифзода Г.М. Асосҳои назариявии идоракунии хавфҳо ва тавакалҳои бонкӣ дар шароити муосир. [Матн] /Г.М. Шарифзода // Паёми молия ва иқтисод и Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. – Душанбе, - 2022. №2/1 (31) С. 222-232. ISSN -2663-0389.

[2-М]. Шарифзода Г.М. Хатари қарзӣ ва оқибатҳои иҷтимоии иқтисодии он. [Матн] /Г.М. Шарифзода, С.Ҷ. Махшулов // Паёми молия ва иқтисод и Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. – Душанбе, - 2022. №4/1 (33) С. 196-204. ISSN -2663-0389.

[3-М]. Шарифзода Г.М. Хавфи бонкӣ: асосҳои назариявии идоракунии он дар шароити муосир. [Матн] /Г.М. Шарифзода // Паёми молия ва иқтисод и Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. – Душанбе, - 2023. №4/1 (38) С. 332-341. ISSN -2663-0389.

[4-М]. Шарифзода Г.М. Такмили механизмҳои идоракунии хавфҳои қарзӣ дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Матн] /Г.М. Шарифзода // Паёми молия ва иқтисод и Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. – Душанбе, - 2023. №4/2 (39) С.268-275. ISSN -2663-0389.

[5-М]. Шарифзода Г.М. Масъалаҳои беҳатарии фаъолияти бонкҳо дар давраи гузариш ба пардохтҳои электронӣ. [Матн] /Г.М. Шарифзода // Паёми молия ва иқтисод и Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. – Душанбе, - 2024. №2 (41) С. 82-88. ISSN -2663-0389.

[6-М]. Шарифзода Г.М. Роҳҳои таъмини бехатарии фаъолияти банкӣ дар заминаи технологияҳои ҳозиразамон. [Матн] /Г.М. Шарифзода, Ш. Раҳимзода // Паёми Донишгоҳи милли Тоҷикистон (ISSN-2413-5151) №12. Душанбе-2024. С.157-163.

Дар дигар нашрияҳо:

[7-М]. Шарифзода Г.М. Понятие внешнеэкономической деятельности и внешнеэкономической политики [Матн] / Гулрухсор Шарифзода Мирзоҳаким / Маҷмӯи мақолаҳои конфронси илмӣ-назариявии Ҷумҳурияви 24-25 май Донишқадаи технология ва менеҷменти инноватсионӣ. стр. 132-138. Кӯлоб 2022с.

[8-М]. Шарифзода Г.М. Омӯхтани амалиёти ҷудогонаи банк ва усулҳои муайян намудани қобилияти қарзадокунии муштариӣ бузург дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Гулрухсор Шарифзода Мирзоҳаким / Маҷмӯаи маводи конфронси илмӣ-амалии Байналмилалӣ стр.348-351. 6 - уми май соли 2023 Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. ISSN -2663-0389.

[9-М]. Шарифзода Г.М. Сабабҳои ба хавф дучор шудани банкҳо ва роҳҳои баромадани аз хавфи банкӣ [Матн] / Гулрухсор Шарифзода Мирзоҳаким / Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ – назариявӣ дар мавзӯи “масъалаҳои рушди хизматрасониҳои банкӣ дар шароити гузариш ба низоми нави рақамикунонии иқтисодиёт” (18, 19-уми апрели соли 2024) саҳ. 215-219 Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. ISSN -2663-0389.

[10-М]. Шарифзода Г.М. Хавфҳои банкӣ ва таъсири иқтисодии онҳо дар шароити муосир [Матн] / Гулрухсор Шарифзода Мирзоҳаким / Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ – назариявӣ дар мавзӯи “Масъалаҳои рушди хизматрасониҳои банкӣ дар шароити гузариш ба низоми нави рақамикунонии иқтисодиёт” (18, 19-уми апрели соли 2024) саҳ 380-384 Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. ISSN: 2663-0389.